

УДК 316+303+308

В числі журналу представлені результати оригінальних соціологічних досліджень та фахові рецензії новітніх соціологічних видань науковців з Індії та України, які присвячені проблемам розвитку сучасного українського суспільства і соціальної якості, важливим аспектам глобалізації, актуальним соціальним проблемам в країнах що розвиваються, дискусійним питанням соціологічних теорій. Тематика журналу охоплює сучасні соціальні процеси і актуальні проблеми регіону Центральної, Східної Європи і країн Євразії, але не обмежується ними. Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

The current issue of the journal presents the results of original sociological research and professional reviews of recent and significant sociological titles submitted by sociologists from India and Ukraine which are dedicated to problems of development of contemporary Ukrainian society and social quality, important aspects of globalization and social issues in developing countries with emerging markets, critical problems of sociological theory. The scope of the journal embraces but is not limited to contemporary social processes and topical problems of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia. The journal is aimed for scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

For scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	О. Д. Куценко, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. П. Горбачик (заст. гол. редактора), канд. фіз.-матем. наук, доц. (Київ, Україна); С. С. Бабенко, канд. соціол. наук (Київ, Україна); В. І. Волович, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); К. Вольяс, проф. (Абердін, Велика Британія); Н. Генев, д-р наук, проф. (Любляна, Словенія); Є. І. Головаха, д-р філос. наук, проф. (Київ, Україна); П. В. Кутуєв, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); Д. Лейн, проф. (Кембридж, Велика Британія); Л. В. Малес, д-р соціол. наук (Київ, Україна); А. Рихард, д-р наук, проф. (Варшава, Польща); В. І. Судаков, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); П. Тамаш, д-р наук, проф. (Будапешт, Угорщина); М. В. Туленков, д-р соціол. наук, проф., (Київ, Україна); К. Херпфер, д-р наук, проф. (Абердін, Велика Британія); В. І. Чепак, д-р соціол. наук (Київ, Україна); Ю. І. Яковенко, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); Ю. Б. Савельєв (відп. секретар), канд. філос. наук, доц. (Київ, Україна)
Адреса редколегії	03680, Київ-680, просп. Глушкова, 4д, кім. 501, 504; ☎ (38044) 521 63 40 E-mail: journal_soc_knu@ukr.net
Затверджено	Вченою радою факультету соціології 02.12.15 (протокол № 5)
Атестовано	Міністерства освіти і науки України. Наказ № 893 від 04.07.13
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16688-5260Р від 07.05.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

UDC 316+303+308

The current issue of the journal presents the results of original sociological research and professional reviews of recent and significant sociological titles submitted by sociologists from India and Ukraine which are dedicated to problems of development of contemporary Ukrainian society and social quality, important aspects of globalization and social issues in developing countries with emerging markets, critical problems of sociological theory. The scope of the journal embraces but is not limited to contemporary social processes and topical problems of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia. The journal is aimed for scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

For scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

В числі журналу представлені результати оригінальних соціологічних досліджень та фахові рецензії новітніх соціологічних видань науковців з Індії та України, які присвячені проблемам розвитку сучасного українського суспільства і соціальної якості, важливим аспектам глобалізації, актуальним соціальним проблемам в країнах що розвиваються, дискусійним питанням соціологічних теорій. Тематика журналу охоплює сучасні соціальні процеси і актуальні проблеми регіону Центральної, Східної Європи і країн Євразії, але не обмежується ними. Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

EXECUTIVE EDITOR	O. Kutsenko, Dr.Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine)
EDITORIAL BOARD	A. Gorbachyk (Deputy Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); S. Babenko, C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); V. Volovich, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); C. Wallace, Prof. (University of Aberdeen, UK); N. Genov, Dr. Sc., Prof. (Ljubljana, Slovenia); E. Golovakha, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Kutuev, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); D. Lane, Prof. (Cambridge, UK), L. Males, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); A. Rychard, Dr. Sc., Prof. (Warsaw, Poland); V. Sudakov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Tamash, Dr. Sc., Prof. (Budapest, Hungary); M. Tulenkov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine), Ch. Haerpfher, Dr. Sc., Prof. (Aberdeen, UK); V. Chepak, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); Yu. Yakovenko, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); Yu. Savelyev (Associate Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine)
Address	r. 501, 504; 4d Hlushkova Prospect; Kyiv, Ukraine, 03680; tel. (+38) 044 521 63 40
Approved by the	Academic Council at Faculty of Sociology Desember 02, 2015 (Minutes # 5)
Certificated by:	Ministry of Education and Science of Ukraine writ № 893 from 04.07.2013
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine Certificate about the public registration KB № 16688-5260 P from 07.05.2010
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; Fax 239 3128

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ВИМІРАХ СОЦІАЛЬНОЇ ЯКОСТІ

Савельєв Ю. (Київ) Соціальне включення в оцінці соціальної якості: практики участі населення України в 2000-х роках.....	5
Сірий Є. (Київ) Інституційні можливості та соціокультурні параметри участі індивідів у підприємницькій діяльності.....	16
Новикова Л. (Київ) Ціннісні відмінності поколінь в сучасному українському суспільстві	23
Черних Г. (Київ) Злочинність і параметри насилля в українському суспільстві	32
Чернова К. (Київ) Етнорегіональні виміри українського соціуму	36
Іванкова-Стецюк О. (Київ) Актуальні стратегії розвитку суспільно-релігійних організацій: соціологічний аналіз.....	42
Рахманов О. (Київ) Економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України.....	49
Локтєва І. (Київ) Вимірювання соціального відторгнення внутрішньо переміщених осіб	55

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В СВІТІ

Мандал К. (Гатал, Індія) Глобалізація та її загрозовий вплив на індійську систему освіти: критичний аналіз	60
--	----

РЕЦЕНЗІЇ

Судаков В. (Київ) Суспільство без довіри: інноваційна стратегія наукового дослідження складної соціологічної проблеми.....	66
--	----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Яковенко Ю. (Київ) II Конгрес соціологічної асоціації України. Звіт про роботу Секції 1. "Сучасна соціологія у пошуках адекватної методології та теорії"	68
Шелухін В. (Київ) VIII Міжнародна конференція студентів та молодих вчених "Соціологія та сучасні соціальні трансформації"	70

CONTENTS

UKRAINIAN SOCIETY IN DIMENSIONS OF SOCIAL QUALITY

Savelyev Yu. (Kyiv) Social inclusion in the assessment of social quality: practices of participation in Ukraine in the 2000s.....	5
Siryi E. (Kyiv) Institutional capacity and socio-cultural parameters of individual participation in entrepreneurship activities.....	16
Novikova L. (Kyiv) Value differences between generations in contemporary Ukrainian society	23
Chernykh G. (Kyiv) Criminality and parameters of violence in Ukrainian society	32
Chernova K. (Kyiv) Ethnic and regional dimensions of Ukrainian society.....	36
Ivankova-Stetsyuk O. (Kyiv) Recent development strategies of social and religious organizations: sociological analysis	42
Rakhmanov O. (Kyiv) Economic factors of solidarity, collective action and conformism in the working environment in Ukraine.....	49
Loktieva I. (Kyiv) Measuring of social exclusion of internally displaced persons	55

GLOBALIZATION AND SOCIAL ISSUES IN THE WORLD

Mandal K. (Ghatal, India) Globalization and its Minacious Effects on Indian Education System: A Critical Analysis	60
---	----

REVIEWS

Sudakov V. (Kyiv) Society without trust: innovation strategy of scientific study of complex sociological problem.....	66
---	----

ACADEMIC LIFE

Yakovenko Yu. (Kyiv) II Congress of Sociological Association of Ukraine. Report on Section 1. "Contemporary Sociology in search of adequate methodology and theory".....	68
Shelukhin V. (Kyiv) VIII International conference of students and young scientists "Sociology and current social transformations"	70

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
У ВИМІРАХ СОЦІАЛЬНОЇ ЯКОСТІ

УДК 316.42

Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц., ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ В ОЦІНЦІ СОЦІАЛЬНОЇ ЯКОСТІ:
ПРАКТИКИ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 2000-Х РОКАХ

В статті обґрунтовується пріоритетність практик політичної, громадянської і соціальної участі населення для вимірювання соціального включення як компоненту якості суспільства. На основі порівняльного аналізу даних третьої (1999-2001) і четвертої (2008-2010) хвилі Європейського дослідження цінностей демонструється суперечливість тенденцій різних типів участі в Україні протягом кінця 1990-х – 2000-х років, що дозволяє оцінити важливий вимір соціальної якості українського суспільства в контексті інших країн Східної і Західної Європи. За структурою факторів громадянської і соціальної участі Україна має спільні риси як з демократичними країнами – Німеччиною, Францією і Польщею, так й з авторитарними Росією і Білоруссю. Зростання політичної активності і диспропорційно низький рівень громадянської і соціальної участі в Україні вказують на проблеми соціального включення і, відповідно, відносно низький рівень соціальної якості. Зроблено висновок, що політичні перетворення без належних зрушень в сфері громадянської і соціальної участі не призведуть до посилення демократичних інститутів українського суспільства і створення стабільної системи консолідованої демократії.

Ключові слова: соціальна якість, соціальне включення, політична участь, громадянська участь, соціальна участь

Соціальне включення є базовою характеристикою суспільства і одним з чотирьох компонентів моделі соціальної якості [European Network Indicators on Social Quality, 2005; van der Maesen, Walker, 2005; Abbott, Wallace, 2010; Abbott, Wallace, 2012]. В рамках підходу соціальної якості (social quality approach) соціальне включення визначається як "міра, відповідно до якої люди мають доступ і інтегровані до різних соціальних інститутів і соціальних відносин, що утворюють повсякденне життя" [van der Maesen, Walker, 2005: p. 12].

Слід зауважити, що "інтегрованість" вже логічно передбачає наявність "доступу", хоча останній не обов'язково може призводити до успішної інтеграції. Тому в контексті соціологічного дослідження можна розглядати соціальне включення як "ступінь того, наскільки люди є і відчують себе інтегрованими до інститутів, організацій і соціальних систем" [Abbott, Wallace, 2012: p. 156]. Йдеться як про членство у великих мережах і формальних організаціях, так й про безпосередні родинні і товариські контакти. В результаті індикатори соціального включення охоплюють різноманітні і часто непов'язані між собою аспекти людського життя – від голосування на виборах і національної гордості до сімейного стану і складу домогосподарств [Abbott, Wallace, 2010; Abbott, Wallace, 2012].

Концептуалізація і операціональна дефініція соціального включення (інклюзії) є предметом тривалої дискусії [Silver, 2010; Савельєв, 2012]. Неузгодженість є наслідком ще й того, що термін "соціальне включення" у політичному дискурсі і науковій літературі цілковито підпорядкований змісту поняття соціальної ексклюзії (виключення). Останнє концептуалізується як брак участі в основних видах діяльності суспільства [Burchard et al., 2002], або, у більш широкому розумінні, як розрив соціальних зв'язків, що призводить до зменшення участі, доступу та солідарності [Silver, 1994].

Т.Аткінсон і Е.Марльє розуміють соціальну інклюзію "як процес, за допомогою якого суспільства борються з бідністю і соціальним виключенням" [Atkinson, Marlier, 2010]. Втім, таке розуміння концепту "соціальне включення" позбавляє його самостійного смислового навантаження, оскільки він може означати лише нульову точку на шкалі ексклюзії. Тобто пануюче сьогодні у літературі концептуальне бачення зводить соціальне виключення і включення до міри відносної депривації [Sen, 2000]. Це дозволяє виявляти депривовані групи і описувати їхнє становище у контексті суспільних норм і

стандартів життя. Проте таке бачення має обмеження поза дескриптивною метою. У його межах суперечливим є взаємини між ексклюзією і включенням з одного боку і депривацією з іншого, оскільки остання може не супроводжуватись розривом соціальних зв'язків, а такий розрив не призводить до депривації. Протириччя концепції соціального включення полягає в тому, що, маючи своє коріння в соціальній теорії, ця концепція, сформувавшись і продовжила розвиватись під впливом ідеологічних парадигм і соціально-політичного дискурсу [Савельєв, 2012].

Отже, необхідно подолати ці концептуальні розбіжності. Метою цієї статті є вдосконалення моделі соціальної якості і обґрунтування пріоритетності практик політичної, громадянської і соціальної участі населення для вимірювання соціального включення як компоненту якості суспільства. На основі порівняльного аналізу ми продемонструємо суперечливість тенденцій різних типів участі в Україні протягом кінця 1990-х – 2000-х років, що дозволить оцінити один з вимірів соціальної якості українського суспільства в контексті інших країн Східної і Західної Європи.

На відміну від домінуючого сьогодні в літературі уявлення про соціальну ексклюзію і соціальне включення як міру релятивної депривації, в соціологічній теорії ці феномени передусім розглядалися через формування нееквівалентних відносин між соціальними групами. Ключовим для розуміння сутності цього процесу є теорія соціальних підсистем Т.Парсонса [Parsons, 1971]. За Т.Парсонсом соціальне включення є одним з аспектів процесу розвитку і споріднене з інтегративною підсистемою суспільства – соціальною спільнотою. Розвиток через поглиблену диференціацію і збільшення складності соціальної системи пов'язаний з проблемами інтеграції. Їхнє розв'язання можливе шляхом "включення нових одиниць, структур і механізмів в межах нормативної конструкції соціальної спільноти" [Parsons, 1971: p. 27]. Цей процес включення Т.Парсонс, спираючись на Т.Х.Маршала [Marshall, 1950], розглядає як набуття громадянства і поширення прав.

Проте для суспільства "пізнього модерну" це вже не є адекватною і вичерпною характеристикою соціального включення. Така характеристика повинна відображати як можливості, які пропонує соціальна система акторам через систему інститутів [Acemoglu, Robinson, 2012], так і властивості самих акторів, які сформувались під час соціалізації у поєднанні з особистими твор-

чим потенціалом. Якщо у добу раннього модерну першочерговим завданням для різних соціальних груп було здобуття політичних, громадянських і, зрештою, соціальних прав [Marshall, 1950], то на сучасному етапі на перший план виходить бажання і вміння людей використовувати свої права. Історичний досвід свідчить про те, що розвиток суспільства останніх трьох століть, передусім економічний, разом з поширенням громадянських прав передбачає "мобілізацію людей та їхніх потреб, домагань і бажань" [Dahrendorf, 1992: p.16]. Він також означає можливість того, що "кожен індивідуум має право втілювати свої права і переваги і захищати їх від наявних центрів влади" [Touraine, 2009: p. 104].

В цьому полягає соціальна якість і потенціал розвитку сучасного суспільства. Тому є принциповою відмінність між активним і пасивним громадянством [Turner, 1990; Turner, 2001]. Важливо розрізнити забезпечення громадянськими правами, їхнє пасивне прийняття і активну реалізацію громадянських прав та обов'язків [Kumlička, 2002]. Реалізація цих прав відбувається через участь соціальних акторів в різних сферах життя суспільства. Отже, ключовий аспект соціального включення можна виміряти через показники політичної і громадської участі, через яку відбувається вплив на процес прийняття рішень і здійснюється контроль за діяльністю органів влади, а також участі у соціальній взаємодії, яка є основою солідарності і кооперативної поведінки. Участь є важливою складовою сучасних суспільних процесів і є невід'ємним проявом соціальної агентності. За допомогою участі індивіди і соціальні групи відстоюють свої інтереси і цінності, підтримують соціальні зв'язки і забезпечують розвиток суспільства.

Необхідно зауважити, що в такому розумінні соціального включення підхід соціальної якості, який виділяє ресурсний компонент соціально-економічної безпеки, компоненти солідарності, "доступу і участі" і набуття повноважень [European Network Indicators on Social Quality, 2005: p. 15], стає спорідненим модернізаційній моделі Р.Інглхарта і К.Вельцеля, в якій акцент зроблений на формуванні постматеріалістичних та емансипаційних цінностей у процесі розвитку суспільства [Inglehart, Welzel, 2005; Welzel, Inglehart, 2008]. Ця модель складається з: 1) ресурсів, які забезпечують вибір людини; 2) цінностей, які визначають вибір (мотивують його спрямованість); 3) політичних та правових інститутів, які гарантують реалізацію вибору. В цілому така тріада створює можливості і повноваження для людей керувати власним життям, що є основою загальнолюдського емансипаційного тренду [Welzel, Inglehart, 2008]. Це втілюється лише через повноцінну і активну участь і може вважатись термінальним критерієм розвитку суспільства і виміром соціальної якості.

Соціологічні і політологічні дослідження форм і типів участі громадян й характеристик їхньої активності є надзвичайно розвиненими і є одним з провідних трендів компаративних розвідок сьогодні [Cultural and Economic changes, 2013]. В літературі, передусім, приділяється велика увага формам політичної участі, яка вважається необхідною передумовою існування демократії, що є теоретично і емпірично обґрунтованим [Barnes, 1979; Dalton et al., 2010].

Неможна не погодитись, що ефективне існування демократичного суспільства залежить від високого рівня політичної активності [van der Meer et al., 2009]. В той же час, слід підкреслити, що підвищення політичної участі населення не є універсальним рецептом для розвитку демократичних інститутів. Як слушно зауважує П.Норріс, "можливості для участі... є необхідною але далеко не достатньою умовою для демократії... участь

сама по собі не гарантує функціонування представницької демократії" [Norris, 2002: p. xii, 5]. Зокрема, досвід України демонструє суперечливі тенденції різних форм участі громадян. Наприклад, в Україні зниження довіри парадоксально поєднується зі зростанням рівня участі, що не відповідає існуючим теоріям [Wallace et al., 2012].

Порівняльний аналіз, результати якого представлені в цій статті, демонструє невідповідність рівнів і тенденцій політичної, громадянської і соціальної участі в Україні протягом кінця 1990-х – 2000-х років (докладніше про основні типи участі див.: [Savelyev, 2013]). На відміну від попередніх досліджень предмет цього дослідження складають саме типи соціальної і громадянської участі та їхній зв'язок з політичною активністю громадян.

Матеріалом для аналізу є дані третьої (1999-2001) і четвертої (2008-2010) хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS) [EVS, 2011]. Вибірка репрезентативна для населення віком від 18 років. Методи аналізу – дескриптивна статистика і бінарна логістична регресія. Для порівняння загальних тенденцій відібрано 32 країни, що разом склали 88 318 респондентів, в тому числі в Україні 1195 і 1507 опитаних в 1999 р. і 2008 р. Для порівняння систем факторів громадянської і соціальної участі методом логістичної регресії відібрано 6 країн. Крім України, яка є основним об'єктом дослідницького інтересу, було обрано три сусідні країни, що мають спільне соціалістичне минуле, але мають різні політичні системи сьогодні: це Росія і Білорусь, в яких панують авторитарні режими, і Польща, що є східноєвропейською країною ЄС з демократичними інститутами. Як основа для порівняння були обрані країни консолідованої демократії, що є найбільшими в ЄС – Німеччина і Франція.

Комплекс індикаторів всіх трьох типів участі за даними Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011] складають 17 питань. В статистичному моделюванні за допомогою бінарної логістичної регресії громадянська участь вимірюється за дихотомічною шкалою: так, якщо респондент був залучений до волонтерської (безоплатної) роботи для хоча б однієї з різноманітних громадських організацій; ні, якщо для жодної. Аналогічно для соціальної участі – це волонтерська (безоплатна) допомога в соціальній сфері (людям похилого віку, з обмеженими можливостями, нездоленим, тощо).

Дескриптивний аналіз свідчить, що протягом періоду з кінця 1990-х – до кінця 2000-х років політична активність в Україні за показниками конвенціональної участі не відрізнялась суттєво від більшості європейських суспільств, які мають стабільні демократичні системи. За цей час значно підвищився інтерес до політики і Україна потрапила до групи країн з рівнем участі, який перевищує загальноєвропейський (див рис. 1 і рис. 2).

Інший індикатор інтересу до політики в Україні (обговорення політичних проблем з друзями) був вище середнього вже в 1999 р. (19,4% респондентів робили це часто). В 2008 р. цей показник практично не змінився (зменшився до 18,8% в межах статистичної похибки) (див рис. 3).

В традиційних (конвенціональних) формах політичної участі українці близькі до середньоєвропейських значень. Участь у санкціонованих (мирних) демонстраціях брали 18,3% в 1999-2001 і 16,3% і 2008-2010 роках (в середньому 23,4% і 18,2%, тобто статистичне значуще зниження сталося як в Україні, так в Європі в цілому). Водночас, в більшій мірі є відмінність в порівнянні з іншими суспільствами в числі тих, хто ніколи не взяв би участь – 47,7% (в середньому 37,7%) в 1999-2001 і 57,4% (в середньому 46,4%) в 2008-2010 роках (див рис. 4).

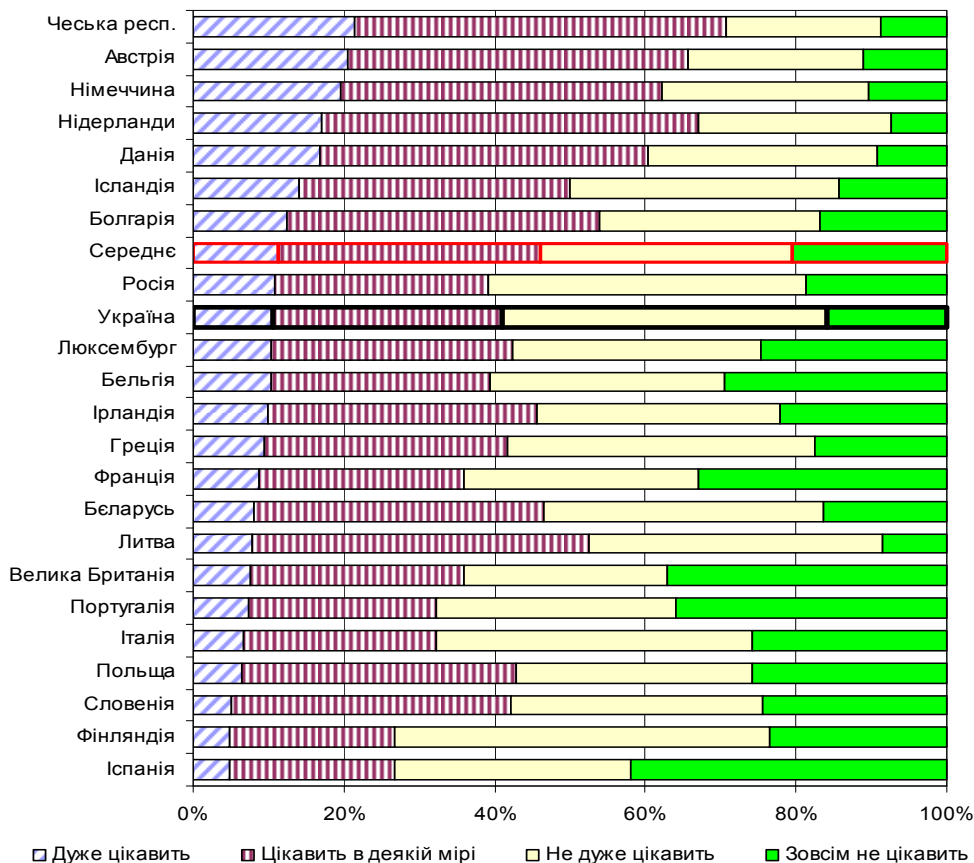

Рис. 1. Інтерес до політики. Відповіді на запитання "В якій мірі Ви цікавитися політикою?", 1999–2001 рр. (%)
 Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

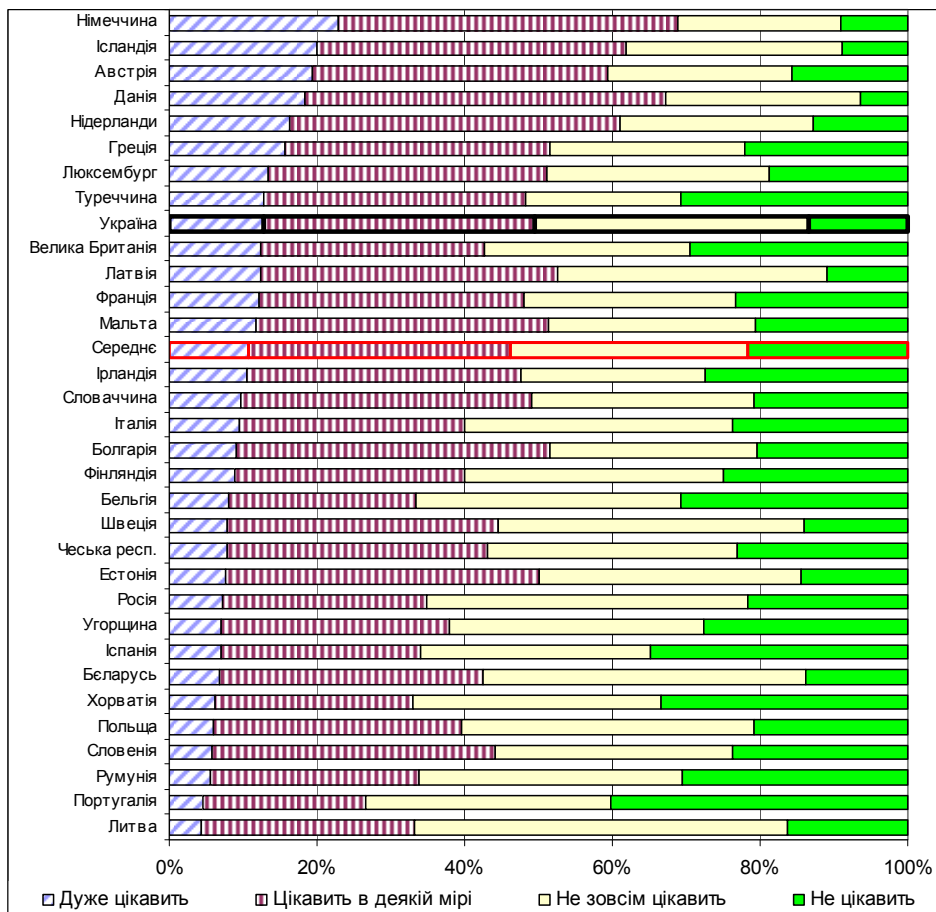

Рис. 2. Інтерес до політики. Відповіді на запитання "В якій мірі Ви цікавитися політикою?", 2008–2010 рр. (%)
 Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

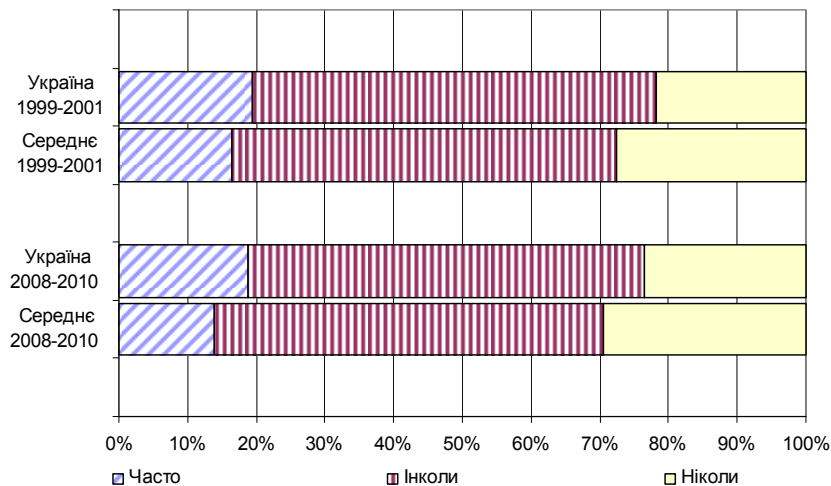

Рис. 3. Динаміка інтересу до політики. Як часто обговорюють політичні проблеми з друзями 1999-2001 – 2008-2010 (%)
 Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

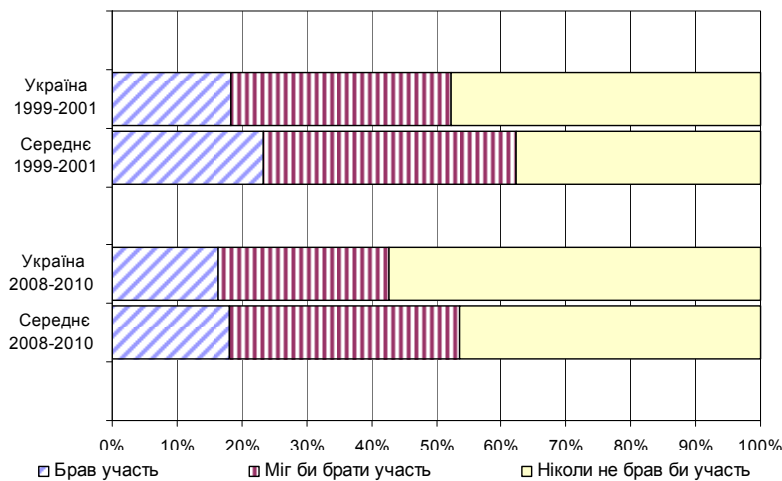

Рис. 4. Динаміка участі у санкціонованих / мирних демонстраціях. 1999-2001 – 2008-2010 (%)
 Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

В неконвенціональній формі політичної участі (бойкоти) Україна поступається більшості країн Західної Європи. Мали досвід бойкотів 4,9% (в середньому 9,3%) в 1999-2001 і 4,4% (в середньому 8,5%) в 2008-2010 роках (зміни в межах статистичної похибки). Втім, на тлі своїх сусідів в 2008-2010 роках – Польщі (3,6%), Чеської республіки (5%), Латвії (4,2%), Естонії (3,3%), а також Португалії (4,6%), Україна не виділяється, дещо випереджаючи Словаччину (2,3%), Росію (2,3%), Угорщину (2%), Румунію (1,8%), Литву (1,8%) і Білорусь (1,4%).

Якщо політична активність в Україні є близькою до середніх Європейських значень, а за конвенціональними формами участі і інтересу до політики, навіть, трохи збільшилася, показники громадянської участі в цей період демонстрували занепад. Аналіз даних Європейського дослідження цінностей не дозволяє погодитись з висновком про те, що протягом другої половини 1990-х – 2000 років спостерігалось невелике зростання громадянської участі в Україні [Wallace et al., 2012].

За показниками приналежності до громадських організацій в Україні за десятиліття суттєво зменшилася кількість людей, що є членами профспілкових асоціацій. Всі інші зміни були в межах статистичної похибки. Проте самі показники крім членства у профспілках (високий рівень якого, очевидно, пояснюється спадком радянських часів) є низькими в порівнянні із загальноєвропейськими тенденціями: 21% були членами профспілок в 1999

р і 12,5% в 2008, 4,5% і 2,7% в релігійних організаціях, 0,6% і 0,3% в організаціях із захисту прав людини, 0,6% і 0,5% в екологічних організаціях або організаціях із збереження середовища або захисту прав тварин.

Також на межі статистичної похибки зменшилося число людей, які були залучені до волонтерської роботи для профспілок (див. рис. 5). Проте, якщо у 1999-2001 рр. частка людей в Україні, що безоплатно надавали допомогу профспілковим організаціям (3,8%), перевищувала середньоєвропейське значення (2,8%), то у 2000-2010 рр. ця частка (1,8%) була вже нижче за нього (2,4%). Слід також відзначити, що, хоча зміни в Україні з 1999 до 2008 р. залишаються статистично незначущими (в межах 2% через дуже малу кількість таких категорій респондентів), вони є негативними і ранг країни за кількістю членів в екологічних, релігійних і правозахисних організаціях знизився в порівнянні з 1999 роком (див рис. 6).

Рівень соціальної участі в Україні є ще нижчим за громадянську і Україна належить до групи європейських суспільств з найменш соціально активним населенням. Навіть за показником соціальних контактів (див рис. 7) Україна поступається більшості країн і разом з Латвією, Литвою, Угорщиною, Польщею, Румунією і Росією знаходиться в низу рейтингу. Звичайно, значна частина українців регулярно підтримують товариські контакти з друзями і з колегами по роботі – 41% проводять час

з друзями щотижня. Проте, така частка є порівняно низькою відносно інших країн – менше 1 квартиля 42,9% (середнє по Європі – 53,9%). Лише, якщо об'єднати цю частку з часткою тих, хто зустрічається раз чи два на місяць, дозволяє віднести Україну (70,1%) до основної групи країн (1 квартиль – 65,9%). В Україні 5,2% тих, хто ніколи не проводить час з друзями. Це менше, ніж в Польщі (11%), Угорщині (10,3%) і Росії (9,8%), але все одно вище за 3 квартиль (5%).

Ключовою складовою соціальної участі є надання взаємодопомоги, яке в наявних даних вимірюється питання-

ми про здійснення волонтерської роботи на освітніх, мистецьких або культурних заходах, а також на спортивних заходах або організації активного відпочинку. Рівень залучення до волонтерської роботи в Україні є вкрай низьким – менше відсотка від опитаних (див рис. 8 та 9). Україна в цьому подібна до Туреччини, Росії, Польщі і Білорусі. Це свідчить про низьку солідарність, недостатню взаємодію і залучення до добровільних організацій на рівні громади. Існуючі соціальні контакти (спілкування з друзями і колегами по роботі) не втілюються ані у взаємну допомогу, ані в організацію спільного дозвілля.

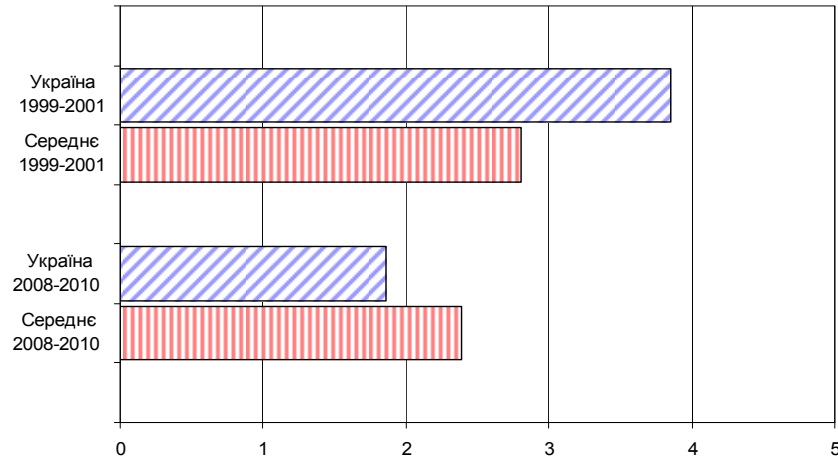

Рис. 5. Динаміка громадянської участі: Волонтерська неоплачувана робота для профспілок 1999-2001 – 2008-2010 (%)
Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

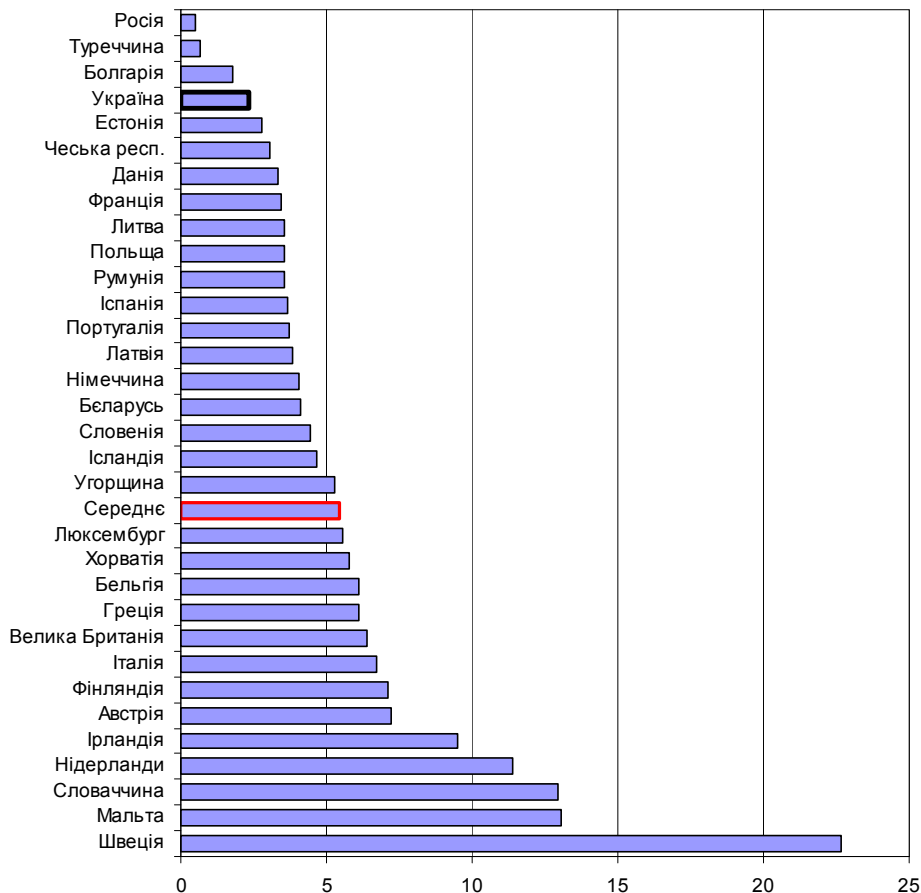

Рис. 6. Громадянська участь: Волонтерська неоплачувана робота для релігійних або церковних організацій 1999-2001 (%)
Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

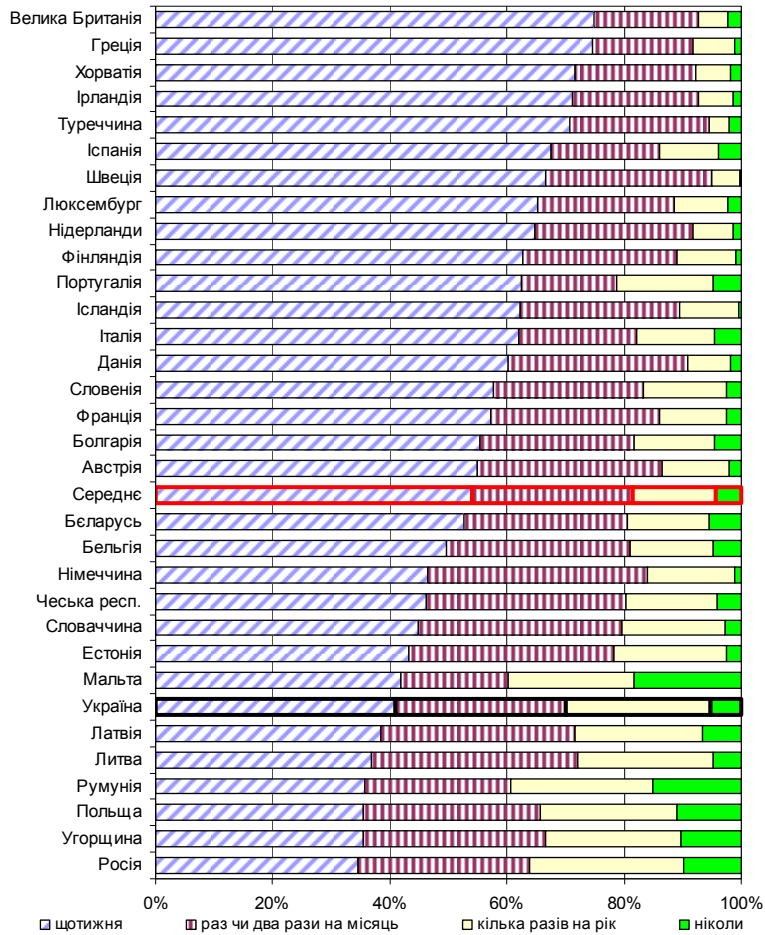

Рис. 7. Соціальна участь: Соціальні контакти.
"Як часто проводить час з друзями", 1999-2001 (%)
 Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

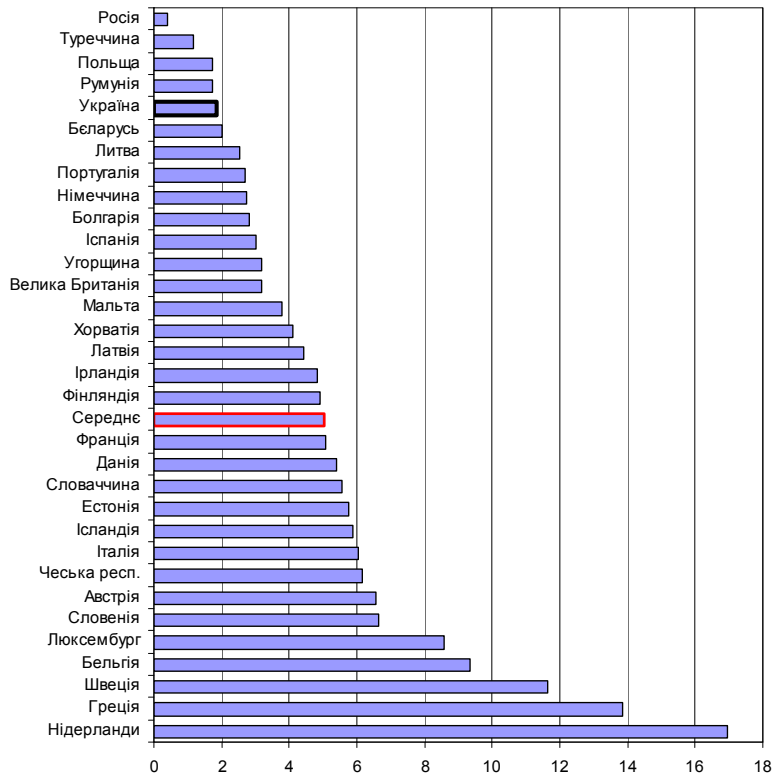

Рис. 8. Соціальна участь: Волонтерська неоплачувана робота на освітніх, мистецьких або культурних заходах, 1999-2001 рр., (%)
 Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

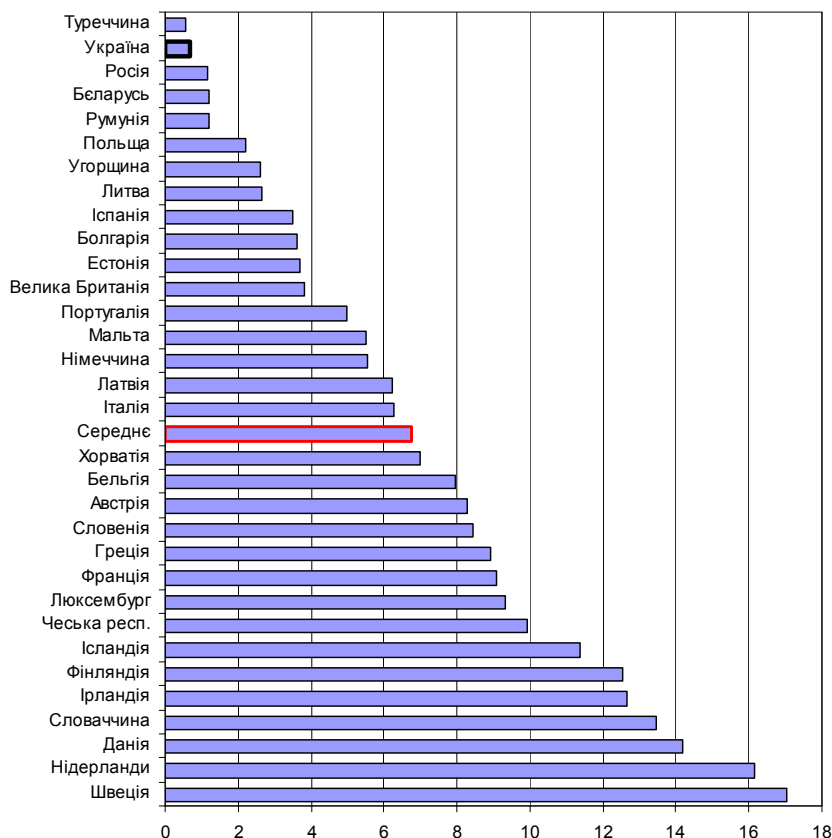

Рис. 9. Соціальна участь: Волонтерська неоплачувана робота на спортивних заходах або активного відпочинку, 1999–2001 рр., (%)

Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*

Таким чином, зростання міри активності соціальних акторів в Україні протягом 2000-х років було нерівномірним (за типами участі), що, на наш погляд, свідчить про накопичення внутрішніх протиріч. З іншого боку, як зазначалось вище, зростання лише рівня політичної участі не обов'язково призводить до позитивних зрушень у суспільстві і зміцненню демократичних інститутів.

З восени 2013 року Україну знову сколихнула хвиля політичної і громадянської активності. Наслідки цієї безпрецедентної активності виявилися драматичними і непередбачуваними і вимагають переосмислити оцінку соціальної якості українського суспільства. Для більш глибокого розуміння природи драматичних подій в нашій країні є важливим виявлення особливостей системи факторів політичної, громадянської і соціальної участі в Україні в порівнянні з іншими європейськими суспільствами. Важливим є те, наскільки гармонійним є зв'язок між різними типами участі.

Новітні дослідження засвідчують відмінності впливу різних факторів. Р.Далтон, А. ван Сікл і С. Велдон продемонстрували, що сучасна протестна політична активність зростає не через незадоволення діяльністю уряду, а через збільшення ресурсів для участі внаслідок економічного і політичного розвитку [Dalton et al., 2010]. Іншими словами, в розвинених суспільствах покращення економічної безпеки позитивно впливає на прояви іншого компоненту соціальної якості.

К.Вельцель і Ф.Дойч виявили підсилюючий ефект поширення емансипаційних цінностей в суспільстві, що говорить на користь культурно-ціннісної моделі участі [Welzel, Deutsch, 2012]. Згідно з моделлю модернізації Р.Інглхарта і К.Вельцеля цінності є мотивами діяльності і в процесі економічного розвитку збільшується число тих, хто є носієм пост-матеріалістичних цінностей [Inglehart, Welzel, 2005]. Результати наших попередніх

досліджень свідчать про те, що в Україні ціннісні орієнтації є чинником політичної участі населення, оскільки зміна ціннісних орієнтацій від матеріалістичних через змішаний тип до пост-матеріалістичних цінностей збільшує співвідношення шансів на участь або можливість участі у демонстраціях і бойкотах, навіть якщо контролювати рівень доходу, освіти, задоволеності життям, вік і стать [Савельєв, 2014]. Присутність такого фактору наближує Україну як до західноєвропейського (Німеччина), так й східноєвропейського суспільства (Польща), проте відрізняє її від пострадянської країни Росії.

В той же час, можна констатувати, що в пострадянських країнах, в тому числі, в Україні, існували проблеми з трансляцією суб'єктивної незадоволеності громадян в площину конструктивної політичної дії з метою покращення ситуації. Про це свідчить відсутність зв'язку між рівнем задоволеності життям і політичною участю в Україні, який простежується в більш розвинених суспільствах [Савельєв, 2014]. Це може бути можливим поясненням проблем ефективного функціонування політичної системи в Україні і вибуховим характером періодичного зростання політичної активності.

Проте, як демонструє описативна статистика, за показниками політичної участі Україна відрізняється значно менше від середньоєвропейських значень і західноєвропейських розвинених країн ніж за рівнем громадянської і соціальної участі. Крім того, оскільки політична участь є в значній мірі такою, що скерована політичними елітами, надзвичайно важливими для характеристики соціальної якості суспільства є саме прояви громадянської і соціальної участі, які вимірюються через волонтерську роботу (добровільну допомогу). Громадянська участь свідчить про ефективність громадянського суспільства і міру підтримки добровільних об'єднань громадян. Соціальна участь вказує на

рівень солідарності, взаємодопомоги і кооперативної поведінки в суспільстві.

На відміну від політичної участі, як показує аналіз за допомогою бінарної логістичної регресії, ціннісні орієнтації не мають суттєвого впливу на громадянську активність в Україні (див. табл. 1). З усіх шести країн, що

порівнюються, вони є значущим фактором лише у Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.458, z статистика = 2.82, $p < 0.01$), якщо контролювати інші фактори. Не тільки в пострадянських країнах, але й Німеччині і Польщі ціннісні орієнтації не пов'язані з громадянською активністю.

Таблиця 1

Фактори громадянської участі (волонтерська робота для громадських організацій)

("Чи брали участь у волонтерській роботі?" Четверта хвиля EVS 2008-2010 рр.

Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)

	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
пост-матеріалістичні цінності	0.237 (1.01)	0.023 (0.16)	0.458 ^z (2.82)	0.244 (1.07)	0.259 (0.79)	0.045 (0.30)
рівень доходу	0.064 (0.38)	0.180 (1.52)	0.160 (1.14)	0.085 (0.48)	-0.118 (-0.50)	0.049 (0.39)
задоволеність життям	0.115 (2.03)	0.177 ^z (3.46)	0.038 (0.70)	0.140 (1.85)	0.116 (1.50)	0.004 (0.08)
рівень освіти	0.207 (2.38)	0.240 ^z (3.64)	0.113 (2.03)	0.008 (0.10)	0.243 ^z (2.19)	0.202 ^z (3.10)
Константа	-5.438 ^z (-7.15)	-5.340 ^z (-9.89)	-4.570 ^z (-8.21)	-4.508 ^z (-5.93)	-5.898 ^z (-6.14)	-3.552 ^z (-6.68)
N	1293	1749	1341	1099	1230	1307

^z статистика в дужках

^z $p < 0.05$, ^z $p < 0.01$, ^z $p < 0.001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Єдиним значущим фактором для більшості країн крім Польщі є рівень освіти. Люди з більш високим рівнем освіти є більш схильними для надання добровільної допомоги громадським організаціям – в Україні, Німеччині, Франції, Росії і Білорусі, тобто як в західноєвропейських, так й в пострадянських.

Рівень доходу в моделі з чотирма предикторами не впливає на громадянську участь в жодній з країн, що аналізуються. Втім, якщо не контролювати інші фактори, то дохід є значущим в західноєвропейських суспільствах: Німеччині (логарифм співвідношення шансів = 0.435, z статистика = 4.06, $p < 0.001$) і Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.353, z статистика = 2.78, $p < 0.01$).

Важливо підкреслити, що рівень задоволеністю життям є чинником не лише в Німеччині, а й в Україні (логарифм співвідношення шансів = 0.115, z статистика = 2.03, $p < 0.05$). На відміну від політичної активності, зв'язок в даному випадку позитивний: ті, хто більше задоволені життям, більше схильні надавати добровільну допомогу.

Система факторів соціальної участі, яка вимірюється як волонтерська робота в соціальній сфері і допомога іншим, дещо відрізняється від громадянської (див. табл. 2). В Україні жоден фактор, який включений до моделі, не є значущим, навіть за умов відсутності контролю інших факторів. В інших країнах, що обрані для

порівняння, існують свої особливості. Як й для громадянської участі, пост-матеріалістичні цінності є важливими у Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.451, z статистика = 3.77, $p < 0.001$) і, дещо несподівано, в пострадянській Білорусі (логарифм співвідношення шансів = 0.435, z статистика = 2.05, $p < 0.05$). Крім того, пост-матеріалістичні цінності збільшують шанс участі у волонтерській роботі в Німеччині, якщо не контролювати інші фактори (логарифм співвідношення шансів = 0.313, z статистика = 2.93, $p < 0.01$).

У Франції, Німеччині і Польщі чинником, що дозволяє спрогнозувати волонтерську діяльність в соціальній сфері, також є рівень задоволеністю життям. Як зазначалось, цей фактор так само є важливим для громадянської участі в Німеччині і Україні. Більш високий рівень освіти пов'язаний з наданням добровільної допомоги в соціальній сфері в Німеччині, Польщі і Білорусі, якщо контролювати інші фактори. Німеччина також виявилась єдиною країною, в якій збільшення ресурсів (рівня доходу) є значущим фактором в моделі з чотирма предикторами. За умов відсутності контролю інших факторів дохід має позитивний зв'язок з рівнем соціальної участі у Франції (логарифм співвідношення шансів = 0.245, z статистика = 2.70, $p < 0.01$) і Польщі (логарифм співвідношення шансів = 0.627, z статистика = 2.54, $p < 0.05$).

Таблиця 2

Фактори соціальної участі (волонтерська робота в соціальній сфері)

("Чи брали участь у волонтерській роботі?" Четверта хвиля EVS 2008-2010 рр.

Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)

	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
пост-матеріалістичні цінності	0.748 (1.86)	0.171 (1.45)	0.451 ^z (3.77)	-0.016 (-0.05)	0.361 (0.82)	0.435 (2.05)
рівень доходу	0.009 (0.03)	0.420 ^z (4.26)	0.083 (0.82)	0.249 (0.94)	-0.072 (-0.22)	0.090 (0.55)
задоволеність життям	0.019 (0.22)	0.142 ^z (3.44)	0.094 (2.35)	0.272 (2.10)	0.083 (0.81)	0.042 (0.63)
рівень освіти	0.284 (1.82)	0.150 ^z (2.77)	0.070 (1.78)	0.374 ^z (2.95)	0.179 (1.21)	0.233 (2.34)
Константа	-7.218 ^z (-5.37)	-4.859 ^z (-11.03)	-3.706 ^z (-9.14)	-8.347 ^z (-6.05)	-6.164 ^z (-4.90)	-5.662 ^z (-6.74)
N	1294	1749	1341	1095	1229	1307

^z статистика в дужках

^z $p < 0.05$, ^z $p < 0.01$, ^z $p < 0.001$

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Таким чином, в Україні ціннісні орієнтації визначають рівень активності в політичній сфері, проте ані в громадянській, ані в соціальній. Проте, цінності не є вирішальним фактором в інших суспільствах, що є основою для порівняння. Лише у Франції схильність до пост-матеріалістичних цінностей позитивно впливає на громадянську і соціальну участь, а також в Білорусі на соціальну. З'ясування ролі цього фактору потребуватиме подальших досліджень, враховуючи те, що в Україні кількість людей, що поділяють пост-матеріалістичні цінності, є дуже малою.

Іншим важливим чинником громадянської і соціальної участі в розвинених суспільствах є рівень задоволеності життям. Результати аналізу свідчать, що в Німеччині існує ефективний механізм трансформації задоволеності життям соціальними акторами у площину реальної дії в громадянській і соціальній сферах (всі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0.001$). В пострадянських країнах Росії і Білорусі з авторитарними політичними режимами він відсутній. В Україні він функціонує лише в громадянській сфері, а у Франції і Польщі – в соціальній. Слід зазначити, що подібний механізм є не менш важливим, ніж той, що визначає політичні дії. Якщо незадоволеність спричиняє політичну активність, через яку стає можливим вплинути на процес прийняття рішень, подолати наявні проблеми і змінити ситуацію на краще, то задоволеність життям може викликати бажання надати допомогу тим, хто її потребує, підтримати інших, зробити власний внесок в розбудову своєї громади. Це інший, але не менш результативний, спосіб покращення соціальної реальності, якості суспільства завдяки активній позиції.

У запропонованій моделі рівень доходу не виявився значущим фактором (за винятком Німеччини). Втім, слід зазначити, що лише для ресурсної моделі без включення інших змінних рівень доходу впливає на громадянську участь в Німеччині і Франції і на соціальну участь в Німеччині, Франції і Польщі. Більшість коефіцієнтів цього предиктора виявилися статистично незначущими так само й в регресійних моделях для політичної активності, в тому числі, й для Німеччини [Савельєв, 2014]. Це можна проінтерпретувати як те, що наявність матеріальних ресурсів не є вирішальною для політичної, громадянської і соціальної участі (за винятком останньої в Німеччині) в країнах, що порівнюються, за умов контролю інших предикторів. Згідно з ресурсною моделлю участі такий зв'язок повинен бути. Проте можна припустити, що наявність ресурсів (а це не тільки гроші, а й організаційні та комунікативні здібності, наявність вільного часу і соціальні навички), сама по собі не призводить до підвищення рівня участі.

Можна зробити висновок, що, принаймні, в компоненті доходу ресурсна модель не є адекватною для прогнозування громадянської і соціальної участі в Україні. Передусім, некоректно пояснювати низький рівень участі в деяких пострадянських країнах бідністю значної частини населення – адже зростання доходу не означає підвищення активності в громадянській і соціальній сфері. Це відрізняє таку активність в Україні від політичної участі. Якщо заможніші українці мають більше шансів взяти участь у санкціонованих демонстраціях [Савельєв, 2014], то зростання рівня доходу не призводить до реального надання допомоги поза межами родини.

Крім того, в Україні фактично відбувається зменшення числа тих, хто залучений до волонтерської діяльності – з 10.4% у 1999 році до 6.3% у 2008 році [EVS, 2011]. Причому, за цей період кількість людей з низькими доходами зменшилась, а людей з високими дохо-

дами збільшилась на понад 12% [EVS, 2011]. Іншими словами, економічна безпека за цей період в Україні зросла. Проте, за рівнем доходів зниження участі відбулося саме в групі людей з високими доходами – з 6.6% у 1999 році до 2.1% у 2008 році (добровільна допомога в соціальній сфері) і з 11% у 1999 році до 6% у 2008 році (добровільна допомога громадським організаціям), в той час як серед людей з низькими і середніми доходами зниження було в межах статистичної похибки [EVS, 2011].

Таким чином зростання доходів в Україні не супроводжується формуванням відповідних орієнтацій, які мотивують до волонтерської діяльності і взаємодопомоги. Навпаки – ці орієнтації втрачаються, якщо порівнювати кінець 1990-х і 2000-х років. Неможна, однак, також виключати і фактор рекрутування (безпосереднього поштовху до участі), який, зокрема, залежить від інституціональних умов, соціального капіталу, розвиненості громадянського суспільства і волонтерських мереж. Встановлення впливу цього фактору в Україні і визначення специфічних орієнтацій добровільної допомоги потребуватиме подальших досліджень. Зараз можна констатувати, що рівень доходу, який складає такий компонент соціальної якості як економічна безпека, не призводить до підвищення іншого компоненту якості суспільства – соціального включення в Україні.

Важливим моментом адекватності соціального включення населення України є взаємозв'язок між різними типами участі. Порівняльні дослідження демонструють, що на рівні суспільства як одиниці аналізу європейські країни "з високим рівнем участі за одним показником, швидше за все, мають схожий рівень за більшістю інших показників" [Newton, 2007].

Наша гіпотеза полягає в тому, що вища соціальна якість передбачає багатоманітність форм активності як проявів соціального включення. Тобто участь соціальних акторів має кумулятивний характер, що робить їх більш включеними до життя суспільства в його різних сферах.

З попереднього аналізу було встановлено, що в період 2000-х років в Україні зростав рівень політичної участі на тлі незмінного рівня громадянської і соціальної участі або, навіть його зменшення. В більш розвинених країнах таких коливань не спостерігалось. Проте постає питання, чи існує зв'язок між політичною участю і типами участі, що сполучені із наданням добровільної допомоги?

Наша гіпотеза була підтверджена для розвинених західноєвропейських суспільств, а також, частково, Польщі. Як показує аналіз за допомогою бінарної логістичної регресії, люди, які беруть участь у конвенціональній формі політичної активності (мирних демонстраціях) або могли би взяти участь, більш схильні до надання добровільної допомоги у Франції, Німеччині і Польщі (див. табл. 3). Волонтерська робота також має позитивний статистично значущий зв'язок з неконвенціональною формою політичної активності – участю у бойкотах, у Франції. Цей зв'язок також існує в Німеччині і Польщі, якщо не контролювати фактор участі у демонстраціях. В Німеччині логарифм співвідношення шансів = - 0.323, z статистика = -3.77, $p < 0.001$. В Польщі коефіцієнт менш значущий: логарифм співвідношення шансів = - 0.382, z статистика = -2.17, $p < 0.05$. У випадку Німеччини навіть при контролі участі у демонстраціях значущість z статистики коефіцієнта є високою $p = 0.059$, тобто граничною на рівні довірчої ймовірності 95%. Відмінність впливу факторів конвенціональної і неконвенціональної політичної участі, звичайно, пояснюється тим, що люди, які є активним у формі мирних демонстрацій, частіше долучаються й до бойкотів.

Таблиця 3

Волонтерська робота (добровільна допомога) і політична участь
 ("Чи брали участь у волонтерській роботі?" Четверта хвиля EVS 2008-2010 рр.
 Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти)

	Україна	Німеччина	Франція	Польща	Росія	Білорусь
участь у санкціонованих / мирних демонстраціях	-0.264 (-1.71)	-0.265 [*] (-3.25)	-0.465 ^{***} (-4.44)	-0.507 ^{***} (-2.53)	-0.263 (-1.33)	-0.084 (-0.68)
участь у бойкотах	0.076 (0.34)	-0.181 ^a (-1.89)	-0.378 [*] (-3.48)	-0.028 (-0.12)	-0.0495 (-0.18)	-0.106 (-0.52)
Константа	-2.269 ^{***} (-4.10)	-0.437 [*] (-1.97)	0.205 (0.95)	-1.304 ^{***} (-2.82)	-2.181 ^{***} (-3.12)	-1.374 (-2.60)
N	1429	1864	1478	1301	1367	1390

^z статистика в дужках

^{*} $p < 0.05$, ^{**} $p < 0.01$, ^{***} $p < 0.001$

^a $p = 0.059$

Джерело: EVS (2011). *European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File*

На противагу обраним країнам ЄС зі стабільними демократичними інститутами, в Україні, Білорусі й Росії зв'язок між політичною участю і волонтерською діяльністю, на жаль, відсутній (див. табл. 3). Це означає, що в пострадянських країнах незалежно від того, наскільки людина є включеною до політичної сфери суспільства (в конвенціональній чи неконвенціональній формі), ймовірність її включення в громадянській і соціальній сфері в аспекті надання добровільної допомоги не збільшується. Отже, соціальне включення не є повноцінним і, відповідно, знижується соціальна якість.

Наш погляд, взаємозв'язок між різними типами участі є надзвичайно важливим для стабільного функціонування суспільства та його розвитку. Адже можна припустити, що політичний тиск у випадку відсутності такого зв'язку здійснюється переважно з партикулярних інтересів без дотримання певного рівня солідарності в суспільстві і спрямованості на взаємодопомогу і суспільний діалог. А це знижує ефективність політичної участі соціальних агентів, робить її менш конструктивною. Як показали події в Україні, в деяких випадках вона виявилась руйнівною. Відсутність подібного зв'язку також пояснює, чому зростання рівня політичної активності в Україні в останнє десятиліття не супроводжувалось одночасним підвищенням громадянської і соціальної участі [Савельєв, 2013].

Висновки. Соціальне включення може вимірюватися через індикатори політичної, громадянської і соціальної участі, що дозволяє оцінити один з компонентів соціальної якості українського суспільства в контексті інших країн Східної і Західної Європи. Аналіз даних третьої (1999-2001) і четвертої (2008-2010) хвилі Європейського дослідження цінностей продемонстрував суперечливість тенденцій різних типів участі в Україні з кінця 1990-х протягом 2000-х років. Україна мала відносно високі показники політичної участі, які зростали і були близькі до середньоєвропейських значень. Водночас, рівень громадянської і соціальної участі залишався значно нижчим на тлі протилежної тенденції в більшості країн Європи. В Україні відбулося зменшення числа тих, хто залучений до волонтерської діяльності. Дуже низька активність українців спостерігається у важливих сферах захисту прав людини і природоохоронної діяльності. Адже ключовими факторами є саме види громадських організацій, які є каналом участі, їхня незалежність від інститутів держави та здатність ефективно впливати на діяльність цих інститутів і процес прийняття суспільно важливих рішень.

Позитивним моментом соціальної якості виявилось те, що на противагу Росії і Білорусі з авторитарними політичними режимами в Україні функціонує механізм конвертації задоволеності життям соціальними акторами у площину реальної дії в громадянській сфері. Подібно до інших країн крім Німеччини, в Україні зростання

доходів (економічна безпека) на індивідуальному рівні не спричиняє підвищення соціального включення як компоненту якості суспільства. Перевірка гіпотези взаємозв'язку типів участі показала, що, на відміну від західноєвропейських країн і Польщі, в Україні подібно до інших пострадянських суспільств добровільна волонтерська допомога не обумовлюється політичною активністю на індивідуальному рівні. Отже, в цих суспільствах соціальне включення не є гармонійним, що визначає відповідний рівень соціальної якості.

За структурою факторів громадянської і соціальної участі Україна має спільні риси як з демократичними країнами – Німеччиною, Францією і Польщею, так й з авторитарними Росією і Білоруссю, що створює суперечливу картину перспектив ефективного включення до суспільного життя українського населення. Глибока суспільна криза в Україні 2013-2014 років, на наш погляд, підтверджує наявну суперечливість. Зростання політичної активності і диспропорційно низький рівень громадянської і соціальної участі вказують на проблеми соціального включення, які впливають на оцінку соціальної якості. Тому можна зробити висновок, що політичні процеси останнього часу без відповідних зрушень в сфері громадянської і соціальної участі не призведуть до посилення демократичних інститутів українського суспільства і створення стабільної системи консолідованої демократії.

В статті використовуються матеріали дослідження, що проводилося в рамках науково-дослідної теми № 11БФ017-01 "Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції" факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також в рамках проекту "Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України" цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України "Модернізація українського суспільства та економіки в контексті викликів XXI ст."

Список використаних джерел

- Савельєв Ю.Б. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю.Савельєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. – 2012. – Випуск 3. – С. 33-41. [Savelyev Yu.B. Superechnosti kontseptsiï sotsial'nogo vkiyuchennya i vkiyuchennya: vpliv sotsial'no-politichnogo diskursu na sotsiologichni teorii // Visnik Kiiv'skogo natsional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka: Sotsiologiya. – 2012. – Vipusk 3. – S. 33-41.]
- Савельєв Ю.Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999-2010 роки) / Ю.Б.Савельєв // Український соціум. – 2013. – № 2. – С. 77-98. [Savelyev Yu.B. Uchast' yak proyav sotsial'nogo vkiyuchennya v protsesi modernizatsii: Ukraïna v evropeï's'komu konteksti (1999-2010 rokï) // Ukraïn's'kii sotsium. – 2013. – № 2. – S. 77-98.]
- Савельєв Ю.Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процесі модернізації / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. – 2014. – № 1(48). – С. 66-77.

[Savelyev Yu.B. Tsinnisni peredumovi formuvannya aktivnoi gromadyans'koї pozitsii yak proyavu sotsial'nogo vklyuchennya v protsesi modernizatsii // Ukrains'kii sotsium. – 2014. – № 1(48). – S. 66-77.]

4. Abbott P., Wallace C. Explaining economic and social transformations in Post-Soviet Russia, Ukraine and Belarus // *European Societies*. – 2010. – Vol. 12, pp. 653-674.

5. Abbott P., Wallace C. Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society // *Social Indicators Research*. – 2012. – Vol. 108, pp. 153-167

6. Acemoglu D. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty / Daron Acemoglu, James A. Robinson. – 1st ed. – New York: Crown Publishers, 2012.

7. Atkinson A.B., Marlier E. Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. United Nations, New York, 2010

8. Barnes S. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies / S.Barnes, M.Kaase, editors. – Beverly Hills, Calif.: Sage, 1979.

9. Burchardt T. Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure // *Understanding social exclusion*. Phil Agulnik, editor. Oxford, New York. Oxford University Press, 2002. p. 30-43.

10. Cultural and Economic changes under cross-national perspective. Program of the 3rd International Annual Research Conference, the Higher School of Economics, Moscow, November 12-16, 2013. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://csr.hse.ru/en/Program2013>

11. Dahrendorf R. Democracy and modernity: notes on the European experience / R.Dahrendorf // *Democracy and Modernity* / Edited by S.N. Eisenstadt. – Leiden: E.J. Brill, 1992. – P. 15 – 19.

12. Dalton R. The Individual-Institutional Nexus of Protest Behaviour / Russell Dalton, Alix Van Sickle and Steven Weldon // *British Journal of Political Science*. – Vol. 40. – Issue 1. – 2010. – P. 51-73.

13. European Network Indicators on Social Quality: Final Report / L. van der Maesen, A. Walker, M. Keizer. – European Foundation on Social Quality, May 2005.

14. EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 2.0.0 (2011-12-30) DOI:10.4232/1.11005. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zcat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zcat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5>

15. Inglehart R., Welzel C. Modernization, Cultural Change and Democracy : The Human Development Sequence / Ronald Inglehart and Christian Welzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

16. Kymlicka W. Contemporary Political Philosophy / W.Kymlicka. – Oxford: Oxford University Press, 2002.

17. Marshall T. H. Citizenship and social class / T. H. Marshall and Tom Bottomore. – Concord, MA: Pluto Press, 1992 [1950].

18. Newton K. Patterns of political and social participation in Europe / K.Newton, J. R.Montero // *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey* / Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, Gillian Eva Editors. – London: Sage, 2007 – P. 205-238.

19. Norris P. Democratic Phoenix: reinventing political activism / P. Norris. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002

20. Parsons T. The system of modern societies. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1971.

21. Savelyev Y. Participation and Political Regimes in Contemporary Europe: Comparing Non-EU 'New Eastern Europe' with 'Old' and 'Recent' EU Member States / Ю.Б. Савельев // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія*. – 2013. – Випуск 4.

22. Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. Social Development Papers No. 1, Asian Development Bank, June 2000.

23. Silver H. Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia // *Australian Journal of Social Issues*. Vol.45, No.2, 2010. p. 183-211.

24. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms // *International Labour Review*, 1994, Vol. 133. p. 531-578.

25. Touraine A. Thinking differently / A.Touraine. – Cambridge, Malden, Mass.: Polity Press, 2009.

26. Turner B.S. Outline of a theory of citizenship / B.S. Turner // *Sociology*. – 1990. – Vol. 24. – No. 2. – P. 189-217.

27. Turner B.S. The erosion of citizenship / B.S. Turner // *British Journal of Sociology*. – 2001. – Vol. 52. – No. 2. – P. 189-209.

28. Wallace C. Changing patterns of civil society in Europe and America 1995-2005. Is Eastern Europe Different? / C.Wallace, F.Pichler, C.Haerpfer // *East European Politics and Societies*. – 2012. – Vol. 26 – No.1. – P. 3-19.

29. Welzel C. The Role of Ordinary People in Democratization / Christian Welzel, Ronald Inglehart // *Journal of Democracy*. – 2008. – Volume 19. – Number 1. – P. 126-140.

30. Welzel C. Emancipative values and non-violent protest: The Importance of 'Ecological' Effects / Christian Welzel, Franziska Deutsch // *British Journal of Political Science*. – Vol. 42. – Issue 2. – 2012. – P. 465 – 479.

31. van der Maesen, L., Walker A. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network // *European Journal of Social Quality*. – 2005. – Volume 5. – Numbers 1-2, pp. 8-24.

32. van der Meer, T. The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies / van der Meer, T., van Deth, J., Scheepers, P. // *Comparative Political Studies*. – 2009. – Vol. 42. – No. 11. – P. 1426- 1457.

Надійшла до редколегії 27.03.15

Yu. Savelyev, PhD, Senior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL INCLUSION IN THE ASSESSMENT OF SOCIAL QUALITY: PRACTICES OF PARTICIPATION IN UKRAINE IN THE 2000S

The article contends the priority of practices of political, civic and social participation in the measurement of social inclusion as a component of social quality. Comparative analysis of the third (1999-2001) and the fourth (2008-2010) waves of European values study demonstrates contradictory tendencies of different types of participation in Ukraine during the late 1990s - 2000s which allows an assessment of important dimension of social quality of Ukrainian society in the context of other countries in Eastern and Western Europe. The structure of factors of civic and social participation in Ukraine has similarities with democratic countries - Germany, France and Poland, as well as with authoritarian Russia and Belarus. The growth of political activity and disproportionately low levels of civic and social participation in Ukraine point to problems of social inclusion and, respectively, relatively low level of social quality. It is concluded in the article that political reforms without corresponding changes in civic and social participation will not lead to the strengthening of democratic institutions of Ukrainian society and establishing a stable system of consolidated democracy.

Keywords: social quality, social inclusion, political participation, civic participation, social participation

УДК 316. 334.23

Є. Сірий, д-р соціол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІНСТИТУЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПАРАМЕТРИ УЧАСТІ ІНДИВІДІВ У ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розкривається проблематика розвитку підприємництва (малого та середнього бізнесу) в Україні в аспекті формування державою та суспільством відповідних інституційних можливостей та суспільних умов. Останні ж розглядаються як відповідний ресурс підприємництва, до складу якого входять такі компоненти, як: державна та недержавна фінансова підтримка, характер податкової політики та діяльності законодавства, ресурс довіри до інститутів влади, а також характеристика взаємовідносин бізнесу та суспільства. Розкриття даних сторін соціального аспекту розвитку підприємництва в Україні за останні 7-10 років і формування оцінки інституційних можливостей та соціокультурних параметрів участі індивідів у підприємницькій діяльності відображає параметри соціальної нерівності та якості життя українського соціуму у проекції його трансформації та євроінтеграції.

Ключові слова: ресурси, підприємництво, інституційний підхід, інститути, соціальний капітал, довіра.

Значне місце в низці найважливіших оцінок і характеристик розвитку суспільства займає інституційована концепція його якості життя (А.Субетто, Е.Аллард, М. Сірі, Г. Самлі та ін.). Будучи одним з пріоритетних напрямів розвитку більшості країн, і України зокрема, якість життя населення можна вважати одним із комплексних показників соціально-економічного розвитку, індикатором його розвитку, що показує якісні зміни в суспільстві, поєднуючи оцінки як соціальної, так і економічної ситуації в ній.

Слід погодитися, що зміст цього поняття в суспільній проекції досліджується в тісному зв'язку з такими поняттями як соціальна нерівність та ресурси (соціальні), а точніше доступ до них. З моменту зміни суспільно-політичної, -економічної та відповідної культурної векторизації розвитку українського суспільства і досі одним із важливих завдань утвердження ринкової економічної культури є його моральне оздоровлення в аспекті якісного оновлення українського господарського менталітету. Тому, у методиці оцінювання якості життя є потреба, раціональне зерно щодо врахування можливостей та особливостей розвитку підприємництва в Україні, що входить до **мети** нашого дослідження.

На сьогоднішній день дослідження підприємців не є системними і поширеними. У заданій пізнавальній площині представникам підприємницького прошарку не надавалася належна увага. Окрім того, безліч статистичних даних "супроводжувальних" інститутів через державну політизацію та іделогізацію, м'яко кажучи, не відображають реальну картину різних соціальних аспектів розвитку інституту підприємництва. Тому ми намагаємося заповнити цю прогалину.

У здійсненні даного дослідницького задуму виокремлюються дві **проблеми**: соціальна – в аспекті вияву та опису окремих площин проблемного поля розвитку підприємництва в Україні, та **наукова** – в аспекті обґрунтування та застосування оптимального наукового підходу в отриманні бракуючого знання, валідної інформації для соціологічного відтворення соціальної реальності щодо можливостей залученості та практикування індивідів у сфері малого та середнього бізнесу. **Об'єкт-предметним** полем дослідження є система взаємовідносин між бізнесом, державою та суспільством в аспекті вияву та оціні інституційних можливостей та соціокультурні параметри участі індивідів у підприємницькій діяльності.

Більшість відповідних презентативних теорій розвитку суспільства, інтегруючись у так звану діяльнісну парадигму, ґрунтується на прийнятності та домінації соціальних ресурсів в прагненнях і орієнтаціях акторів трансформаційного процесу, котрі об'єктивують можливості соціального самовизначення в нових соціальних відносинах, зокрема в площині соціоекономічних відносин – малого та середнього бізнесу. Так, соціальні ресурси стають предметом теоретичних досліджень з формуванням тео-

рії соціоморфогенезу, що виявила здатність соціальних систем піддаватися радикальному оновленню (П.Штомпка) [Штомпка П., 2005]. "Рефлексивне" ж суспільство Е.Гідденса включає ресурс довіри як основна умова інтеграції суспільства [Гідденс Е., 2003].

В умовах соціальної транзиції, у тому числі і українського суспільства ресурси стають інтегративним критерієм соціальної стратифікації, так як виявляють потенціал соціальної мобільності різних соціальних груп і прошарків. І все більш важливим економічним ресурсом в системі транзитивних змін останніх двадцяти п'яти років стає підприємницький ресурс, інтерпретований як підприємницький потенціал, здібності, засоби, інституційні можливості, ринкові інститути, відповідна етика і культура тощо. Це можливості та здатність до ефективної організації взаємодії інших економічних ресурсів - праці, землі, капіталу, знань - для здійснення господарської діяльності, реалізується у сфері менеджменту. Підприємництво цілком можна вважати інтегральною характеристикою суспільства, специфічно людський спосіб задовольняти фундаментальну потребу жити, впевненіше відчувати себе в матеріальному світі, потреба зростати і розвиватися не тільки як окремі індивіди, але і як елементи суспільства [Сірий, 2008; Рух, 1996. с. 281]. Тому можна вважати великою прогалиною у системному вивченні суспільного розвитку, не приділивши уваги цій проблематиці.

У нашому дослідницькому полі ключовими індикаторами виступають рівень розвитку підприємництва, його середовище (інституційне та соціальне); рівень підприємницької активності; доступ до ресурсів (в широкому сенсі) підприємництва. Вони дають можливість конструювати та дослідити палітру відповідних показників, зокрема таких як: соціально-економічні умови і державна підтримка малого бізнесу; соціально-психологічний клімат для розвитку підприємництва; загальні умови розвитку підприємницької активності населення; мотивація підприємницької діяльності та інші показники, які характеризують діяльність відповідних інститутів, вимірювання ставлення до них. Тому, як видається, вивчення даної проблеми лежить у полі дослідження інституційного та соціального середовищ підприємництва в Україні в його структурному вимірі та функціональної ефективності в аспекті інституційного підходу [Норт, 1993]. З погляду інституціонального підходу, для розуміння функціонування ринково-підприємницької системи є врахування доволі складних взаємозв'язків між нею, державою та суспільством. Ці взаємини виражаються зокрема і у доступі до відповідних різних ресурсів, які визначають спосіб специфіки у функціонуванні цієї системи. У цьому контексті інститути є ключем до розуміння взаємин між ринково-підприємницькою системою, державою і суспільством, а також чинником впливу цих взаємин на економічне зростання (або за-непад) [Беляєв, 2002].

З моменту набуття Україною незалежності відбувалось поступове становлення вітчизняного підприємництва як самостійного соціально-економічного явища. Аналіз стану підприємництва за роки незалежності свідчить, що в його внутрішньому середовищі домінують чинники, що відтворюють сталі негативні процеси, котрі, у свою чергу впливають на особливості розвитку підприємництва в Україні. Це і низький технологічний стан сучасної української економіки, "перехідний" сценарій формування інституту приватної власності та ринкових відносин та багато іншого. У 90-і роки минулого сторіччя в Україні були створені формальні інститути розвитку підприємництва: проведена приватизація, й інститут приватної власності став реальністю, відмінена монополія зовнішньої торгівлі, почала розвиватися конкуренція, ринкові ціни увійшли до основи стимулів для підприємництва, змінилася роль держави в економіці. Однак, і наявність ринкових інститутів не призводить автоматично до формування ефективної інституціональної структури. Тому, дана сукупність формальних інститутів стала необхідною, але ще недостатньою умовою для розвитку підприємництва.

Комплексний аналіз загальної ситуації, а також в аспекті окремих сторін розвитку підприємництва в Україні, дали змогу зробити висновок, що ринкова трансформація економічної системи України розпочалася без належного інституційного забезпечення. Несправедливий, за однозначним визначенням експертів характер формування відносин власності в транзитивній економіці України, провідником яких одноосібно є великі підприємства, об'єктивно сформував необхідні та достатні умови входження останніх у центральні гілки влади, що звісно призвело до необмеженої монополізації економіки як на ринках природних монополій, так і на традиційно конкурентних ринках, що особливо шкодило вітчизняний підприємницький сектор [Беляев, 2002; Коротенько, 2004].

Відсутність таких інструментів захисту прав власників означало, що судова система обслуговуватиме приватні інтереси правлячої еліти в режимі правового сервісу. Можна сказати, що тотальність державної форми власності та партійно-бюрократичних структур впливу було і є чинником та результатом домінування в суспільстві радянського типу єдиного реального соціального класу – "номенклатури" [Куценко, 2000, с.26-32]. Тому, головною інституціональною проблемою української економічної системи стала стійка тенденція концентрації економічної влади і власності на засоби виробництва в руках вузького кола фізичних осіб, що принесло цілковиту явну загрозу принципам функціонування ринкової економіки.

Низький рівень довіри підприємців до правової системи, зокрема до судів, значною мірою спричинений лобюванням інтересів у вирішенні судових справ, що став і є результатом нерівноцінного доступу до прямих (первинних) ресурсів підприємництва. А практична відсутність фінансових ресурсів для інвестиційного розвитку стала однією з найвагоміших перепон на шляху розвитку малого бізнесу в Україні. Для цієї системи стало характерним обмежений доступ до альтернативних джерел фінансування (бюджетного чи кредитного). Приватні благодійні фонди відсутні, союзи й асоціації підприємців не мають у своєму розпорядженні засобів для кредитування малого бізнесу. І ці фонди, за свідченням експертів, не стали дійовим інструментом реалізації державної програми підтримки бізнесу, так як формуються з тих же обмежених інвестиційних ресурсів, які в державі відсутні [Малі і середні підприємства України, 2005; Єрмакович, 2001, С. 25-37; Національна доповідь, 2010; Бізнес-середовище в Україні, 2004]. Не стали надійним джерелом фінансування суб'єктів підприємницької діяльності і небанківські фінансові уста-

нови в Україні. Зокрема, це стосується кредитних спілок, лізингових, факторингових, страхових компаній, інвестиційних фондів та інше. Отже, у наявності факт обмеженості/відсутності доступу до цього різновиду підприємницького ресурсу. Таким чином, значне фінансування малого та середнього підприємництва з боку держави є неможливим через обмеженість ресурсів і через високу ймовірність нерівного доступу до них.

Системні дослідження процесу формування правового забезпечення підприємництва виявили, що багатотисячна кількість законодавчих і нормативно-правових актів створила заплутані і непрозорі умови розвитку підприємництва. Для прикладу, лише у сфері регуляторної політики протягом червня – серпня 2005 року було виявлено близько 57 % нормативно-правових актів, що не відповідають регуляторним принципам [Козаченко, 2005]. Інновації підприємницького прошарку пов'язані з інституціоналізацією неправових практик, як оптимальний спосіб "обміну" з державним чиновництвом. 36 % бізнесменів відзначали, що користуються послугами так званого "дачу" (державного або недержавного). І лише 14 % керівників підприємств вважає, що судова система захищає їхні інтереси [Бізнес-середовище в Україні, 2004].

Іншим суттєвим моментом у виявленні системних перешкод у залученні до бізнесу в Україні можна вважати особливості його приватизаційного процесу чи приватизаційної історії. Самі підприємці не задоволені результатами такого роду приватизаційних процесів як освоєння ресурсів з причини непрозорості самої приватизації та недоступності використання цих ресурсів.

Сьогодні і податкова система країни впливає на розвиток бізнесу вкрай негативно. Вона не дає змоги підприємствам здійснювати інвестування, і як важливий ресурс не стала стабільним чинником активізації, а також створює якнайсприятливіші умови для їх відходу у тіньовий сектор економіки. За підрахунками експертів, понад 80 % доходу підприємства вилучається у вигляді різноманітних податків та платежів [Реверчук, 1996]. За даними Світового банку за підсумками 2011 року Україна займала перше місце у світі за кількістю податків і зборів: український бізнес у тій чи іншій формі сплачує 135 різних податків [<http://tyzhden.ua/News>]. Крім того, в Україні податки однакові як для виробників, так і для посередників, що певною мірою опосередковує розвиток "соціальної нерівності" у підприємницькій сфері. Звідси витікають нові проблеми для розвитку підприємництва: перетікання капіталу у сферу обігу і формування нового прошарку власників-підприємців насамперед на основі перерозподілу доходів і власності.

Дані висновки дослідження підприємницького середовища, що інтегровані статистичними та соціологічними даними корелюють та підтверджуються результатами окремих, доволі не регулярних та не частих соціологічних опитувань середовища підприємців (слід визнати, що такого роду дослідження проводяться рідко). Висвітлення даної проблематики в аспекті оцінювання підприємців бізнес-середовища, умов розвитку підтверджуються замірами соціологічного Моніторингу Інституту соціології НАН України (2000 р., 2004 р., 2008 р., 2012 р., 2013 р.), проведеного в усіх областях України, АР Крим та м. Києві (n=1800, і/п вибірки – 2,3 %, Nціл.гр.= 5 %), а також результатами соціологічного опитування факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: "Український союз промисловців та підприємців: погляд з середини" (проведеного 15 грудня 2011 року, n=350), що становить основу інформаційно-емпіричної бази нашого дослідження. Хоча, з методологічного погляду величину вибіркової сукупності не доцільно вважати репрезентативною, все ж в аспекті цільового формату вибірки вона містить відповідний верифікаційний потенціал

(вищенаведені результати та висновки корелюються з результатами дослідження системи характеристик діяльності промисловців та підприємців, сегментна група котрих була виокремлена із вибіркової сукупності).

Так, піднімаючи питання про власні перспективи, то підприємці занадто песимістично їх оцінюють. Бізнесмени скаржаться на: *вибірковість дій влади, посилення бюрократичного преса і збільшення числа рейдерських захоплень*. Нинішня оцінка - це показник розчарування бізнесу. За оцінкою підприємців відбувається псевдо реформа – замість реформ відбувається лише перерозподіл владних повноважень без залучення підприємців як суб'єкта суспільно-громадянської діяльності. Близько 11 % підприємців скаржаться на негативні наслідки введення Податкового кодексу і на непрозоре законодавство, 10 % стурбовані держконтролем над економікою і посиленням корупції, а ще 8 % заявляють про збільшення випадків рейдерства. Найбільше компаній – 24 % - заявили про посилення тиску та перевірок з боку держави. Представники бізнесу одностайні в тому, що їх основна проблема - посилення тиску держорганів. Крім того, за складністю отримання кредитів Україна, за результатами відповідних аудит-моніторингових, перебуває на 65-ому місці у світі.

У предметності з'ясування загальної оцінки підприємцями та промисловцями підприємницького клімату в Україні, можна констатувати наступне: підприємці вкрай незадоволені умовами розвитку бізнесу в Україні (68,2 %), і лише (6,3 %) задоволені сучасними вітчизняними умовами розвитку підприємництва. Середня оцінка підприємницького клімату, за п'ятибальною шкалою (від 1 – "несприятливі" до 5 – "сприятливі") становить

2,06, що практично співпадає із оцінкою "скоріше несприятливі". В означенні головних чинників, що стримують розвиток (відтворення та оновлення) підприємництва в Україні, на думку самих підприємців, найбільш вагомими виявилися: *недоліки національного законодавства (52,7 %); корупція (48,8 %); бюрократичні перепони та відсутність чітких "правил гри" на ринку (46,5 %); фінансово-кредитна політика (44,2 %); політична ситуація (43,4 %); недосконалість податкової політики (36,4 %)*. Можна констатувати, що практично всі зазначені чинники практично пов'язані з недосконалим законодавством, і діяльністю органів державної влади, які мали б формувати чіткі та зрозумілі умови ведення бізнесу, що багато в чому сприяє вимушеному закриттю підприємств-справ. Для прикладу, в Латвії та Литві причинами закриття бізнесу частіше за все називають нестачу знань та професійних консультацій.

Вищеописані реалії, котрі проявляють ознаки усталеності, відкривають іншу сторону цієї проблеми – не тільки в контексті оцінки діяльності відповідних інститутів (інститутів підприємництва), але і в контексті формування відповідного ресурсу довіри – компонента соціального капіталу у підприємницькому середовищі. Питання соціальної довіри чи соціального капіталу як окремої складової підприємницького ресурсу є одним із ключових у розвитку останнього. В окремому аспекті це є вихідною основою для характеристики та оцінки інтеграції суспільства. Ці тенденції, в свою чергу формують відповідне ставлення підприємницького сегменту українського соціума до окремих ринково-підприємницьких інститутів та інститутів влади, котре проявляється через рівень їх довіри (див. табл.1).

Таблиця 1

Рівень довіри до окремих економічних інститутів (I)

	22000	22004	22008	22012	22013
До підприємців	00,04	-	00,36	--0,06	--0,16
До керівників великих державних підприємств	--0,70	-	--0,72	--1,2	--1,24
До профспілок (традиційних)	--1,22	--1,04	-	-	--0,94
Нових профспілок	--1,13	--	--0,93	--1,14	--
Банків	--	--0,75	--0,34	--0,9	--0,97
Страхових компаній	--	--1,16	--0,78	--1,16	--0,98

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = $-2/+2$).

Показники відповідних замірів, котрі характеризують потенціалом валідності останніх (за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України) дозволяють стверджувати, що відносини між підприємцями та окремими інститутами підприємництва не характеризуються позитивним рівнем довіри, а значить і інтегрованістю. Ступінь довіри між самими підприємцями, а також їх до керівників великих підприємств (у ролі партнерів та контрагентів), профспілок, банків та страхових компаній носить вкрай низький, або явно недовірливий характер. І ця тенденція відбувається принаймі 10-15 років поспіль. Тому, ресурс довіри до цих інститутів, а значить як і різновид підприємницького ресурсу, з різних причин, зокрема і попередньо означених, є досить низьким.

Негативною є оцінка підприємцями діяльності різних гілок влади. Тривожним є те, що вплив інституцій державної влади на розвиток підприємництва в Україні оцінюється як *негативний*. Найбільш негативно оцінюється підприємцями вплив судової системи (середня оцінка 2.02 – "скоріше негативно", відсоток негативних оцінок – 42,9 %).

Різні дослідження стосовно підприємництва засвідчують, що некомпетентність багатьох рівнів службовців породжує необґрунтовані претензії, а також несправильне розуміння сутності того, який повинен бути характер взаємин з підприємцями. І як відзначають самі підприємці, через це вони вимушені вступати або у конфлікти, або у

відповідні схеми вирішення проблем – корупцію. Прогаolini у законодавчих та нормативно-правових актах заповнювалися неформальними правилами поведінки. Показники відповідних замірів довіри до інститутів влади (див. табл. 4.4) відображають достатньо низький рівень довіри до інститутів влади, та подальше її зниження.

Все це прямо і посередньо вказує на певний характер та специфіку самого ставлення інституту держави до підприємництва в Україні в аспекті формування відповідних умов до його розвитку як показника соціальної нерівності, якості життя, врешті – соціального прогресу того чи іншого суспільства.

Підприємницький ресурс будучи інтегративним компонентом більш розгалуженої системи соціальних ресурсів (за тлумаченням П.Бурд'є та Е.Гідденса), котрі розуміються як сукупний потенціал активних груп населення, пов'язаний із становленням соціально-інноваційної поведінки [Бурд'є, 2002; Гідденс, 1993]. Система вищенаведених та підтверджених соціальних фактів надає нам право констатувати про: відсутність у підприємців свідомої потреби в структурній інтеграції, ілюзії про можливість вижити поодиночі в ринкових умовах; недостатність коштів на утримання таких інститутів; недовіра та традиційно-негативне ставлення самих підприємців до таких об'єднань; протистояння окремих місцевих органів влади; винятково слабкий взаємозв'язок малих та середніх підприємств з інститутами політичної системи суспільства. Все це свідчить про те, що

дана інституційна система не може відстоювати інтереси бізнесу, доки з боку влади не буде створено належних умов для розвитку підприємництва.

У розрізі інших соціальних аспектів становлення вітчизняного підприємництва, то оцінка перспектив на покращення життя в аналізі окремих аспектів життєдіяльності підприємців у контексті оцінки ними власних потреб, життєвих проблем, за останні 8 років знайшла своє відображення у бік невеликого зростання песимістичних настроїв (+12,9%), та зменшення оптимістичних (-8,7%) (див. табл. 3). Очевидним є те, що соціальній настрої та оцінка перспектив на покращення життя характеризується спадаючою тенденцією. Все більше респондентів погоджуються з тим, що ніякого покращення не буде ($\lambda=12,9$), та все менше таких, хто вірить у налагодженість життя ($\lambda=-8,7$).

Відносний показник "соціального рівня" (табл.4), за яким ідентифікують себе підприємці, практично не змінилася ($\lambda=0,5$), знаходячись у вимірювальному діапазоні (за 10-бальною шкалою) нижче середнього рівня, у діапазоні: 3,2–3,7 (табл. 4).

Віддак, доволі високі песимістичні настрої підприємницького прошарку щодо налагодженості життя ведуть за собою зростання "незадоволеності життям" та стимулює появу протестних настроїв. Заміри протестних настроїв представників цієї групи вказують на їх зростання (+11,5%), що виражає характер установок у формі соціального протесту (табл. 5).

Таблиця 2

Рівень довіри інститутів влади (I)					
	2000	2004	2008	2012	2013
ЗМІ	-0,53	*	-0,32	-0,52	-0,05
Міліція	-1,51	-0,96	-0,83	-1,27	-1,32
Верховна рада	-1,49	-1,26	-0,98	-1,3	-1,41
Уряд	-1,05	-0,87	-0,7	-1,36	-1,3
Президент	-0,7	-0,96	-0,64	-0,98	-1,28
Податкова	-	-0,94	-0,51	-1,14	-1,06
Прокуратура	-	1	-0,86	-1,23	-1,31
Суди	-	-1	-0,74	-1,25	-
Місцевим органам влади	-	-0,68	-0,64	-0,85	-1,28

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = $-2/+2$).

Таблиця 3

Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого покращення не відбудеться? (%)

	2004	2008	2013
Ніякого покращення не буде	46,8	31,4	59,7
Важко відповісти	32,5	39,2	28,2
Більш-менш налагодиться	20,8	29,4	12,1

Таблиця 4

На якому із щаблів становища у суспільстві Ви поставили б себе?(I)

	2000	2004	2008	2013
Найнижчий.../Найвищий,	3,2	3,5	4,1	3,7

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = 0 - 10).

Таблиця 5

Як краще діяти у випадках значного погіршення умов життя? (%)

	2000	2004	2008	2012
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	31	38,7	39,6	42,5

У доповненні цього, ототожнення себе з "середнім класом" за останні 5 років також не змінилася (табл. 6). Хоча невелика частина таких, що не відносить себе до середнього класу – дещо збільшилася (12,7%).

Втома від масштабної корупції на всіх рівнях, тиск на бізнес, добровільне чи примусове його закриття, невдоволення економічною політикою уряду - ці причини для багатьох учасників протестних акцій стали якщо не вирішальним, то важливим мотивом приєднання до протестів. Це, зокрема і виражається у невеликому зсуві у бік зменшення оцінювання рівня пристосування і адаптованості до теперішньої життєвої ситуації (див. табл. 7).

Незначна видозміна дизайн-структури даного показника деякою мірою корелюється з характером змін та станом життєвої активності підприємців щодо пристосування і включеності в життєві зміни (табл. 7). За останні 8 років носіїв активної життєвої позиції зменшилося майже втричі (-27%). В той же час носіїв "пасивних" позицій збільшилося більш як у 2 рази (16,3%). З цього можна констатувати, що довготривалі негативні чинники, котрі мають як пряме, так і не пряме відношення до розвитку підприємництва (різного типу обме-

ження, відсутність уваги та недовірливість відповідних інституцій тощо) певною мірою і впливають на соціально-психологічний стан, установки тощо. Такого роду соціальний діагноз дійсно є наслідком складних відносин між державою та підприємцями.

Стосовно аналізу показників оцінки підприємцями окремих аспектів та сторін їхнього роду занять, то можна сказати, що попри всі виявлені ознаки негативних тенденцій підтримання та розвитку підприємницької системи, самі ж суб'єкти підприємництва (в особі респондентів даної вибірки) залишаються при не змінній позиції та установці щодо заняття бізнесом. За останні 8 років кількість тих, хто хотів би відкрити власну справу (бізнес, господарство тощо) дещо збільшилася (+9,5%) (див. табл. 8). Кількість тих, хто не хотів би цього – зменшилася (-5%).

Все це певною мірою відображається на ставленні до розвитку приватного підприємництва, котре дещо погіршилося: індекс середніх величин схвалення/несхвалення розвитку підприємництва у 2008-2012 рр. у порівнянні з 2000 р. зменшився на 0,36 п. (див. табл. 9).

Таблиця 6

Чи могли б Ви віднести себе до "середнього класу" в Україні? (%)		
	2008	2012
Мабуть, ТАК	52,9	53,4
Мабуть, Ні	28,4	41,1
Важко відповісти	18,6	5,5

Таблиця 7

Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації? (%)			
	2004	2012	2013
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	44,2	42,5	16,5
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	31,2	31,5	34,4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	14,3	15,1	30,6
Важко відповісти	10,4	11	18,5

Таблиця 8

Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)? (%)			
	2004	2008	2012
Ні	6,4	4,9	1,4
Скоріше ні	3,2	2,9	4,2
Важко сказати	7,4	11,8	5,6
Скоріше так	25,5	11,8	22,2
Так	57,4	68,6	66,7

Таблиця 9

Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва в Україні?				
	2000	2004	2008	2012
Схвально.../не схвально	1,59	1,1	1,23	1,22

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = $-2/+2$).

Таблиця 10

Чого з наведеного Вам не вистачає?					
	2000	2004	2008	2012	2013
Відповідної роботи	-0,32	0,12	0,32	0,2	0,23
Юридичної допомоги в захисті своїх прав і інтересів	-0,68	-0,63	-0,28	-0,45	-0,24
Можливості підробляти	-0,27	0,45	-	-0,09	-0,16
Заощаджень, які би підтримали добробут	-	-	-0,53	-0,73	-
Дотримання діючих в країні законів?	-	-	0,67	-0,97	-

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = $-1/+1$).

Кожний третій з респондентів вказав на низький до-свід, або відсутність такого у бізнесі.

Не знаходять повноцінного використання як відповідно-го соціального ресурсу в системі підприємницьких ресурсів (див. табл. 10) такі життєві умови і можливості, як: "відповід-на робота", "юридична допомога в захисті прав", "можли-вість підробляти", "заощадження", "дотримання діючих за-конів". Хоча тенденція змін цих умов загалом носить позитивний характер (крім позиції "дотримання законів в Украї-ні"), можна констатувати, що все ж вони є недостатніми у власних життєвих реаліях підприємців, що можна подати як певну діалектику взаємовідносин між державою і суспільст-вом – з одного боку, і підприємців – з іншого.

Цілком справедливим є твердження про те, що розви-ток та самоорганізація підприємництва в Україні поки-що не зайняла належних їй впливових позицій і в аспекті ха-рактеристики сприйняття підприємництва суспільством, як активним так і пасивним сегментом його ринково-економічної підсистеми, що також є відповідним соціаль-ним ресурсом. Тому, іншим аспектом нашої проблематики у фокусі сучасних прикладних досліджень є готовність суспільної свідомості до прийняття і "засвоєння" нових економічних реалій, ринкової системи цінностей і мораль-них норм у контексті переходу українського суспільства до соціального ринкового господарства.

Результати багаточисельних досліджень показують, що ставлення населення до різних напрямків перетворе-нь далеко не однозначне: підтримуючи одні зміни, на-селення у своїй більшості виступає проти інших. Щоб надати дослідженню системного характеру, відобразити усю суперечливість ставлення населення до ринкових

реформ і його динаміку, логічно робити опертя і на базові економічні процеси та ситуації, які виступають елеме-нтами оцінювання населенням, і вивчення їх на різних особистісних діапазонах (оцінка, ставлення, важливість, цінність тощо). Ґрунтуючись на вище зазначених моні-торингових опитуваннях населення України у з'ясуванні ставлення громадян України до ринкових перетворень в економічній системі (динаміка оцінок, особливості став-лення суспільства до ринкових процесів, інститутів рин-ку) були виявлені відповідні тенденції щодо сприйняття суспільством нових суспільних реалій [Українське суспі-льство, 2010; Набок, 2010, С. 123–129]. З одного боку, громадяни усвідомлюють те, що приватна ініціатива в економіці є позитивним чинником (зокрема, більшість населення підтримує розвиток підприємництва в країні, готові за сприятливих умов проявити підприємницьку ініціативу). З іншого – вони не довіряють бізнесу, який нині сформувався, як суб'єкту державотворення та роз-витку економіки, що, можливо, можна виділити у парадок-сів суспільної свідомості. Так, оцінюючи характер та рівень ставлення суспільства (див. рис. 1) до приватного підприємництва (показником є Індекс середніх величин Двополярної шкали в діапазоні: $-2 < (I) < 2$), слід констату-вати, що його середній рівень (I) є досить низький (($max=0,63$; $min=0,20$; $pot=0,38$), з не високим рівнем коливань протягом 20 років (1992–2012 рр.)).

Населення України у своїй переважній більшості і не проявляє високого рівня позитивного ставлення (рис. 2) до приватизації малих підприємств ($max=0,5$ (1992); $min=0,038$ (2012); $pot=0,26$).

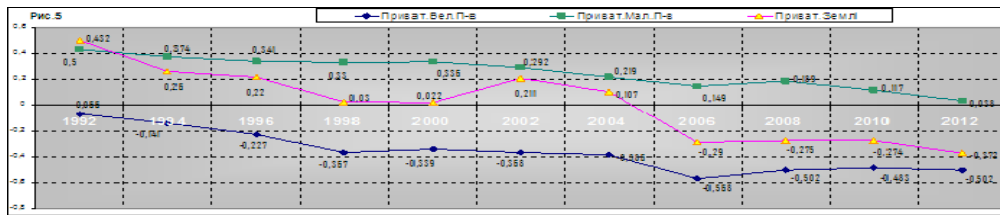

Рис. 1. Динаміка ставлення до розвитку малого підприємництва (I)

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2)

Рис. 2. Динаміка ставлення населення до приватизації (I)

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2)

Однак, більш негативне ставлення громадяни демонструють до приватизації великих підприємств та землі (рис. 5). Так, за 20 років спостерігалось значне зниження підтримки приватизації великих та малих підприємств, за яким цей показник перетнув межу негативного сприйняття (приватизація ВП: $\text{nom} = -0,36$; $\text{max} = -0,568$ (2006); $\text{min} = -0,066$ (1992); у 2012 (I) = $-0,502$); приватизація землі: ($\text{nom} = 0,013$; $\text{max} = 0,432$ (1992); $\text{min} = -0,372$ (2012)).

Загалом, слід констатувати зниження (повільне) підтримки приватизації малих підприємств і значне зниження підтримки громадянами приватизації великих підприємств, землі. Зазначимо, що в останні роки ця тенденція збереглася. Є підстави стверджувати, що в цілому інститут приватної власності в сучасному українському суспі-

льстві є соціально легітимним. Однак, нелегітимними, навпаки, є процеси приватизації і придбана таким чином приватна власність у вигляді великих підприємств і значних земельних угідь [Українське суспільство, 2010]. Саме характер цих процесів набули ознак нелегітимності.

Відсутність позитивних зрушень у ставленні до приватного бізнесу лінійно відображає і відносне затишшя у бажанні відкрити власну справу, та у згоді працювати у приватних підприємств (див. рис. 3). Позитивна динаміка спостерігалась після кризи 2007 р. і до 2010 р. З приходом до влади нової політичної сили (опускаючи політичне забарвлення аргументації) ці показники, як і попередні показують своєрідну "ізоляційність", а не відсутність інтересу до процесів та інституцій ринку та підприємництва.

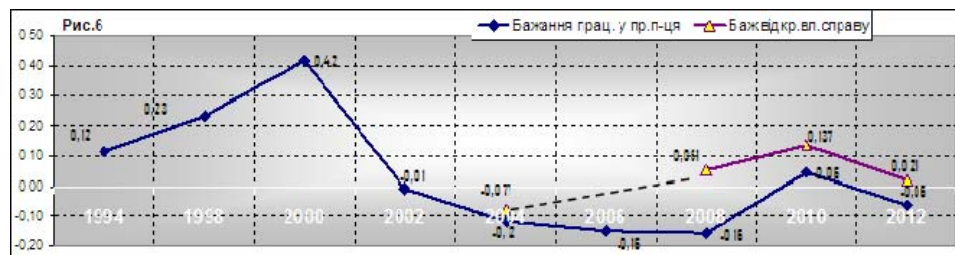

Рис. 3. Динаміка поляризацій населення щодо бажання відкрити власну справу, та чи працювати у приватних підприємств (I)

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2)

"Виведена" соціальна відповідальність бізнесу, а також довіра до нього пов'язані із загальним добробутом, що знаходить вираження в соціально-психологічному ставленні суспільства до підприємництва, в економічних та політичних умовах, які суспільство створює для бізнесу. Однак сучасна картина даного предмету дослідження, зокрема у розрізі моніторингу намірів населення у економічній сфері (за даними моніторингу УІСД та ЦСМ за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України") демонструє зниження потенційної економічної активності. Це змушує припускати певну втрату віри людей у поліпшення власного добробуту шляхом підвищення соціально-економічної активності. Підтвердженням цьому є те, що майже 2/3 населення погоджуються з твердженням, що в даний час в Україні заробляти на гідне життя чесним шляхом майже неможливо; близько 60 % не погоджуються з твердженням, що сьогодні

краще живуть ті, хто більше працює. Низькі показники задоволеності роботою і малозабезпеченість значної частини найманих працівників на тлі підйому матеріального добробуту незначної частки бізнесменів, переважно орієнтованих на отримання прибутку, є яскравими підтвердженнями думки 63,3 % експертів, які вважають, що в сучасній Україні існують дві окремі економічні культури - культура багатих і культура бідних [Набок, 2010, С. 123 – 1294; Балакорева, 2012, 86–96]. Як бачимо, недовіра, чи досить низький рівень довіри з боку населення до приватизаційних процесів вказує на те, що рівень соціального капіталу як складової підприємницького ресурсу досить низький і досить слабо виступає у ролі характерного стимулятора розвитку цивілізаційного підприємництва в Україні.

У суспільстві немає домінуючого переконання щодо позитивної ролі капіталу у підтриманні соціальної стабільності, хоча бізнес розглядається великою часткою населення як можливість покращити своє соціальне

становище. Однак, незважаючи на те, що в установках громадян України домінує негативне ставлення до приватизаційних програм, все ж мале підприємництво легітимізувалося в українському суспільстві. Все це прямо чи посередньо, відбивається в статистично-економічних показниках розвитку ринково-підприємницької інституційної системи, а також в соціологічних показниках стану та динаміки масової свідомості щодо сприйняття нових соціальних (в широкому сенсі) реалій.

Висновки. Все це дає змогу зробити *висновок*, що в Україні проблеми середнього і малого підприємництва мають другорядне значення і розглядаються поза контекстом інституціональної забезпеченості. Це при тому, що ринкова трансформація економіки нашої країни і так розпочалася без належного інституціонального забезпечення. Інститут держави, практично на всіх ключових рівнях не проявляє конструктивну у створенні можливостей для розвитку малого та середнього підприємництва, чіткої зацікавленості щодо формування сприятливих умов підприємницької діяльності із урахуванням національних інтересів. Відповідно, з цих причин українське суспільство, можна сказати "заштовхнуто" у певне русло з не ефективно діючих інститутів, в яких держава, декларуючи про розвиток інститутів ринку, ніяк не стимулює його. У контексті декларування владою розбудови цивілізованого – громадянського суспільства, необхідним є не лише "повернутися обличчям" до малого та середнього підприємництва, а й створити усі належні передумови на виведення його з "периферії" завдань суспільного розвитку на осереддя економічної системи.

В статті використовуються матеріали дослідження, що проводилося в рамках науково-дослідної теми № 11БФ017-01 "Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції" факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

1. Балакірева О.Н., Ноур А.М.. Взаимосвязь экономического неравенства, социального отторжения и социальной мобильности // Экономика Украины. - 2012. №8, с. 86–96. [Balakireva O.N., Nour A.M.. Vzaimosvjaz' jekonomicheskogo neravenstva, social'nogo ottorzhenija i social'noj mobil'nosti // Jekonomika Ukrainy. - 2012. №8, s. 86–96].
2. Беляев О. О. Институциональні складові формування ринкової економіки / О. О. Беляев // Проблеми формування ринкової економіки. – К., 2002. – 376 с. [Beljaev O. O. Institucionalni skladovi formuvannja rinkovoi ekonomiki / O. O. Beljaev // Problemi formuvannja rinkovoi ekonomiki. – K., 2002. – 376 s.].
3. Бізнес-середовище в Україні. Проект "Дослідження підприємницької діяльності в Україні" За сприяння Міністерства закордонних справ Королівства Норвегії. - К. Міжнародна Фінансова Корпорація. 2004. [Biznes-seredovishhe v Ukraini. Proekt "Doslidzhennja pidpriemnic'koї dijalnosti v Ukraini" Za sprjannja Ministerstva zakordonnih sprav Korolivstva Norvegii. - K. Mizhnarodna Finansova Korporacija. 2004].
4. Бурдые П. Формы капитала [Текст] /П. Бурдые; пер. с франц. М.С. Добряковой //Экономическая социология. - 2002. - Т. 3, № 5. - С. 60-74. - Библиогр.: С. 73-74. [Burd'e P. Formy kapitala [Tekst] /P. Burd'e; per. s franc. M.S. Dobryakovoї //Zkonomicheskaja sociologija. - 2002. - T. 3, № 5. - S. 60-74. - Bibliogr.: S. 73-74]. Гидденс Э. Десять тезисов о будущем социологии //Э. Гидденс; пер. с англ. Е.В. Якимовой / Теория и история эконо-

мических и социальных институтов и систем М., -1993. - № 1. - С. 57-82. - 1993. [Giddens Je. Desjat' tezisov o budushhem sociologii //Je. Giddens; per. s angl. E.V. Jakimovoї / Teorija i istorija jekonomicheskikh i social'nyh institutov i sistem M., -1993. - № 1. - S. 57-82. - 1993].

5. Гидденс, Э. Устроение общества: Очерк теории структуры. - М.: Академический проект, 2003. - 528 с. - ("Концепции"). [Giddens, Je. Ustroenie obshhestva: Ocherk teorii struktury. - M.: Akademicheskij proekt, 2003. - 528 s. - ("Konceptcii").]

6. Єрмакович С. Державна підтримка малого бізнесу в Україні // Проблеми кредитування малого та середньобізнесу в Україні. – 2001. – № 4. – С. 25-37. [Єрмакович С. Derzhavna pidtrimka malogo biznesu v Ukraini // Problemi kredituvannja malogo ta seredn'ogobiznesu v Ukraini. - 2001. - № 4. - С. 25-37].

7. Козаченко Г.В. Малий бізнес: стійкість та компенсаторні можливості. Монографія. / Г.В. Козаченко. – К.: Лібра, 2005. [Kozachenko G.V. Malij biznes: stijkist' ta kompensatorni mozhlivosti. Monografija. / G.V. Kozachenko. – K.: Libra, 2005].

8. Коротенко Н. П. Проблеми розвитку підприємництва в Україні / Коротенко Н. П. // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 4. - С. 96 - 103. [Korotenko N. P. Problemi rozvitku pidpriemnictva v Ukraini / Korotenko N. P. // Aktual'ni problemi ekonomiki. - 2004. - № 4. - С. 96 - 103].

9. Кубай Н. Є. Становлення і розвиток приватного підприємництва в перехідній економіці (на прикладі малих підприємств України): Автореф дис... к. е. н.: 08.01.01 /Н.Є.Кубай// Львівський державний ун-т ім. І. Франка. — Львів, 1999. [Kubaj N. E. Stanovlennja i rozvitok privatnogo pidpriemnictva v perehidnij ekonomici (na prikladi malih pidpriemstv Ukraini): Avtooref dis... k. e. n.: 08.01.01 /N.E.Kubaj// L'vivsk'ij derzhavnij un-t im. I. Franka. — L'viv, 1999].

10. Куценко О. О некоторых социоструктурных последствиях институциональных изменений в украинском обществе / Куценко О. // Социология: теория, методы, маркетинг 2000 №2., с. 26-32. [Kucenko O. O nekotoryh sociostrukturyh posledstvijah institucional'nyh izmenenij v ukrainskom obshhestve / Kucenko O. // Sociologija: teorija, metody, marketing 2000 №2., s. 26-32].

11. Мали і середні підприємства України: показники діяльності та стратегії розвитку // Пріоритети. - 2005. - № 3-4. - С. 35-45. [Mali i seredni pidpriemstva Ukraini: pokazniki dijalnosti ta strategii rozvitku // Prioriteti. - 2005. - № 3-4. - С. 35-45].

12. Набок О. М. Економічна культура: досвід досліджень / О. М. Набок // Збірник наукових праць молодих вчених УкрДАСТ. - 2010. - № 101. - С. 123 – 129. [Nabok O. M. Ekonomichna kultura: dosvid doslidzen' / O.M. Nabok // Zbirnik naukovih prac' molodih vchenih UkrDAZT. - 2010. - № 101. - S. 123 – 129].

13. Національна доповідь Державного комітету України за питань регуляторної політики та підприємництва про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні. - К. – 2010. [Nacional'na dopovid' Derzhavnogo komitetu Ukraini za pitan' reguljatornoї politiki ta pidpriemnictva pro stan ta perspektivi rozvitku pidpriemnictva v Ukraini. - K. – 2010].

14. Норт Д. С. Институты, идеология и эффективность экономики / Д.С. Норт // От плана к рынку: будущее постсоциалистических республик ; [пер. с англ. ; под ред. Б. С. Пинскера ; сост. Л. И. Пияшева и Дж.Дорн]. - М., 1993. - 307с. [Nort D. S. Instituty, ideologija i jeffektivnost' jekonomiki / D. S. Nort // Ot plana k rynku: budushhee postsocialisticheskij respublik ; [per. s angl. ; pod red. B. S. Pinskera ; sost. L. I. Pijasheva i Dzh.Dorn]. - M., 1993. - 307s.].

15. Реверчук С.К., Кубай Н.Є., Крупка М.І. Мала приватизація. - аналіз-інформ. посібник. - Львів: "Діалог", 1996. 176с. [Reverchuk S.K., Kubaj N.E., Krupka M.I. Mala privatizacija. - anal.-inform. posibnik. - L'viv: "Dialog", 1996. 176s.].

16. Рих А. Хозяйственная этика /А.Рих/ М.: Посев, 1996. с. 281. [Rih A. Hozjajstvennaja jetika /A.Rih/ M.: Posev, 1996. s. 281].

17. Сирій Є.В. Підприємництво як предмет теоретикосоціологічного осмислення. К.: ТОВ "Агенство Україна". 2008. 392 с. [Sirij E.V. Pidpriemnictvo jak predmet teoretikosociologichnoho osmislennja. K.: TOV "Agenstvo Ukraina". 2008. 392 s.].

18. "Українське суспільство: 20 років у дзеркалі соціології": прес-реліз. Інститут соціології НАН України.К. – 2010. ["Ukrains'ke suspil'stvo: 20 rokov u dzerkali sociologii": pres-reliz. Institut sociologii NAN Ukraini.K. – 2010].

19. Штомпка П. Социология: анализ современного общества / Пер. с польского С. М. Червонной. — М.: Логос, 2005. [Shtompka P. Sociologija: analiz sovremennoho obshhestva / Per. s pol'skogo S.M. Chervonnoj. — M.: Logos, 2005].

Надійшла до редколегії 31.03.15

E. Siryi, Dr.Sc., Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INSTITUTIONAL CAPACITY AND SOCIO-CULTURAL PARAMETERS OF INDIVIDUAL PARTICIPATION IN ENTREPRENEURSHIP ACTIVITIES

In article deals the problems of development of entrepreneurship (SME) in Ukraine in terms of the formation by the state and by the society the institutional capacity and social conditions. The latter is considered as a appropriate business resource with including the following components: state financial support and support by non-government organizations, nature of the tax policy, nature of the legislation, resources of confidence in the institutions of power and characterization of the relationship between business and society. The social aspects of entrepreneurship development in Ukraine over the past 7–10 years are analyzed. Evaluation of the institutional development capacity and socio-cultural parameters of the individual participation are carried out. This kind of analysis reflects the parameters of social inequality and the quality of life of Ukrainian society in the projection of its transformation and European integration.

Keywords: resources, entrepreneurship, institutional approach, institutions, social capital, trust.

УДК 316.752

Л. Новікова, наук, співроб.
Київський міжнародний інститут соціології, Київ

ЦІННІСНІ ВІДМІННОСТІ ПОКОЛІНЬ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізуються ціннісні відмінності поколінь (в системі матеріалістичних-постматеріалістичних координат, за Р.Інглхартом) та детермінанти їх диференціації. Виявлено, що ціннісна свідомість чотирьох базових поколінь (виділених через соціальний контекст формативного періоду) має синкретичний характер із переважанням матеріалістичних цінностей безпеки та зовнішніх авторитетів, а постматеріалістичні ціннісні орієнтації різнять представників поколінь і більше характерні для молодшого покоління "незалежності". Це можна трактувати як один з проявів суттєвих змін у соціокультурній спадковості, тобто якщо для європейських суспільств міжгенераційний ціннісний зсув відобразився у відмінностях між довоєнним та післявоєнним поколіннями, то для вітчизняного суспільства цей зсув простежується стосовно поколінь радянського суспільства та покоління незалежної України.

Ключові слова: цінності, матеріалістичні та постматеріалістичні цінності, покоління.

В умовах трансформаційного суспільства актуалізується потреба зрозуміти (за допомогою дослідницьких методів соціальної науки) ціннісні точки солідаризації поколінь та глибину й вектори ціннісних конфліктів у вітчизняному суспільстві. У багатьох роботах, які аналізують соціальну динаміку пострадянських суспільств, зазначається, що інерція соціальних установок і цінностей є тим самим людським фактором, який гальмує економічні та політичні зміни, і причини цієї інерційності дослідники бачать саме в міжпоколінному характері змін у свідомості та стереотипах поведінки.

Як зазначає Ю.Левада, "тільки в умовах поколіннєвих розривів та криз виникає і сама проблема поколінь у різних її вимірах" [Левада, 2001: с.7]. А такі кризи та зміни зумовлені вже не зміною демографічних когорт, а впроваджені певними групами еліт та інституційними структурами. Для українського суспільства дана проблематика найбільш яскраво постає у зв'язку з проблематичністю намірів вступу до ЄС (та, в першу чергу, Євромайдану, як її прояву). Нерівномірність зміни цінностей накладає відбиток на "різноспрямованість" різних соціальних груп, в т.ч. поколінь, на їх очікування та реакції на зміни в суспільстві. Виявлення та аналіз ціннісних відмінностей поколінь (наскільки глибоко модернізація їх цінностей відбулася) у вітчизняному суспільстві дозволили б визначити можливості та перепони на "шляху до Європи".

Наукова проблема: невідповідність між численними емпіричними фактами ціннісних відмінностей представників різних вікових груп та відсутністю емпірично обґрунтованого знання щодо ціннісних відмінностей або подібності поколінь в сучасному українському суспільстві. Також потребує наукового визначення модель чинників (яка включатиме поколіннєву приналежність як один з факторів), що обумовлюють ціннісну диференціацію. Результатом дослідження також має стати відповідь на питання про те, наскільки концепція міжгенераційної зміни цінностей Р.Інглхарта здатна пояснювати ціннісну диференціацію свідомості різних поколінь в українському пострадянському суспільстві.

1. Інтерпретація основних понять дослідження

Категорією цінностей оперують практично всі галузі суспільно-гуманітарного знання. У вітчизняній соціології суттєвий внесок в розвиток її теоретичних інтерпретацій зроблений В.Бакіровим, Л.Оссовським, А.Ручкою, Л.Сокурянською, Л.Сохань [Ручка, 1976; Бакиров, 1988; Сокурянська, 2007; Ручка, 2009]. На сьогодні можна вважати прийнятим наступне визначення: "цінності – це узагальнені уявлення людей про цілі та засоби їх досягнення, про норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають культурний зміст окремого етносу і всього людства. Це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими індивіди і соціальні групи співвідносять свої дії" [Лапін, 1996]. Цінності особистості виступають в якості основи для формування

життєвої стратегії, багато в чому визначають лінію професійного та духовно-морального розвитку. У цьому ж ключі російський дослідник динаміки цінностей М. Лапін відзначає, що "цінності виступають глибинними орієнтирами" (часто ідеалами), "з якими індивід чи група співвідносить власні дії, формуючи, таким чином, конкретні типи соціальної поведінки" [Лапін, 1996: с.3]. Об'єкт дійсності впливатиме на вчинки людини лише за умови, коли вона усвідомлює зв'язок його властивостей зі своїми потребами та інтересами, при цьому велике значення у функціонуванні індивідів та груп має визнання чогонебудь цінністю, що супроводжується суб'єктивним визначенням (не-)матеріального об'єкта в якості необхідного, потрібного, корисного. Цінності, що вироблені тією чи іншою культурою, засвоюються безпосередньо протягом соціалізації. У процесі неї формуються уявлення про світ, устремління, інтереси, відбувається залучення до духу культури, ідей певної епохи, народу.

Дослідження соціологів, філософів, психологів наче демонструють багатогранність і складність цього явища. Оскільки цінності відіграють ключову роль у формуванні особистості (та її поведінки), узагальнюючи науковий ресурс даного питання, можна виділити чотири основних функції, які виконують цінності: інтегруюча, регулювання індивідуальної поведінки (сама ця функція детально розкривається у диспозиційній теорії регулювання соціальної поведінки В.О.Ядова та його колег [Ядов, 1979]), ідентифікаційна, обґрунтування оцінки (оцінювання).

Інтерпретація поняття ціннісних орієнтацій відбувається, в основному, у двох напрямках: як ідеологічних, політичних, моральних, естетичних та інших підстав оточених людиною соціальних об'єктів і подій та як способу організації людиною своєї поведінки відповідно до усвідомлених нею мотивів, що відіграють роль смисловитих орієнтирів особи. У визначенні поняття "ціннісних орієнтацій", яке відображає стійке вибіркове ставлення індивіда чи групи до сукупності благ й ідеалів, ми підкреслимо саме регулятивно-діяльнісний аспект, їх важливість для регламентації, впорядкування соціальних дій. Ціннісні орієнтації обумовлюють спрямованість дій індивіда на певну ціль (чи цілі) в конкретній сфері взаємодій, визначають способи її досягнення. Ціннісні орієнтації формуються при засвоєнні соціального досвіду і проявляються у цілях, переконаннях, усвідомлених інтересах та інших елементах внутрішнього світу особи, реалізуючись в її поведінці.

Зважаючи на те, що в умовах трансформаційних перетворень практично у всіх сферах життя суспільства є суттєвими зміни ціннісної свідомості та поведінкових практик, необхідно зазначити міждисциплінарний підхід А. Лобанової та Н. Чутової до концептуалізації поняття ціннісних орієнтацій в сучасному суспільному контексті. Вони пропонують розглядати їх "як усвідомлено-мотивований самоідентифікуючий вибір людиною життє-

во пріоритетних для неї суспільних цінностей, зразків, установок, а також раціональних моделей у... постійно змінюваній соціальній дійсності для досягнення тактико-стратегічних особистісних цілей" [Лобанова, Чутова, 2009: с.92]. Таке визначення відображає динамічний характер ціннісних орієнтацій, уточнюючи їхню роль в процесі розвитку особистості під впливом соціальних змін.

Поняття *ціннісної свідомості* вказує на цілісну структуровану систему цінностей (орієнтирів), яка залежно від суспільної та життєвої ситуації індивіда, може мати різний ступінь актуалізованості, стійкості і регуляційного потенціалу. Вона виступає особливою формою осягнення і відображення реальності, "суб'єктивним образом об'єктивних значимісних відносин, що виникають між людьми та світом у процесі діяльнісного освоєння останнього" [Бакиров, 1988: с.31]. Таким чином, цінності (як взірці) та ціннісні орієнтації (як регулятор діяльності щодо цілі-ідеалу) поруч з установками виступають структурними компонентами ціннісної свідомості особистості.

Методологічні основи соціологічного аналізу поколінь заклав К. Мангейм в роботі "Проблема поколінь". Через протиставлення він визначає покоління та клас як горизонтальний та вертикальний типи сегментування суспільства в історичній перспективі. К. Мангейм охарактеризував покоління через конкретне становище у соціумі, специфічний взаємозв'язок між його представниками та єдність різних у віковому співвідношенні соціальних груп. Зміна поколінь розуміється як універсальний процес, "заснований на біологічному ритмі людського життя, внаслідок якого в культурному житті з'являються нові учасники, тоді як старші актори цього процесу поступово зникають; члени будь-якого даного покоління можуть діяти тільки в хронологічно обмеженому відрізку історичного процесу, і необхідно тому постійно передавати накопичену культурну спадщину" [Mannheim, 1952: с. 292].

З точки зору Х. Ортеги-і-Гассета, покоління реалізується на історичній арені як суб'єкт історичної діяльності, дотримуючись політичних ідей свого часу. Він умовно розділив час динамічної експансії покоління (близько 30 років) на два періоди, під час яких спочатку нові ідеї та смаки поширюються, а згодом затверджуються і домінують.

У радянський період найбільш ґрунтовні дослідження поколінь, що враховували зокрема вивчення їх самоідентифікації та цінностей, були проведені М.Тітмою, Б.Урланісом, Ф.Філіпповим, В.Шубкінім [Урланіс, 1968; Тітма, 1986].

У пострадянській соціології з'являються роботи, присвячені соціальному розвитку вікових груп. Важливість даної проблеми підкреслює і Ю.Левада, стверджуючи, що "розрив поколінь", про який прийнято говорити, - це, по суті, ціннісний розкол в системі. Такий розкол є можливим за певних обставин соціально-історичного розвитку.

Між тим знаково, що результати дослідження Беляєвої свідчать швидше про ціннісну солідаризацію вікових когорт в пострадянському російському суспільстві, ніж про ціннісні розколи. "Ціннісні орієнтації старших когорт не вступають у конфронтацію з цінностями більш молодих, вони немов слідувати за ними з деяким запізненням. Прихильність основним правам і свободам, при одночасному бажанні дотримання порядку і законності, складають базу суспільного консенсусу всіх вікових когорт в Росії" [Беляєва, 2004: с. 40]. Разом з тим "є підстави говорити про те, що в Росії формується нова культура молодого покоління... Зміст цієї культури складе новий спосіб самовизначення і самоствердження покоління в мінливих умовах нової інституційної матриці, способів співвіднесення з традиційними культурними цінностями і освоєння прогресивних ліберальних цінностей." [Беляє-

ва, 2004: с. 41]. Звісно, що культура молодого покоління внутрішньо структурована, як і в цілому суспільства. Індивідуалізація свідомості і поведінки, відмова від патерналізму є важливою передумовою модернізації суспільства, що, однак, не суперечить необхідності продуманої державної політики, яка сприяла б позитивною, з точки зору суспільства, соціалізації молодого покоління. Подібне простежується і в українському суспільстві, про що свідчать результати досліджень цінностей української молоді, насамперед, студентства [Кіпень, 2001; Сокурняська, 2007; Новікова, 2014].

У вітчизняній соціології проблематика цінностей саме поколінь поки що не представлена (віковий аспект цінностей аналізується в моніторингових дослідженнях, але тільки з точки зору вікових когорт молоді, дорослих та людей старшого віку). Якщо покоління та вік фігурують в дослідженнях, то або у зв'язку з ширшим набором соціальних очікувань та орієнтацій (наприклад, "серед об'єктивних змінних, які корелюють із вибором політичної сили, виявився вік : для молодшої когорти характерний вибір ліберального кластеру, який, в свою чергу, пов'язаний з продемократичними ціннісними орієнтаціями" [Колодий, 2007: с.148]), або в якості так званих поколінь "батьків" та "дітей" [Сокурняська, 2007]. Іноді також зустрічається аналіз поколінь в термінах "програшу" та "виграшу" від соціальних трансформацій (наприклад, "старші консервативні, не знаходять опори в реальності і звертаються до традиційних для них цінностей і політичних уподобань, стереотипних інвектив і зразків <...> молоді ж, гуртуючись в "команди" і корпорації, схильні шукати шанси в економічній і соціальній грі, що протікає за незрозумілими для більшості старших правилами" [Макеєв, 1996]).

На пострадянському просторі одним з найуживаніших визначень покоління належить Б.Дубіну. Згідно з ним, "покоління – це нормативна рамка уявного співвіднесення з іншими "по горизонталі", такими ж, як "ти" [Дубин, 2005: с. 63] У категорії та мові поколінь з'єднуються уявлення про межі одного покоління, що припускають спільні для нього соціальні та культурні норми, типові реакції, а також загальні символи, які об'єднують одне або декілька сусідніх поколінь.

Для даної роботи, вважаємо, найбільш евристичним буде таке синтетичне визначення центрального поняття дослідження: **покоління** – це відносно автономні соціальні спільноти, об'єднані спільною історичною локалізацією і відповідно подібним історичним досвідом проживання значимих соціальних ситуацій, загальними характеристиками на індивідуальному та системному рівні, найбільш загальною конфігурацією життєвого шляху.

Структурна модель покоління за Г.Беккером [Becker, 1992: с.35], на яку ми спираємось у дослідженні, представлена у *Додатку 1*. Під соціальним контекстом маються на увазі найбільш важливі події формативного періоду, система соціалізації. Під системними характеристиками – обсяг і склад когорт, які складають покоління, поколіннева культура, поколінневі спілки. Біографічні характеристики покоління – це життєвий шлях, ціннісні орієнтації та поведінкові зразки. Цінності – це частина культурної підсистеми суспільства, а їх трансляція є системною характеристикою суспільства. Розглядаючи системно, цінності поколінь формуються під впливом суспільно-історичного контексту. Цінності обумовлюють установки представників покоління, те, як вони поводитимуть себе в якості соціальних акторів.

Питання щодо вікових "рамоч" поколінь є дискусійним, в основному через те, що більшість дослідників визнають, що покоління часто можуть перетинатися, а

також проблематичним є питання критеріїв їх виділення. У даній роботі ми переважно орієнтуємось на дослідження В. Семенової, у працях якої покоління обмежуються як 5-річними, так і 10- та 20-річними інтервалами.

Відбір нами дрібніших вікових інтервалів (десятиріч) для виділених поколінь зумовлений тим, що такий підхід є відносно більш чутливим у порівнянні з "традиційним" розподілом вікових когорт. [Беляєва, 2004]

Історична подія як факт, що справив на долю соціальної спільноти найбільший символічний вплив, що визначив "дух часу" багато дослідників вважають однією з найбільш істотних точок відліку у визначенні умовних кордонів поколінь, проте відзначають, що такі кордони завжди досить умовні, як і типи їх представляють. Недарма в найбільш загальноприйнятій класифікації поколінь в Західній Європі, здійсненій на базі численних емпіричних даних, підставою класифікації також служать великі події епохальної значущості, відповідно виділяють довоєнне, повоєнне покоління, "покоління протесту" (Молодіжної революції) [Becker, 1992]. Природно, що кордони між такими умовними поколіннями будуть розмитими, але основним критерієм буде ефект впливу історичної події на більшість генерації, яка народилася протягом певних десятиліть: сучасники (або учасники, або свідки) соціальних процесів, під впливом яких формувалися певні генерації.

Виходячи з викладеного вище матеріалу, ми підкреслюємо, що вивчення динаміки затвердження нових поведінкових стереотипів, цінностей, переплетення у різних вікових когорт традиційних і сучасних цінностей, успадкованих культурних традицій і засад, а також нових глобальних тенденцій стає необхідним елементом

знання сучасного стану суспільства, його потенційних можливостей в рамках того чи іншого сценарію суспільного розвитку.

2. Аналітичне розрізнення поколінь в сучасному українському суспільстві

У межах даної роботи ми визначаємо чотири покоління сучасного українського суспільства через характеристики їх формативного періоду (соціалізації у перші 15-20 років життя представників покоління). Результат застосування цього підходу представлений у *Таблиці 1*. Тож об'єктом дослідження виступатимуть наступні покоління українського суспільства (найменування вказують на центральні події, що припали саме на роки народження представників покоління): народжені перед Другою світовою війною (1930-1939 р.н.), "післявоєнне покоління" (1950-1959 р.н.), покоління народжених у період "застою соціалізму" (1970-1979 р.н.), покоління "незалежності" (1989-1993 р.н.).

Представники перших трьох досліджуваних поколінь були народжені за радянської доби, наймолодшого – на її зламі. Підкреслимо, що до покоління "незалежності" можна віднести народжених з 1989 року (період краху СРСР, становлення незалежної України, прийняття її Конституції, впровадження національних інститутів і політики), однак емпіричний матеріал, на якому здійснюється аналіз, дозволяє дослідити респондентів до 1993 р.н. включно. На момент проведення опитування в рамках 6-ї хвили Світового дослідження цінностей (2011 рік) перше покоління можна назвати умовно "70-річними", друге – "50-річними", третє – "30-річними", а четверте – "20-річними".

Таблиця 1

Соціально-історичні характеристики виділених чотирьох поколінь сучасного українського суспільства

Покоління	Центральні історичні події, що припали на дитинство його представників	Соціальний контекст формативного періоду його представників
Народжені перед II світовою війною (1930-1939 р.н.)	Сталінські репресії, Друга світова війна, Голодомори в Україні 1932-1933 та 1946-1947 років.	Екзистенціальна незахищеність, тоталітарний режим
"Післявоєнне" покоління (відлиги) (1950-1959 р.н.)	"Відлига", часткова десталінізація, діяльність шістдесятників. Перший політ людини в космос.	Часткова лібералізація суспільно-політичного життя; поліпшення життєвого рівня трудящих; освоєння цілих земель.
Народжені у період "застою соціалізму" (1970-1979 р.н.)	Період "Застою" та перший етап Перебудови, гонка озброєнь.	Попит на масову вищу освіту; тотальний дефіцит; розповсюдження "тіньових" відносин та зародки подвійного інституціонального регулювання.
Покоління "незалежності" (1989-1993 р.н.)	Кінець Перебудови, розпад Радянського Союзу, проголошення незалежності України, економічна криза 1990-х років.	Подвійна інституціоналізація як характеристика соціальної системи; переформатування економічного та політичного життя

Отже, виділяючи покоління, ми маємо на увазі спільність соціальних умов їх формування та життєвого досвіду, спільність вирішуваних суспільних завдань, подібність поколінневої свідомості. Ця подібність формується в конкретний хронологічний період, протягом якого живе і діє дане реальне або умовне покоління.

3. Концепція "ціннісного зсуву" Р.Інглхарта та методологія її застосування в емпіричному дослідженні

Для ціннісного підходу Р. Інглхарта характерний акцент на уявленні про нерозривний взаємозв'язок культури (перш за все, цінностей) з соціетальними процесами. Для нашого дослідження наріжними є дві гіпотези, що лежать в основі теорії американського соціолога. Гіпотеза ціннісної значимості того, чого бракує передбачає, що найбільшу суб'єктивну цінність для індивіда (чи групи) відіграє те, чого не вистачає, "дефіцитне благо". Гіпотеза соціалізаційного лагу стверджує, що стан соціально-економічного середовища і ціннісні пріоритети співвідносяться не безпосередньо: цей зв'язок опосередкований

часовим лагом. Базові цінності відображають умови роки життя індивіда до повноліття. Тобто після періоду різкого зростання економічно-фізичної безпеки має пройти певний часовий проміжок, після якого стане відчутною (і фіксованою) різниця ціннісних пріоритетів поколінь і політичні зміни, що зумовлені ними.

Згідно концепції Інглхарта культура змінюється поступово, відповідаючи на виклики внутрішнього і зовнішнього середовища з можливим "соціальним лагом". "Зміни у соціально-економічному оточенні, впливаючи на життєвий досвід індивідів, тим самим сприяють переформуванню переконань, позицій та цінностей на індивідуальному рівні" [Inglehart, 1997: p.39] Логіка нашого аналізу узасаднюється на наступному смислово-ланцюгу: ціннісні орієнтації складають змістовну сторону спрямованості особистості, відображають внутрішню основу її ставлення до дійсності, проявляються у системі фіксованих установок і, таким чином, регулюють дії особи в конкретній ситуації. Міжгенераційні зміни ціннісних орієнтацій розуміються вченим як перехід від цін-

ностей фізичної та економічної безпеки до цінностей самовираження та гідної якості життя (від забезпечення (індивідуального) виживання до максимізації суспільно-го благополуччя).

Саме Інглхартівська "опозиційна" типологія традиційних/секулярних цінностей (що відображають різну міру значимості, поваги до і взагалі потреби у політичних лідерах і авторитетах) та цінностей виживання/самовираження (які ідентифікують різні ступені екзистенціальної безпеки і відповідні їм орієнтації на економічний захист і силу держави/саморозвиток і свободу) буде використана в нашому дослідженні ціннісних відмінностей поколінь. Ми вважаємо, що теорія постматеріалізму добре відображає механізм переходу до "європейських" цінностей, а відповідна їй методологія дозволяє дослідити те, наскільки конкретне суспільство та окремі його групи просунулись на шляху до цих цінностей.

Основні гіпотези нашого дослідження :

1. Постматеріалістичні цінності переважно зосереджені у наймолодшого покоління "незалежності", представники якого народились та соціалізувались уже в пострадянському, більш відкритому українському суспільстві. І хоча 1990-і роки для українського суспільства позначились економічною кризою та політичним реформатуванням, все ж суспільство набуло нової якості, а молодь, що виросла вже у цьому суспільстві, підпадає під вплив нових глобальних тенденцій і нових цінностей. Також ця гіпотеза ґрунтується на двох базових гіпотезах теорії Р. Інглхарта: про ціннісну значимість того, чого бракує, і про соціалізаційний лаг.

2. Цінності самовираження значимо більше притаманні поколінню "незалежності" та "післявоєнному" поколінню у порівнянні з поколіннями, народженими до Другої світової війни та у період "застою соціалізму", формативний період яких відзначався високим рівнем екзистенціальної незахищеності, незадоволеністю матеріальних потреб, проявлятимуть переважно цінності виживання.

Також припускаємо, що значимі ціннісні відмінності не будуть спостерігатись за характеристиками соціального походження (національність і регіон проживання), але цінності значимо пов'язані з факторами соціального досягнення (як-то здобутий рівень освіти, класова самооцінка). Ступінь урбанізованості місця проживання ймовірно впливає на ступінь модернізації ціннісної свідомості респондентів (для вихідців з міст з розгалуженою доступною інфраструктурою більше притаманні постматеріалістичні цінності, і навпаки).

4. Характеристика емпіричної бази та логіка перевірки гіпотез

Для досягнення мети даного дослідження було використано масив даних Світового Дослідження Цінностей (World Value Survey) 6 хвили (в Україні – 2011 р.), яке є довгостроковим порівняльним проектом, за допомогою якого можна дізнатися про основні риси і цінності окремих суспільств. Можна сказати, що це єдине джерело емпіричних даних про світогляд і цінності людей, зібраних практично по всьому світу. З 1988 року проектом керує Р. Інглхарт, на теоретичні та методичні розробки якого ми спираємось у даній роботі. Перше опитування в Україні в рамках цього проекту проводилося в 1996 р. Науковий керівник проектів в Україні – О.М. Балкірева.

Для відбору учасників опитування в СДЦ застосовується випадкова вибірка (генеральна сукупність – це населення старше 18 років; N = 1500). Нами використовуватимуться питання "подвійного вибору" цінностей (3 пари виборів), а також змінні, що вимірюють соціально-демографічні характеристики індивідів.

Логіка перевірки висунутих гіпотез є наступною:

- на базі змінної "рік народження респондента" створити нову змінну, чотири категорії якої відповідатимуть чотирьом виділеним поколінням (N₁=770), а через кростабуляційний аналіз описати соціально-демографічні "портрети" поколінь;

- визначити розподіл цінностей у ціннісній свідомості населення України в цілому та окремих поколінь на основі одномірного аналізу даних щодо розподілу цінностей (за шкалою Інглхарта) в першому та другому ціннісних виборах;

- шляхом перекодування створити три змінні, що відповідатимуть трьом ціннісним "субшкалам", кожна з яких ґрунтується на парі ціннісних виборів (це відповідно шкали "(зовнішній) авторитет / самоврядування", "безпека / свобода (виживання / самовираження)", "держава / особистість") та здійснити інтерпретацію значень (категорій) цих шкал. Визначити ціннісні профілі поколінь за цими субшкалами та здійснити їх порівняння. Перевірити значущість ціннісних відмінностей за допомогою критерію χ^2 та коефіцієнта Крамера;

- розрахунок інтегральної змінної цінностей, які вимірюються у просторі матеріалізму/постматеріалізму, та здійснення інтерпретації значень (категорій) цієї шкали як ціннісноорієнтованих типів. Визначити й порівняти "обсяг" типів ціннісної свідомості (за інтегративною змінною) представників різних поколінь, перевірити зв'язок (та його силу) між ціннісною постматеріалістичністю та приналежністю до покоління;

- перевірити наявність впливу інших змінних (соціально-демографічних параметрів, як-то рівень освіти, регіон та тип місця проживання тощо) на ціннісну диференціацію. Якщо вплив певної (чи кількох) змінних буде виявлено, створити статистичну модель зв'язку між даними параметрами та цінностями.

5. Структура ціннісної свідомості чотирьох поколінь сучасного українського суспільства

Перші ціннісні вибори відповідають "чистим" матеріалістичним орієнтаціям на забезпечення порядку, обороноздатності суспільства та стабільного економічного розвитку, який причому залежать від зовнішніх авторитетів в обличчі сильної держави. Це стосується і населення в цілому, і окремих поколінь. Наприклад, сукупна частка (за двома категоріями змінної) матеріалістів за першим ціннісним вибором серед усіх респондентів на шкалі "виживання/ самовираження" складає 79%, на шкалі "держава / особистість" - 86,5%. Серед покоління "незалежності" тих, хто обрав матеріалістичну цінність підтримання порядку в країні, майже 37%, у той час як серед інших трьох поколінь таких більше 40%. Можна припустити, що на цю відмінність впливає суспільний контекст формування перших трьох поколінь : вони народились та виросли в умовах радянської сильної держави, регулятивна функція якої (щодо всього кола суспільних відносин) закріплювалась на ідеологічному рівні. Подібна установка, підкріплюючись з роками, ретранслюється у зазначену цінність. Так само, серед наймолодшого покоління більше, ніж в інших трьох, представлена постматеріалістична цінність самовираження, а от захист свободи слова частіше обирали і "післявоєнне", і покоління "незалежності" (що частково підтверджує нашу другу гіпотезу).

А от розподіли других ціннісних виборів вказують швидше на змішаність (чи навіть еkleктичність) ціннісної свідомості усього населення та окремо поколінь. Серед усіх громадян України 45% обрали "Більше зважати на думку людей на роботі і в суспільстві" як другу за важливістю цінність (а серед народжених у період "застою соціалізму" таких половина), а "Зробити краси-

вищими міста і села" вибрали близько чверті населення (найбільша частка таких постматеріалістів серед наймолодшого покоління – 30%). На інші два матеріалістичні вибори за шкалою "авторитет/ самоврядування" серед усього населення припадає по 15%. Тобто за умови забезпечення економічного зростання та обороноздатності, населення готове до самоорганізації та ініціативності (і, як поведінкова реалізація цінності, до створення й розвитку громадянського суспільства). У той же час, розподіл других ціннісних виборів поколінь на шкалі цінностей "виживання/ самовираження" демонструє вищу постматеріалістичну спрямованість покоління "незалежності" у порівнянні з іншими (серед його представників частка тих, хто обрав у цьому питанні матеріалістичні цінності, значно нижче), 27% представників наймолодшого покоління цінують "Захист свободи слова" (серед інших трьох поколінь таких лише від 5 до 12 %). Критерій Хі-квадрат для даного двовимірного розподілу підтверджує значимість відмінностей. За своїм другим ціннісним вибором на шкалі "державна / особистість" виділені покоління більше схожі і найчастіше сподіваються на державу, виявляючи патерналізм, хоча й близько п'ятої частини з них обрали тут ту чи іншу постматеріалістичну цінність.

Тобто ціннісна свідомість поколінь є досить синкретичною: їх ціннісні орієнтації спрямовані як на забезпечення (зовнішніми силами) необхідного рівня виживання (що може бути пов'язано з ресурсним дефіцитом в межах радянської системи та складними соціально-економічними умовами вже в незалежній Україні), так і на вільне самовираження та вдосконалення себе та свого оточення (місця проживання та роботи), що може бути зумовлено сприятливими соціокультурними умовами первинної соціалізації та впливом тенденцій індивідуалізації та споживацтва (протягом останніх двох десятиліть) на частину населення.

Тепер визначимо, яким чином серед населення та чотирьох поколінь представлені ціннісні типи за трьома виділеними (відповідно до структури блоку питань) субшкалами. Зважаючи на вказані вище результати, закономірно, що серед усіх трьох субшкал найбільш поширені перші два ціннісних типи. Однак їх (як і двох інших ціннісних типів) представленість серед поколінь відрізняється.

Перший ціннісний тип – "матеріалісти" – найбільше представлений серед поколінь на ціннісних субшкалах "безпека/ свобода" та "державна/ особистість", а І змішаний тип (більше 60%) – на субшкалі "авторитет/ самоврядування". Можна сказати, що практично всі громадяни в умовах сучасного українського суспільства, яке в економічному плані є далеко не процвітаючим, доволі передбачувано обирають спочатку безпеку (як гарантію виживання), а вже потім готові самовиражатися та цінувати (і піклуватися про) свободу цього самовираження, так само, спочатку орієнтуються на економічну стабільність та фізичну захищеність, і лише після того цінують гуманне суспільство. А от коли мова йде про економічний розвиток (уже не стабільність) vs можливості самоврядування та самим докладатися до долі країни ("вплив на урядові рішення"), то індивіди не є такими "категоричними", і їх ціннісна свідомість легше включає "різноспрямовані" цінності, оскільки, не бачачи відповідальності й ефективності з боку держави, люди орієнтуються і на авторитет, і в той же час плекають надії на самоврядування.

Оскільки актуальність даної роботи пов'язана з "європейським вибором", до якого сьогодні тяжіє Україна, та (нерівномірною) підтримкою вітчизняним суспільством цінностей, зразків та ідей, які притаманні розвине-

ним європейським суспільствам, зосередимось на постматеріалістичних цінностях (які в поведінковому аспекті можуть реалізовуватись саме в спрямованості на самореалізацію, індивідуальні досягнення, що й характеризує сьогочасну "європейськість") у структурі ціннісної свідомості поколінь. Частка "постматеріалістів" разуче мала: від до 3-6% тих, хто прагне до побудови гуманного суспільства, де б кожен міг вільно виражати свою особистість, відстоювати власні ідеї та ідеали, до 4-10%, які орієнтуються на самовираження і відстоювання свободи та своїх прав. Однак разом із ІІ змішаним типом вони утворюють доволі значимий значимий "постмодерністський потенціал", який становить 10-25% і серед поколінь (особливо за другою субшкалою) розподілений неоднаково. Це ті люди, які в першу чергу обирають самовдосконалення, індивідуалістичні цінності та орієнтовані не стільки на матеріальне збагачення, скільки на досягнення високої якості життя (та успіху).

Оскільки в даній роботі ми зосереджені дещо більше на ціннісних відмінностях, ніж на подібності поколінь, у додатках ми представимо двовимірний розподіл, що найяскравіше показує саме відмінності поколінь: за ціннісною субшкалою "безпека/ свобода" (Додаток 2). Розглядаючи детальніше структуру цінностей чотирьох поколінь, можна сказати, що за субшкалою "авторитет/ самоврядування" перші два покоління виглядають більш матеріалістично спрямованими у порівнянні з населенням в цілому (за ціннісним типом "матеріалісти"), а молодші два – дещо більш постматеріалістично орієнтованими. Натомість за субшкалою "державна/ особистість" таких особливостей не спостерігається: якщо серед населення в цілому "матеріалістів" (які обирають "стабільну економіку" та "боротьбу зі злочинністю") 48%, то серед поколінь їх від 49% (народжені в період "застою соціалізму") до 53,5% (у "післявоєнному" поколінні відлиги).

Друга дослідницька гіпотеза підтверджується. Рівень значущості за критерієм Хі-квадрат $p=0,001$ дозволяє стверджувати, що ціннісні профілі поколінь за другою ціннісною субшкалою справді відрізняються, а коефіцієнт Крамера $V=0,11$ вказує на слабкий, але зв'язок між цінностями та поколінневою приналежністю. Так, "постматеріалістів" (які обрали цінності самовираження) у "післявоєнному" та поколінні "незалежності" по 4 та 10% відповідно (у найстаршому поколінні вони практично не представлені, серед третього покоління їх тільки 2%) (Додаток 2). І в той же час, народжені до Другої світової війни та у період "застою соціалізму", формативний період яких відзначався високим рівнем екзистенціальної незахищеності, незадоволеністю матеріальних потреб, проявили переважно цінності виживання ("матеріалістів" серед них дещо більше половини проти 47% та 36% у поколіннях "відлиги" та "незалежності" відповідно).

Перша гіпотеза про зосередженість постматеріалістичних цінностей у представників наймолодшого покоління вже знаходить часткове підтвердження, оскільки за всіма ціннісними шкалами частка постматеріалістів серед покоління "незалежності" більша (від 6,5% до десятої частини), ніж відповідні частки серед інших трьох поколінь (далі ми перевіримо цю гіпотезу, використовуючи інтегральну змінну для вимірювання цінностей).

Відзначимо, що частка "активних реалістів" (у нашій роботі це ІІ змішаний тип на другій субшкалі), яких дослідники визначають як найбільш адекватний сучасним українським соціально-економічним і соціально-політичним реаліям ціннісний тип, значимо найбільша серед наймолодшого покоління (41%, у той час як серед інших поколінь близько 30%). Це можна вважати

ще одним підтвердженням того, що нове покоління ("незалежності") здатне швидше й ефективніше пристосуватися до нових умов суспільного життя, декларуючи (та реалізуючи) цінності виживання (безпеки) та самовираження, свободи.

Для створення нової інтегральної змінної, що відображала б континуум ціннісної свідомості з урахуванням усіх (шістьох) виборів у просторі "матеріалізм-постматеріалізм" застосуємо процедуру створення нової змінної, задаючи відповідні умови відбору (за методологією Інглхарта, це кількість постматеріалістичних виборів) : якщо усі вибори виявилися матеріалістичними – новій інтегральній змінній присвоюється значення 0, за умови одного постматеріалістичного із шести ціннісних виборів змінна набуває значення 1 і за таким алгоритмом крайнє значення змінної – 5 – відповідатиме умові вибору респондентом у всіх випадках постматеріалістичних цінностей. Визначивши частотний розподіл нової змінної (Додаток 3), можемо проаналізувати внутрішню диференціацію простору ціннісної свідомості поколінь вітчизняного суспільства. Крайні полюси шкали позначають ціннісні типи "чистих" (впевнених) матеріалістів і постматеріалістів (характеризуються повною, цілісною орієнтацією за усіма виборами) – це найбільш стійкі типи ціннісного середовища, категорії 1 і 4 відповідають "непевненим" матеріалістам і постматеріалістам (співвідношення антинормативних орієнтацій 5:1), які тяжіють до одного з ціннісних полюсів, але не можуть ідентифікуватися як носії "узгодженої" ціннісної свідомості, оскільки один з шести виборів відноситься до опозиційного полюсу, ніж інші п'ять (що може зокрема бути зумовлено особистісними характеристиками, унікальним життєвим досвідом індивіда чи іншим). Значення 2 та 3 на шкалі можна інтерпретувати як прояв відносно нестійкої, синкретичної системи ціннісних орієнтацій – "поміrkованих" (змішаних) матеріалістів і постматеріалістів.

Найбільше респондентів зосереджено на середині ціннісної шкали – змішаних ціннісноорієнтованих типах, причому цінності перших двох поколінь дещо "зсунуті" на ній до полюсу матеріалістичних орієнтацій, що підтверджує вищезазначену концентрацію цінностей на боці цінностей виживання та сильного зовнішнього авторитету (певних сподівань на сильну владу, але не на себе). Причому, рівень значущості відмінностей між цінностями поколінь (за побудованим нами індексом) за критерієм Хі-квадрат $p=0,006$, що вказує на їх дійсну присутність.

Найбільша частка серед усіх виділених поколінь (від 31,5% у "післявоєнному" поколінні до 41% у народжених в період "застаю соціалізму") – це "поміrkовані матеріалісти" із змішаною ціннісною свідомістю, у якій практично на рівних співіснують матеріалістичні та (дещо менше) постматеріалістичні орієнтації. Найбільший розмах (у 10%) між поколіннями спостерігається саме в цьому ціннісному типі та серед "непевнених матеріалістів", причому якщо частка останніх переважає у двох старших поколіннях, то частка "поміrkованих матеріалістів" більша серед двох молодших поколінь. Уже тут простежується тенденція до більшої постматеріалістичної спрямованості молодших поколінь (вікових когорт). Розподіл принаймні "чистих" ціннісних типів на полюсах шкали (Додаток 3) красномовно свідчить про більшу матеріалістичну спрямованість старшого покоління (10% "чистих матеріалістів" серед народжених до Другої світової війни і вдвічі менше – серед покоління "незалежності") та значиме переважання постматеріалізму серед наймолодшого (4% "чистих постматеріалістів" у поколінні "незалежності", в той час як серед трьох інших – близько 1%).

Щоб перевірити, чи існує (та наскільки сильний) зв'язок між постматеріалістичною спрямованістю ціннісної свідомості (за інтегральним індексом) та приналежністю до покоління (з наших чотирьох), ми використали коефіцієнт кореляції Спірмена, який підходить для встановлення зв'язку між змінними з порядковими вимірювальними шкалами. Його значення $r_s=0,93$ (при рівні значущості $p=0,05$) вказує на слабкий значущий зв'язок (враховуючи, що існує вплив інших факторів на цінності, це доволі значимий результат) між двома змінними : від найстаршого до наймолодшого покоління зростає "рівень" постматеріалістичності ціннісної свідомості представників покоління. Таким чином, гіпотеза про переважання постматеріалістичних цінностей серед покоління "незалежності" підтверджується. Зважаючи на доводи в теорії Інглхарта, можемо сказати, що соціально-економічні та культурні умови розбудовування незалежної України (що саме припали на процес первинної соціалізації цього покоління) у порівнянні з умовами формативного періоду старших поколінь в межах радянського типу суспільства виявилися більш сприятливими для (значимішого) прояву постматеріалістичних, демократичних цінностей серед сьогоднішньої молоді.

Враховуючи отримані нами результати, можемо відзначити наступне : спільним для чотирьох поколінь є матеріалізм, адже сукупна частка двох матеріалістичних типів ("матеріалістів" та І змішаного) складає 70-90%, хоча, в той же час, саме серед покоління "незалежності" ця частка найменша. Така спільність цілком може бути обумовлена характером економічного та політичного життя сучасної України, в якому живуть та взаємодіють всі представлені покоління. До того ж, їх ціннісні профілі за двома з трьох ціннісних субшкал є дуже подібними (ціннісні типи розподілені за одним і тим же патерном). Відрізняються покоління характерним чином, якщо порівнювати їх цінності, враховуючи одразу всі шість ціннісних виборів. Значимо більше матеріалістів (від "чистих" до "поміrkованих") представлено в першу чергу серед народжених після Другої світової війни, а от представником постматеріалістично спрямованої ціннісної свідомості виступає покоління "незалежності".

Цінності, як один з базових компонентів свідомості індивіда та групи, регулюють та спрямовують соціальну взаємодію на міжособистісному та рівні та ширше – соціальні відносини на рівні суспільства. У той же час, цінності виступають об'єктом (різної сили) впливу низки факторів, серед яких слід виділити статусні характеристики. Для того, щоб виявити вплив інших, окрім поколінневої приналежності, факторів на ціннісну диференціацію у нашому дослідженні використаємо, в першу чергу, кростабуляційний та кореляційний аналіз.

Враховуючи особливості опитувальника СДЦ, індикаторами аскриптивних статусів (факторів соціального походження) визначені: стать респондента, вік (у нашому випадку приналежність до одного з чотирьох визначених поколінь), тип населеного пункту та регіон, де проживає респондент, національність. До факторів соціального досягнення віднесені здобутий рівень освіти, рівень доходів сім'ї (співвіднесення зі шкалою з групами від найнижчого до найвищого доходу), належність до класу (суб'єктивна оцінка), характер завдань, якими зайнятий респондент на місці роботи (фізична/ розумова, рутинна/ творча праця), наявність контролюючих функцій (підлеглих) на роботі. Залежною змінною є побудована нами інтегративна змінна – Індекс постматеріалізму.

Для індикаторів аскриптивного статусу, які виміряні у номінальних шкалах, застосуємо кростабуляційний аналіз та оцінку значимості критерію Хі-квадрат для таблиць спряженості, щоб визначити, чи значуще і як

дані індикатори пов'язані з цінностями. Отримані результати вказують на незначущість відмінностей у ціннісних орієнтаціях за статтю, регіоном проживання і національністю (були виділені такі групи як "українці", "росіяни" та "інші національності"). Однак спостерігається неоднорідна представленість ціннісних типів серед представників різних типів поселень, про що дозволяє стверджувати і значущість критерію Хі-квадрат $p=0,001$. Так, "чистих постматеріалістів" більше у великих та дуже великих містах (в інших типах населених пунктів їх практично не виявлено). У той же час, інший полюсний тип "чистих матеріалістів" є, закономірно, у всіх типах поселень, а найбільше представлений – у сільській місцевості (6%) та у дуже великих містах (7%).

Далі за цим же методом було проаналізовано ціннісну диференціацію населення вже залежно від індикатора досягнутого статусу, а саме наявності контролюючих функцій на робочому місці (через запитання "Чи є у Вас підлеглі?" із дихотомічною шкалою). Тут відмінності проявилися ще яскравіше і теж значуще : $p=0,007$. Тут ціннісні типи матеріалістичного полюсу більше представлені серед тих, хто не має підлеглих, а ціннісні типи постматеріалістичного полюсу – навпаки. Наприклад, "поміrkованих матеріалістів" серед тих, хто має контролюючі функції – 22%, а серед тих, хто не має – 28%. А от "поміrkованих постматеріалістів" серед "супервайзерів" 7%, у той час як серед тих, у кого нема підлеглих – удвічі менше. Виявлені результати можна пояснити тим, що індивіди, які вже досягли керівних посад і мають підлеглих, прагнуть до вищого й вищого ступеню самореалізації (в т.ч. на нових щаблях кар'єрної драбини), більше відчують потребу в свободі особистості, що дозволило б реалізовуватися таким людям. Суспільство, де ідеї (а, отже, й креативність та відповідальність) цінюються в першу чергу, уявляється їм значно привабливим. Натомість, індивіди, які не мають підлеглих (і, відповідно, зазвичай перебувають на нижчих позиціях) проявляють більше протекціоністські орієнтації, цінують головню сильний авторитет (який зможе забезпечити порядок та стабільність) і піклуються швидше про матеріальне забезпечення себе та родини, ніж про творчий підхід до праці та самореалізацію.

Наступний крок – аналіз кореляційної матриці, яка включає парні кореляції між змінними Індекс пост матеріалізму та індикаторами досягнутого статусу.

Характер завдань, виконуваних на місці роботи, можна виключити з числа факторів, оскільки коефіцієнт кореляції цієї змінної з індексом постматеріалізму хоч і значущий ($p=0,05$), але менше 0,1. А от з іншими трьома показниками Індекс значуще корелює майже однаково $r_s \approx 0,1$. Можливо сказати, що виявлено слабкий зв'язок між цінностями та індикаторами досягнутого статусу, і проявляється він у наступних закономірностях : чим вищий рівень освіти респондента, тим більше він проявляє постматеріалістичні цінності; із зростанням рівня доходу родини, збільшується частка "постматеріалістів"; ті, хто відносять себе до вищих класів, частіше обирають постматеріалістичні цінності, і навпаки. Це підтверджує гіпотезу ціннісної значимості того, чого бракує, яка є засадничою для теорії Р.Інглхарта. Люди, які відчують екзистенціальну захищеність, впевненість, що тісно пов'язано і може забезпечуватись відносно високим матеріальним становищем, орієнтовані на досягнення високої якості життя та самореалізації. Натомість, індивіди із малозабезпечених родин, в першу чергу, орієнтовані на виживання, і покладаються в цьому не тільки і не стільки на власні зусилля, а на зовнішній авторитет (в обличчі держави). Так само, представники вищих класів, які відчують автономію та безпеку,

більше орієнтовані на цінності самореалізації та самоврядування (для чого є потенціал зокрема в мережі соціальних зв'язків). Зрештою, чим вищий рівень освіти, тим більше домагаться реалізувати здобутий в процесі її отримання культурний капітал (знання) у гуманному суспільстві, де цінюється особистість.

Але, в той же час, індикатори досягнутого статусу корелюють між собою на середньому рівні (значення відповідних коефіцієнтів – від 0,283 до 0,466). І хоч це не говорить про їх функціональну залежність (коли коефіцієнт кореляції більше 0,8), цей взаємозв'язок слід враховувати при побудові моделі та інтерпретації. Так, чим вищий рівень освіти, тим, зазвичай (хоч і не завжди), індивід має більше шансів на кваліфіковану роботу, а з нею – на гідну й високу оплату праці, що безпосередньо впливає на рівень доходу родини. Так само, люди, які отримали незакінчену або повну вищу освіту, чий дохід у сім'ї відносно високий, більше схильні співвідносити себе із вищими класами.

Виходячи з цих результатів, третю дослідницьку гіпотезу не можна спростувати: ми можемо стверджувати про слабкий, але значущий зв'язок факторів (кожного окремо) соціального досягнення та ціннісних відмінностей : чим вищий досягнутий статус, тим більше індивід орієнтований на постматеріалістичні цінності, та навпаки. Однак статистична модель лінійної регресії з ними в даному випадку не буде мати достатньої пояснювальної сили.

Щодо поколінневої приналежності, яка є аскриптивною характеристикою, то, як вже було визначено вище, вона теж має слабкий, але значущий вплив на цінності. Але слід відзначити, що й вік цілком може "акумулювати" в собі досягнуті статуси : представники різних поколінь, які формувались під впливом різних умов формативного періоду, мають різні життєві шанси та стратегії. Вони мали різні можливості (зумовлені й об'єктивними суспільними чинниками) отримати освіту, і, як наслідок, кращу роботу. Таким чином, знаходячись на різних "позиціях" (відображаючи горизонтальне сегментування суспільства), вони порізно оцінюють своє становище, мають відмінні ціннісні орієнтації. У цьому сенсі він виступає як соціальний ресурс, що регулює соціальну взаємодію та здатний впливати на цінності індивіда.

Висновки.

1. Ціннісна проблематика ґрунтовно вивчається науковцями гуманітарних та суспільствознавчих галузей знання вже протягом не менше як століття, однак досі залишаються маловивчені області, а нові умови суспільного життя та глобальної взаємодії надають передумови для осмислення й пояснення трансформації ціннісних систем та механізмів їх регулятивного впливу. Наразі в академічній спільноті не існує одностайності у трактуванні таких базових понять, як "цінності" та "ціннісні орієнтації": хтось інтерпретує їх в "атрибутивному" аспекті (як характеристики певних об'єктів, предметів дійсності), інші – як самі значення, ідеали, цілі (схильючись більше до духовної сфери), а деякі соціологи та психологи наголошують на регулятивному, активізуючому потенціалі цінностей як нормативних образів та смислів. В контексті даної роботи ми схильємось до останнього визначення.

2. Соціальні дослідники з пострадянських країн звертаються до вивчення ціннісної свідомості суспільства та окремих його груп, класів (особливо молоді, як потенційного втілювача ціннісних ідеалів), однак зазвичай такі обстеження мають "однобічний" характер в тому сенсі, що у таких розвідках зачіпається один-два аспекти аксіопроблематики: описується диференціація цінні-

сних орієнтацій, а в деяких дослідженнях взаємозв'язок виявлених відмінностей із соціально-економічними індикаторами на індивідуальному (професійний, освітній, майновий статус) та національному (ВВП, рівень народжуваності/смертності тощо) рівнях аналізу. Але низка подібних праць все ж дає можливість виявити певні сутнісні риси та особливості ціннісної свідомості українського суспільства на тлі пострадянського та загальноєвропейського простору. Так, в останні десятиріччя на рівні суспільства спостерігаються видозміни цінностей українців у напрямку зменшення частки матеріалістичних ціннісних типів і збільшення частки "змішаних" форм ціннісної свідомості, що також є індикатором трансформаційності, "перехідності" сучасного стану суспільства. Однак досі не було здійснено спроб емпіричного аналізу та пояснення ціннісних відмінностей поколінь та визначення того, які ціннісні орієнтири для них є інтегруючими. Оскільки це питання актуалізується сьогодні у зв'язку з євроінтеграційними намірами України (та їх нерівномірною підтримкою серед різних соціальних груп), в даній роботі ми емпірично виявили відмінності та подібності у структурі цінностей (в просторі матеріалізму-постматеріалізму) поколінь українського суспільства.

3. Через соціальний контекст формативного періоду в даному дослідженні ми визначаємо чотири покоління (описані в *Таблиці 1*).

Грунтуючись на методології Р. Інглхарта та аналізуючи базу даних 6-ї хвили Світового дослідження цінностей ми отримали наступні емпіричні результати:

- у структурі ціннісної свідомості усіх чотирьох поколінь переважають ціннісні орієнтації матеріалістичного полюсу, що особливо стосується цінностей виживання (екзистенціальної безпеки) та зовнішнього авторитету (сильної держави чи інших інституцій, які саме і гарантуватимуть певний мінімальний рівень такого почуття безпеки). Емпіричним проявом синкретичності їх ціннісної системи є переважання "змішаного" типу ціннісних переважень (який найбільш яскраво проявляється на ціннісній шкалі "авторитет-самоврядування" із часткою першого змішаного типу ціннісних виборів не менше 60%) : умови первинної соціалізації як в межах розбудови суспільства колишнього СРСР, так і сучасного етапу державотворення незалежної України, складності переорієнтації культурних та політико-економічних відносин не сприяли чіткому встановленню ціннісних пріоритетів. Тож наразі консолідуємими, спільними для поколінь цінностями виступають матеріалістичні, а от постматеріалістичні ціннісні орієнтації різнять представників поколінь і більше характерні для молодших поколінь;

- для ціннісних орієнтацій громадян (у сучасному українському суспільстві) характерний слабкий, але значущий зв'язок як з факторами соціального походження (поколінневою приналежністю та типом поселення, де проживає індивід), так і з факторами соціального досягнення (рівнем освіти, рівнем доходу родини, контролюючими функціями на роботі). Чим вищий рівень досягнутого статусу, тим більше постматеріалістично орієнтований індивід. Цей висновок є близьким до гіпотези Інглхарта: матеріальні умови вищого рівня якості, що супроводжують виховання індивіда, можуть сприяти розвитку у нього постматеріалістичних цінностей вільної особистості. Так само, досягнення відносно високого статусу (який забезпечується відносно високим матеріальним забезпеченням, яке, у свою чергу, пов'язане з вищим рівнем освіти) сприяє прояву цінностей самореалізації та вільної особистості;

- у цілому за своїми цінностями найбільше серед інших вирізняється покоління "незалежності". Це можна пояснити тим, що все більше молодих людей орієнту-

ються на власні зусилля як фактор досягнення життєвого успіху і готові розвивати свої вміння, компетентності, але все ж пов'язуючи цінність самовираження із цінностями добробуту та безпеки. Такі результати узгоджуються з висновками Семенової щодо поколінь російського суспільства. Різкий злам системи, що існувала, призвів до суттєвих змін у соціокультурній спадковості. Такі важливі складові її механізму, як освіта та виховання, останнім часом помітно поступилися в системі соціалізації молоді інститутам і цінностям культури масового споживання. Більше того, інститути соціалізації зараз не тільки розрізнені, а й конкурентні, перебувають в нерівних умовах щодо поширення свого впливу. Тож якщо для європейських суспільств, згідно з Інглхартом, міжгенераційний ціннісний зсув яскраво відобразився у відмінностях між довоєнним та післявоєнним поколіннями, то для українського суспільства цей зсув простежується стосовно поколінь радянського суспільства та покоління незалежної України.

Одним з наших завдань була перевірка пояснювального потенціалу поняття "покоління", яке досі у вітчизняній соціології використовувалося переважно в теоретичних дискусіях та намаганнях систематизувати уявлення про цей феномен. Ми дійшли висновку, що покоління таки виступає емпіричним та пояснювальним інструментом. Через особливості того, як формувалося покоління і в яких умовах пройшло свій життєвий шлях, можна пояснювати зокрема ціннісні відмінності між поколіннями, а в подальших розвідках використовувати цю можливість для аналізу відмінного та спільного у свідомості та соціальній поведінці різних поколінь. Також напрямками подальших досліджень можуть виступати відстеження динаміки цінностей поколінь та аналіз ціннісної диференціації у поколінневому розрізі з застосуванням інших методик вимірювання.

В умовах швидких суспільних змін "оновлена" система ціннісних орієнтацій не завжди встигає сформуватися, адже фундаментальні цінності залишаються незмінними, але їх значення може зменшуватися під впливом надання вагомості декларованим цінностям-цілям, цінностям-засобам, цінностям "сьогодення". Саме ці тимчасові, ситуативні цінності виконують функцію забезпечення сприйняття тих перетворень, до яких прагне суспільство. Інституціональні перетворення стають незворотними лише в тому випадку, коли вони, по-перше, сприймаються суспільством, по-друге, коли вони закріплені, підтверджені системою цінностей, на яку орієнтується суспільство, яка паує у громадській свідомості. Значна легітимізація серед наймолодшого покоління сучасного українського суспільства постматеріалістичних цінностей самовираження та вільної особистості в гуманному суспільстві, за умови їх сприятливої реалізації в найближчому майбутньому дають надію на поступове просування інституційної системи українського суспільства в напрямку європейського зразка.

Список використаних джерел

1. Бакиров В. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Х.: Вища школа. – 1988. – 152 с. [Bakurov V. Tsennostnoe soznaniye u aktyvnyzatsiya chelovecheskogo faktora. – Kh.: Vyshcha shkola. – 1988. – 152 s.]
2. Беляева Л.А. Социальный портрет возрастных когорт в постсоветской России // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 31-41. [Beliayeva L.A. Sotsyal'nyi portret vozrastnykh kohort v postsovetskoi Rossyy // Sotsyologicheskiye issledovaniya. – 2004. – # 10. – S. 31-41.]
3. Дубин Б.В. Поколение: смысл и границы понятия // Отцы и дети: поколенческий анализ современной России / под ред. Левады Ю., Шанина Т. – М.: НЛО, 2005. – С. 61-79. [Dubyn B.V. Pokolenye: smysl i hranytsya poniatyia // Ottsy y dety: pokolencheskyi analiz sovremennoi Rossyy / pod red. Levady Yu., Shanyina T. – M.: NLO, 2005. – S. 61-79.]
4. Кіпень В. Українське студентство: на що орієтуємося і що цінуємо? // Управління освітою. – 2001. – № 22. – С. 10. [Kipen' V. Ukrain'ske studentstvo: na shcho oriientuiemosiia i shcho tsinuemo? // Upravlinnia osvitiou. – 2001. – # 22. – S. 10.]

5. Колодий І. Средний класс, демократические ценности и политические предпочтения: до и после "оранжевой революции" // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №3. – С. 128-153. [Kolodyi Y. Srednyi klass, demokraticheskiye tsennosti y politycheskiye preferentsyy: do y posle "oranzhevoi revoliutsyy" // Sotsyologiya: teoriya, metody, marketing. – 2007. – №3. – С. 128-153.]

6. Лалин Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 3-23. [Lapyn N.Y. Modernyzatsiya bazovykh tsennostey rossyian // Sotsyologicheskiye yssledovaniya. – 1996. – № 5. – С. 3-23.]

7. Левада Ю.А. Поколения XX века: возможности исследования // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – № 5. – С. 7-14. [Levada Yu.A. Pokoleniya KhKh veka: vozmozhnomy yssledovaniya // Monitorynh obshchestvennoho mneniya: ekonomycheskiye y sotsyal'nyye peremeny. – 2001. – № 5. – С. 7-14.]

8. Лобанова А. С., Чутова Н. П. Ценностные ориентации: концептуализация понятия в контексте социальных изменений. // ГРАНИ: [наукотеторетичний громадсько-політичний альманах]. – Дн-ськ: Вид-во ДНУ, 2009. – №3 (65). – С.89-93. [Lobanova A. S., Chutova N. P. Tsennostnyye oryentatsyy: kontseptualyzatsiya ponyatiya v kontekste sotsyal'nykh yzmeneniy. // HRANI: [naukovo-teoretychniy hromads'ko-politychniy al'manakh]. – Dn-s'k: Vyd-vo DNU, 2009. – №3 (65). – С.89-93.]

9. Новикова Л. О. Соціоструктурна диференціація ціннісних орієнтацій студентів університету // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – Вип.5. – С.28-34. [Novikova L. O. Sotsiostrukturna dyferentsiatsiia tsinnisnykh oriyentatsiy studentiv universytetu // Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsiologiya. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivs'kyi universytet", 2014. – Vyp.5. – С.28-34.]

10. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наук. думка, 1976. – 152 с. [Ruchka A.A. Sotsyal'nyye tsennosti y normy. (Nekotorye teoretycheskiye y prykladnyye voprosy sotsyologicheskoho analiza). – K.: Nauk. dumka, 1976. – 152 s.]

11. Ручка А.О. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2009. – С.285-292. [Ruchka A.O. Tsinnisna mentalnist' ukrains'koho sotsiumu v pershii dekadі novoho stolittia // Ukrain's'ke suspil'stvo 1992–2009. Dynamika sotsial'nykh zmin. – K.: IS NANU, 2009. – С.285-292.]

12. Семенова В.В. Возраст как социальный ресурс: возможные источники социального неравенства // Россия реформирующаяся: Ежегод-

ник - 2004 / Отв. ред. Л.М. Дробизева. – М.: Институт социологии РАН. – 2004. – С. 157-170. [Semenova V.V. Vozrast kak sotsyal'nyy resurs: vozmozhnyye istochniky sotsyal'nogo neravenstva // Rossiya reformyruyushchayasya: Ezhegodnyk - 2004 / Отв. ред. Л.М. Дробизева. – М.: Ynstytut sotsyologyyi RAN. – 2004. – С. 157-170.]

13. Семенова В.В. Дифференциация и консолидация поколений // Россия: трансформирующееся общество / Под редакцией В.А. Ядова. – М.: Издательство "КАНОН-пресс-Ц", – 2001. – С. 256-271. [Semenova V.V. Dyfferentsyatsiya y konsolydatsiya pokoleniy // Rossiya: transformyruuyushcheesya obshchestvo / Pod redaktsiyey V.A. Yadova. – M.: Yzdate'l'stvo "KANON-press-Ts". – 2001. – С. 256-271.]

14. Сокурянська Л. Г. Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації. Автореф. дис. ... д-ра соціолог. наук.: спец. 22.00.04 / Л.Г. Сокурянська; Харківський нац. ун-т ім. Володимира Каразіна. – Х., 2007. – 44 с. [Sokurians'ka L. H. Tsinnisna determinatsiia stanovlennia sotsial'noi subiektnosti studentstva v umovakh sotsiokul'turnoi transformatsii. Avtoref. dys. ... d-ra sotsiolog. nauk.: spets. 22.00.04 / L.H. Sokurians'ka; Kharkiv's'kyi nats. un-t im. Volodymyra Karazina. – Kh., 2007. – 44 s.]

15. Социальные идентификации и идентичности / С.А.Макеев, С.Н.Оксамитная, Е.В.Швачко. — Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с. [Sotsyal'nyye ydentyfikatsyy y ydentychnosty / S.A.Makeev, S.N.Oksamytnaia, E.V.Shvachko. — Kyev: Yn-t sotsyologyyi NAN Ukrayny, 1996. – 185 s.]

16. Титма М.Х., Саар Э.А. Молодое поколение. – М.: Мысль, 1986. – 255 с. [Tytma M.Kh., Saar E.A. Molodoe pokoleniye. – M.: Mysl', 1986. – 255 s.]

17. Урланис Б.Ц. История одного поколения. (Социально-демографический очерк). – М., 1968. – 268 с. [Urlanys B.Ts. Ystoriya odnogo pokoleniya. (Sotsyal'no-demohrafycheskyi ocherk). – M., 1968. – 268 s.]

18. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – Л.: Наука. – 1979. – 264 с. [Yadov V. A. Samorehuliyatsiya y prohnozyrovanye sotsyal'nogo povedeniya lychnosty. – L.: Nauka. – 1979. – 264 s.]

19. Becker H. Dynamics of Cohort and Generations Research. – Thesis Publishers, Amsterdam. – 1992. – pp. 31–51.

20. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. – Princeton University Press, New Jersey. – 1997. – 440 pp.

21. Mannheim K. The Problem of Generations // Essays on the Sociology of Knowledge. – London: Routledge and Kena. – 1952. – pp. 276-322.

Надійшла до редколегії 27.08.15

L. Novikova, Research Fellow
Kyiv International Institute of Sociology, Kyiv, Ukraine

VALUE DIFFERENCES BETWEEN GENERATIONS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

The article analyzes value differences of generations (in the materialist-post-materialist system of coordinates, according to R.Inglehart) and determinants of its differentiation. It was found that value consciousness of 4 basic generations (defined by social context of formative period) has syncretic nature with the predominance of materialist values of security and external authorities, and post-materialistic value orientations distinguish representatives of generations and characterize younger generation of "independence". This can be interpreted as a manifestation of significant changes in the socio-cultural inheritance that is if intergenerational value shift in European societies represented in the differences between pre-war and post-war generations, for domestic society this shift can be traced regarding generations of Soviet society and generation of independent Ukraine.

Keywords: values, materialist and post-materialist values, generations.

УДК 316.624

Г. Черних, молод. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ПАРАМЕТРИ НАСИЛЛЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статті обґрунтовується зміст поняття злочинності як фактору впливу на якість життя в українському суспільстві на основі аналізу соціологічних теорій девіантної поведінки та злочинності: теорія диференційної асоціації Е. Сазерленда, теорія девіацій Р.К. Мертона, теорія ярликів-стигматизації Е. Лемерта, Е. Еріксона, Г. Бекера, теорія стримування У. Реклесса, А. Рубанова, теорія причин та умов злочинності Н.Ф. Кузнєцової та ін. Для методологічного аналізу використано статистичні дані стану та структури злочинності в Україні (2005-2006, 2011-2012 роки), індекс сприйняття корупції, дані соціологічних досліджень соціологічної групи "Рейтинг" (2012 року). Визначено концептуальні інтерпретації злочинності як соціально-правового явища. Автором наведені дефініції поняття "злочинність" та "насилля". Встановлено яким чином розвивається злочинність в українському суспільстві, чи становить вона загрозу для якості життя громадян України. Проблема безконтрольного обігу зброї і наркотиків, пропаганда культу насилля, порнографії, проституції – постають наглядним індикатором кримінальної агресії в Україні. Дані негативні соціальні явища – є причиною розвитку злочинності та установок на насилля в українському суспільстві, що не сприяє зростанню рівня якості життя населення, а навпаки призводить до його погіршення. Визначено, що однією з основних перешкод соціально-економічного зростання в Україні постає економічна злочинність – її наслідки створюють непривабливий міжнародний імідж країни. Питання безпеки та захищеності життя українців гостро актуалізується в умовах зростання рівня злочинності та насилля в українському суспільстві.

Ключові слова: Злочинність, насилля, девіантна поведінка, кримінальна агресія.

Проблематика злочинності традиційно посідає актуальне місце в сучасному соціологічному дискурсі. Хоча історичний розвиток досліджень даного процесу у вітчизняній соціології перетерпів багато труднощів. Адже за часів радянського союзу виокремлення досліджень злочинності було заідеологізовано й не актуалізовано в науці та суспільстві, й ще до сих пір потребує деідеологізації та прозорості відображення у ЗМІ, статистичних та емпіричних даних соціологічних досліджень.

Особливості висвітлення проблеми злочинності та насилля зазвичай більш дотичні до досліджень в юриспруденції та кримінології, але той факт, що останні є перешкодою для розвитку українського суспільства, економічного реформування та зміни соціальної політики, актуалізують важливість її соціологічного дослідження.

Американська кримінологія – має статус соціологічної дисципліни, європейська кримінологія – міждисциплінарна галузь, яка поєднує в собі: соціологію, психологію, біологію, юридичні дослідження. Українська кримінологічна традиція віднесена до юридичних наук. Проте зараз набирають сили дослідження в межах юридичної соціології – соціології злочинності та соціології девіантної поведінки.

Злочинність в соціології тлумачиться як відносно поширене, статистично стійке соціальне явище, що відхиляється за своєю формою, яке сягнуло ступеня суспільної небезпеки, яка визначається кримінальним законом. При уявній інтуїтивній ясності злочинність – складне явище, історично мінливе, яке не має "природних" меж і встановлюється за допомогою двох критеріїв: суспільної небезпеки і передбачуваності кримінальним законом. В силу другого критерію поняття злочинність носить конвенціональний характер. Поширене у вітчизняній кримінологічній літературі визначення злочинності як класово-обумовленого, історично перехідного соціального явища, що представляє собою сукупність всіх злочинів, скоєних в даній державі за певний час, зводить соціальне явище до сукупності індивідуальних поведінкових актів, а також без достатніх підстав ідеологізовано (класовий, перехідний характер злочинності) [Осіпов, 1988].

Великий тлумачний соціологічний словник визначає насилство як заподіяння фізичного збитку тілу або власності людини за допомогою сили або зброї [Джери, 1999].

Одним з найбільш важливих аспектів соціологічного підходу дослідження злочинності та насилля – є підкреслення взаємозв'язку конформності і відхилень в різних соціальних контекстах.

По-перше, в сучасних суспільствах існує безліч субкультур, і поведінка, що вважається нормою в одній субкультурі, може розцінюватися як відхилення в іншій.

По-друге, в суспільстві є сильні відмінності між багатими і бідними, і ці відмінності надзвичайно сильно впливають на схильність до злочинності представників різних соціальних груп. Одні види злочинів – такі як кишенькові крадіжки або крадіжки зі зломом – здійснюються в основному людьми з найбідніших верств населення. Інші види злочинів – розтрата або ухилення від сплати податків – скоєні людьми, що мають, навпаки, високий добробут.

По-третє, саме розуміння того, що слід вважати злочинною поведінкою, може сильно змінюватися.

Головна соціальна функція злочинності полягає у сигналізованні про необхідність зміни стандартів дій та відносин, закріплених у нормах права. Надмірне стримування легалізації змін у соціальному порядку призводить до соціальної дезорганізації (аномії), коли злочинність у суспільстві виходить за межі норми. Соціальними наслідками злочинності є матеріальна, моральна, фізична шкода, дезорганізація соціальних структур, дисфункція соціальних інститутів, порушення суспільного спокою, виникнення у людей почуття непевності, тривоги, страху, тому **об'єктом** даного дослідження являється злочинність як соціально-правове явище, **предметом** же – її сутність як фактору, що впливає на якість життя населення. **Метою** даного дослідження постає – обґрунтування проблеми злочинності як фактору впливу на якість життя людини.

Американський соціолог і криміналіст Едвін Х. Сатерленд пов'язував злочин з тим, що він назвав "диференційованою асоціацією". Ідея диференційованої асоціації дуже проста. У суспільстві, що містить безліч субкультур, деякі соціальні спільноти заохочують протизаконні дії, а інші – ні. Індивід стає правопорушником або злочинцем, об'єднуючи себе з тими людьми, які є носіями кримінальних норм. Згідно Сатерленду, кримінальна поведінка засвоюється переважно в первинних групах – зокрема, в групах однолітків. Наприклад, на члена молодіжної банди його близькі можуть чинити сильний тиск, щоб він "показав себе", викравши автомобіль [Касьянов, 2001: с.5-10].

Інший американський соціолог Роберт К. Мертон, що пов'язував злочинність з іншими типами поведінки, яка відхиляється від норми, також виходить з визнання нормальності злочинця. Мертон виходив із концепції аномії, запропонованої вперше Емілем Дюркгеймом, і створив теорію девіацій, що отримала в наші дні загальне визнання. Мертон називає аномією стан напруженості, що виникає в поведінці індивіда в ситуації, коли прийняті норми вступають в конфлікт із соціальною реальністю [Мертон, 1966: с.299-313]. Наприклад, в американському суспільстві загальноприйнятій цінності орієнтують людину на "роблення грошей", тобто на ма-

теріальний успіх. Ті, хто не "досяг успіху", стикаються з засудженням своєї очевидної нездатності домогтися матеріального успіху. У такій ситуації виникає велика спокуса "просунутися" будь-якими засобами, законними або незаконними.

Оригінальним, хоча і суперечливим, соціологічним підходом до злочинності є теорія стигматизації (тобто накладання ярликів, таврування). Прихильники теорії стигматизації Е. Лемерт, Е. Еріксон, Г. Бекер інтерпретують відхилення не як якийсь набір характеристик індивіда чи групи, а як процес взаємодії між людьми з відхиленнями і людьми без відхилень. Відповідно до цієї точки зору, щоб зрозуміти природу відхилення, потрібно зрозуміти, перш за все, чому на деяких людей навішують ярлик. Правила, за допомогою яких визначаються відхилення, і умови, коли ці правила застосовуються, встановлюються багатими для бідних, чоловіками для жінок, старшими для молодших, етнічною більшістю для представників меншин [Волков, 2013]. Наприклад, багато дітей проникають в чужі сади, б'ють скло, крадуть фрукти і прогулюють заняття. В заможних районах ці проступки розглядаються батьками, вчителями та поліцією як відносно безневинні хвороби росту. У бідних районах вони будуть швидше розглядатися як прояв злочинних нахилів в ранньому віці.

Розширюючи погляд на теорію диференційованої асоціації Е.Х. Сатерленда – американський соціолог та кримінолог У. Реклесс окреслює власну теорію стримування. Він визначає мотиви та діяння молоді групи людей, яка стала на шлях злочинності, та тієї, що уникла даного шляху. Дослідник вважає, що причиною такого вибору – є вироблення у мирної групи позитивного образу, який допомагав би відрізнитися їй від кримінальної групи. Злочинність, на думку У. Реклесса, виникає завдяки нестачі внутрішнього контролю та ретельного соціального стримування [Reckless, 1961].

Російський соціолог А. Рубанов у своїх дослідженнях визначає домінуючі фактори девіантної поведінки молоді, до них він відносить: задрість, агресивність, конфлікти з батьками, прагнення гострих відчуттів, надлишок вільного часу і його погана організація, насильство у підлітковому середовищі [Рубанов, 2013]. Переважаючи нині уявлення про ієрархію чинників девіації істотно відрізняються від даної А. Рубановим. Сучасність обґрунтовує девіантну поведінку молоді насамперед – бідністю, поганими прикладами, конфліктами з учителями та ін., і свідчить на користь теорії Уолтера Реклесса – нестача внутрішнього стримування індивіда, а також пильного соціального стримування є справжніми причинами девіантної поведінки.

Ні в одній із згаданих соціологічних теорій девіантної поведінки немає місця тлумаченню кримінальної поведінки як навмисної і обдуманого дії. У кожній з них злочинність розглядається скоріше як "протидія", а не як "дія", як наслідок зовнішніх впливів, а не як результат дій індивіда. Теорія "диференційованої асоціації" робить акцент на взаємодії з представниками злочинних угруповань; теорія "стримування" фокусує увагу на тиску, якому піддаються індивіди в суспільстві, орієнтованому на успіх; теорія "стигматизації" підкреслює ефект, створюваний громадськими інститутами при класифікації поведінки. Але люди, які вчиняють злочинні дії, неважливо, регулярно або спорадично, поступають так з певною метою, нерідко усвідомлюючи, чим вони ризикують.

Однак, на нашу думку, найбільш корисною, у контексті розгляду причин злочинності в Україні, постає концепція кримінолога Н. Ф. Кузнецової, яка є представником соціально-психологічного напрямку. Вона визначає, що причини злочинності мають соціально-психологічний зміст. На сучасному етапі розвитку суспільства причини і умови злочинності Н. Кузнецова гру-

пує в чотири основні підсистеми: економічні; кримінальної агресії; кримінальної необережності; правові детермінанти [Кузнецова, 2004: с.166-185].

1. Економічні причини і умови.
2. Причини і умови кримінальної агресії.
3. Причини і умови кримінальної необережності.
4. Правові причини і умови.

Спробуємо проаналізувати – яким чином розвивається злочинність в українському суспільстві, чи становить вона загрозу для якості життя громадян України? Чи справді зазначені вище причини та умови злочинності – характеризують розвиток сучасного українського суспільства?

Розглянемо більш детально підсистему кримінальної агресії на прикладі сучасного розвитку українського суспільства. Умови, які сприяють кримінальній агресії – безконтрольність обігу зброї і наркотиків; пропаганда культу насилля, порнографії, проституції. Подивимось наскільки ці умови справджуються в українському суспільстві. Якщо розглянути статистичні дані про структуру злочинності за 2011-2012 роки представлені МВС України [МВС, 2012] (див *рис. 1*), то побачимо, що МВС не веде відкритої статистики щодо незаконного обігу зброї в Україні. Але за неофіційними даними в Україні налічується 3,5 млн. одиниць нелегальної зброї. Ці цифри досить умовні, оскільки в Україні неможливо знайти статистичні дані про кількість навіть офіційно зареєстрованих власників зброї. Але за даними проекту Small Arms Survey, який є основним міжнародним джерелом інформації з усіх аспектів стрілецької зброї для урядів, політиків і вчених, в Україні перебувають від 2 200 000 до 6 300 000 нелегальних стволів. За кількістю зброї, переважає нелегального, на 100 осіб населення України займає 36 місце в Європі [Small Arms Survey, 2012].

Також можемо побачити, що в українському суспільстві досить поширені злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин (2011 року – 51046 зареєстрованих злочинів, 2012 – 45335). За даними міжнародних організацій ВООЗ та UNAIDS, тільки ін'єкційних наркоманів в країні близько 425 тисяч, а за підрахунками різних незалежних експертів, в Україні вживають наркотики від 1 до 1,5 мільйона осіб, і їх кількість щорічно збільшується на 8-10%. За офіційними даними МОЗ, тільки важкі наркотики вживають 550 тисяч чоловік.

В Україні наркоманія поширюється з небаченою швидкістю – щорічно число наркоманів збільшується на 10%. І незважаючи на те, що щорічно вмирають від наркотиків до 12 тисяч осіб, кількість наркоманів в Україні зростає. За даними незалежних експертів, від наркоманії і пов'язаних з нею хвороб, таких, як ВІЛ / СНІД, вірусні гепатити, специфічні онкозахворювання, туберкульоз, в Україні помирають до 120 тисяч осіб на рік.

За даними дослідження Міжнародного альянсу з ВІЛ / СНІД в Україні, проведеного в 2012 році, в країні близько 80 тисяч жінок у віці від 15 до 49 років займаються проституцією. Іншими словами, у великих містах близько 1,5% жіночого населення залучено у надання секс-послуг. Для порівняння: в інших країнах Східної Європи цей показник коливається в межах від 0,4% до 1,4%, а в Західній Європі – від 0,1% до 1,4%. Українського рівня досягла тільки Росія, але для секс-туризму ця країна менш зручна: для в'їзду до північних сусідів європейцям потрібна віза.

Отже, проблема безконтрольного обігу зброї і наркотиків; пропаганда культу насилля, порнографії, проституції – постає досить наглядною умовою кримінальної агресії в Україні. Все це є причиною розвитку злочинності та установок на насилля в українському суспільстві, що аж ніяк не сприяє нормальній якості життя людей.

Важливим й важким для сприйняття є той факт, що в Україні протягом першого кварталу 2014 року зріс рівень злочинності серед неповнолітніх на 57,1%, най-

більше в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській областях. Більше половини з 1,2 тисячі скоєних злочинів – тяжкі та особливо тяжкі. Близько 400 підлітків скоїли злочини повторно. Проблема дитячої злочинності – це гостра національна проблема, яку важко усвідомлювати, але з якою треба боротися.

Однією з основних перешкод соціально-економічного зростання в Україні постає економічна злочинність – її наслідки створюють непривабливий міжнародний імідж країни.

Зокрема, індекс коруптованості, розрахований для України міжнародним агентством Transparency International в 2011 році, склав 27 балів з 100 можливих, що свідчить про високий рівень корупції в Україні. Будь-який результат, менше 30 балів, з точки зору Transparency International вважається "ганьбою для нації" [Corruption Perceptions Index, 2011]. За індексом коруптованості у 2012 році Україна посіла 144 місце з 176 країн, охоплених дослідженням, набра-

вши при цьому 26 балів (з 100 можливих) [Corruption Perceptions Index, 2012]. Економічна злочинність в Україні, хоча і не займає провідне місце в загальній структурі злочинності за кількістю злочинів (3,8% в 2012 році), але вагомо впливає на розвиток суспільства в цілому.

Ще однією вагомою умовою якісного життя постає питання безпеки та захищеності життя українців. За показниками хвилі дослідження ESS Round 2 – 2004 року та ESS Round 6 – 2012 можна простежити, що по даним опитування (див. табл. 1) відсоток жертв пограбування та насилля став менше. У 2004 році цей відсоток становить – 17,7%, а вже у 2012 році – 11,2%. Отже, бачимо, що прояв злочинності у вигляді пограбування та фізичного насилля, за період 2004–2012 року знизився на 6,5%. Але насправді відповідні данні не відображають увесь масив можливих злочинів, адже в Україні існує високий рівень латентної злочинності – незафіксованих правопорушень, адже значна кількість людей не звертається до правоохоронних органів через низький рівень довіри.

		Зареєстровано у звітному періоді		
		рік	поточний рік	зміна, %
Усього зареєстровано злочинів		475204	443665	-6,6
а	злочини проти життя та здоров'я особи	17294	16402	-5,2
	питома вага, %	3,6	3,7	
б	злочини проти волі, честі та гідності особи	506	421	-16,8
	питома вага, %	0,1	0,1	
в	злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	1258	1232	-1,8
	питома вага, %	0,3	0,3	
г	злочини проти виборних, трудових та інших особистих прав і свобод, людини і громадянина	9890	7863	-20,5
	питома вага, %	2,1	1,8	
д	злочини проти власності	307881	296798	-3,6
	питома вага, %	64,8	66,9	
е	злочини у сфері господарської діяльності	9956	7196	-27,7
	питома вага, %	2,1	1,6	
ж	злочини проти довкілля	1970	2169	10,1
	питома вага, %	0,4	0,5	
з	злочини проти громадської безпеки	10661	10121	-5,1
	питома вага, %	2,2	2,3	
и	злочини проти безпеки виробництва	835	530	-36,5
	питома вага, %	0,2	0,1	
й	злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	12287	13894	13,1
	питома вага, %	2,6	3,1	
к	злочини проти громадського порядку та моральності	14946	12707	-15,0
	питома вага, %	3,1	2,9	
л	злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злоч. проти	51046	45335	-11,2
	питома вага, %	10,7	10,2	
м	злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації	66	33	-50,0
	питома вага, %	0,0	0,0	
н	злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян	14626	13864	-5,2
	питома вага, %	3,1	3,1	
о	злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж	129	138	7,0
	питома вага, %	0,0	0,0	
п	злочини у сфері службової діяльності	16250	9667	-40,5
	питома вага, %	3,4	2,2	
р	злочини проти правосуддя	5106	4965	-2,8
	питома вага, %	1,1	1,1	
с	злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)	190	330	32,7
	питома вага, %	0,1	0,1	
т	злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку			
	питома вага, %			

Рис. 1. Структура злочинності за розділами особливої частини КК України 2011–2012 роки
Джерело: МВС України, Стан та структура злочинності в Україні

Таблиця 1

С5. Чи ставали Ви або члени Вашої родини за останні 5 років жертвами пограбування або фізичного насильства?

	2004 рік	2012 рік
Так	17,7 %	11,2 %
Ні	82,3 %	88,8 %

Джерело: ESS Round 2 (2004), ESS Round 6 (2012), European Social Survey, Longitudinal Data File

Інший показник – "відчуття безпеки" (див. табл. 2) за тими ж самими хвилями дослідження, вказує на те, що "відчуття безпеки" в українському суспільстві за період 2004–2012 – залишився практично на тому ж самому рівні, але виражений у тенденції до більшого відчуття безпеки ніж небезпеки. У 2004 році 15,9% респондентів зазначили – що почуваються себе у повній безпеці, коли самі йдуть у сутінках у своєму районі, показник в 2012 році склав 11,2%. 9,5% респондентів у 2004 році – зазначили, що почуваються себе зовсім небезпечно, а у 2012 році цей відсоток становив – 11,2%. Загалом – станом на 2004 рік у безпеці себе почувало 54,2%, у небезпеці – 45,8%, показники 2012 року вказують на тенденцію до погіршення становища – 52,5% громадян почувалися себе безпечно, відповідно 47,5% у небезпеці. Тобто, за цими даними можемо простежити погіршення ситуації у відчутті безпеки громадян (1,7%).

Отже, даний аналіз зовсім не відображає ідеальний стан, який демонстрував би виражену тенденцію до зростання безпеки у суспільстві впродовж 8 років, осо-

бливо в контексті гострої суспільно-економічної кризи 2013–2014 років. Показник напруження в українському суспільстві – стабільно високий. Значна частка громадян України відчуває себе у небезпеці, що у порівнянні із Західними країнами виглядає плачевно. Наприклад, батьки в Ісландії (Ісландія має найнижчий рівень злочинності у світі) – можуть без усякого жаху випускати своїх дітей одних на вулицю, й самі не турбуватись за свою безпеку, повертаючись додому у пізню годину. Все це звісно обумовлено низкою факторів, але на нашу думку найбільше це зумовлено соціальною класовою структурою населення, та й в цілому кількістю населення. Ісландія на відміну від України не багатомільйонна країна, там проживає лише 322 тисячі людей. Ісландське суспільство має виражений середній клас, незначну кількість бідних людей та невагому кількість людей, які відносять себе до еліти. Україна ж потерпає від великого розриву між бідними та багатими людьми, без вираженого середнього класу.

Таблиця 2

С6. Наскільки безпечно Ви почуваетесь, коли самі йдете у сутінках у районі, де проживаєте?

Відчуття безпеки	2004 рік	2012 рік
у повній безпеці	15,9 %	11,2 %
у безпеці	38,3 %	41,3 %
у небезпеці	36,3 %	36,1 %
зовсім небезпечно	9,5 %	11,4 %

Джерело: ESS Round 2 (2004), ESS Round 6 (2012), European Social Survey, Longitudinal Data File

Отже, українці відчувають себе швидше небезпечно, ніж безпечно. Чим далі на Схід, тим в меншій безпеці почувуються громадяни і тим менше вони задоволені своїм життям. Особливо незахищеними почувуються мешканці міст, жінки та літні люди. Ключовими проблемами безпеки громадяни бачать не так злочинність, як бідність, корупцію та економічні кризи. Серед можливих злочинів, найбільше українці бояться стати жертвою фінансових махінацій та шахрайства, нападу хуліганів на вулиці та пограбування. Майже половина молодих жінок бояться стати жертвою злочинів на сексуальному ґрунті.

За методикою ООН, в Україні в середньому скоєно 5,2 умисних вбивства на 100 тисяч населення в рік. Це в п'ять разів більше, ніж у Західній Європі (одне вбивство на 100 тисяч), але в два рази менше, ніж у сусідній Росії (10,2). Як бачимо з аналізу, різких стрибків злочинності поки немає – ситуація стабільно кепська. При цьому злегка зростає рівень страху перед криміналом. Якщо в 2011-му 13% українців назвали серед основних загроз зростання злочинності, то в 2012-му – 16% ["Рейтинг", 2012]. Знижується і рівень довіри до міліції. За підсумками останнього заміру Європейського соціального дослідження (ESS), Україна встановила рекорд недовіри до правоохоронних органів з боку населення – 84% респондентів виявляє свою недовіру до міліції, з них 39,1% повністю не довіряють, лише 0,7% проявляють цілковиту довіру.

Парадокс: українці довіряють міліції ще менше, ніж росіяни своїй поліції, хоча криміногенна обстановка в РФ гірше. Втім, українці не довіряють не лише міліції. Знижується довіра і до влади, і до медиків. Напрошується висновок: українці міцно побуюються один одного.

Цікавим є той факт, що українці не готові відстоювати свої інтереси, порушуючи закон. Водночас готові порушувати закон там, де можна ухилитися від відповідальності й обійти його заради своєї вигоди.

Таке твердження підтверджує соціологічне опитування про найважливіші характеристики для досягнення людиною високого соціального положення в країні. Так за оцінками (див. рис. 2), на це найбільше впливають

родичі (46,5%), походження з родини з високим соціальним статусом (38,6%), хороше здоров'я (38,6%), заможні батьки (37,5%) і уміння іноді йти в обхід закону (33,1%).

Опитування було проведене у 2012 році Інститутом соціології НАН України відповідно до міжнародного порівняльного проекту "Соціологічний моніторинг "Українське суспільство", яке проводиться з 1992 року.

Аналіз статистичних даних МВС України за 2012 рік [МВС, 2012] (див. табл. 3) вказує на те, що в Україні розгалужена й досить неоднорідна ситуація із злочинністю. Розподіл за регіонами вказує на те, що в Західному регіоні особи менш схильні до злочинної діяльності. Лідерами по найменшій кількості зареєстрованих злочинів тут є: Тернопільська – 4273 злочинів, Чернівецька – 4867, Івано-Франківська – 4989. При цьому ці ж області виступають лідерами по найменшій кількості злочинів проти життя та здоров'я людини. Лише Львівська область (15892 зареєстрованих злочинів) вибивається з цього загального плану по Західному регіону, це пояснюється тим, що Львів є обласним центром – і тому притягує до себе злочинців. Лише одне місто Севастополь становить більше скоєних злочинів ніж вся Івано-Франківська область – 6464. Загальна кількість скоєних злочинів по Західному регіону становить 52159.

Південний регіон відзначається у 111088 зареєстрованих злочинів. Найбільше злочинів в цьому регіоні сталося в АР Крим 33139, він також відзначається злочинами проти волі, честі та гідності особи – 51, найбільший показник по всій Україні. Найменше в Миколаївській області – 10310.

Центральний регіон України не набагато гірший за Південний, загальна кількість злочинів – 119069, на чолі зі столицею – у Києві – 33983.

І нарешті – лідером по найбільшій кількості злочинів виступає Східний регіон – загальна кількість злочинів по цьому регіону становить – 146450, це майже в три! рази більше ніж в Західному регіоні. Найбільше всього злочинів скоєно за 2012 рік в Донецькій області – 48554, це в 11! разів більше ніж в Тернопільській області. Загальна кількість злочинів скоєних проти життя та здоров'я особи в Східному регіоні становить – 5670.

Рис. 2. Оцінка громадянами України важливості характеристик для досягнення високого соціального положення в нашій країні (2012 р.), %
Джерело: "Соціологічний моніторинг "Українське суспільство", 2012

Таблиця 3

Структура злочинності за розділами особливої частини КК України у розрізі регіонів за 2005, 2006, 2012 рік

Найменування регіонів та лінійних управлінь	Усього зареєстровано злочинів			З них у 2012 році					
	2005	2006	2012	злочини проти життя та здоров'я особи	питома вага, %	злочини проти волі, честі та гідності особи	питома вага, %	злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	питома вага, %
АР Крим	23657	18629	33139	1019	30.1	51	00.2	75	00.2
Вінницька	12390	11146	9793	504	50.1	6	00.1	33	00.3
Волинська	8428	8040	6326	360	50.7	13	00.2	20	00.3
Дніпропетровська	46014	37549	40967	1028	20.5	23	00.1	10.8	00.3
Донецька	57766	51591	48554	2606	50.4	49	00.1	12.3	00.3
Житомирська	9878	8516	10069	496	40.9	9	00.1	40	00.4
Закарпатська	6536	5426	5722	423	70.4	12	00.2	23	00.4
Запорізька	28151	25419	25249	628	02.5	0	0	40	00.2
Івано-Франківська	7361	6210	4989	240	40.8	5	00.1	17	00.3
Київська	13375	12135	15217	637	40.2	17	00.1	57	00.4
м. Київ	32493	28302	33983	478	10.4	29	00.1	85	00.3
Кіровоградська	9466	7635	10603	425	4	0	00.1	38	00.4
Луганська	34892	29287	26218	907	30.5	14	00.1	50	00.2
Львівська	18426	16625	15892	575	30.6	15	00.1	57	00.4
Миколаївська	14083	12392	10310	408	4	7	00.1	15	00.1
Одеська	23381	20937	24474	819	30.3	31	00.1	69	00.3
Полтавська	17717	15021	12668	525	40.1	4	0	28	00.2
Рівненська	7612	6191	5651	268	40.7	6	00.1	17	00.3
м. Севастополь	4705	4639	6464	165	20.6	1	0	39	00.6
Сумська	11141	9475	8930	443	5	10	00.1	31	00.3
Тернопільська	5568	5264	4273	199	40.7	8	00.2	5	00.1
Харківська	31410	26217	30711	1219	4	34	00.1	78	00.3
Херсонська	13128	10426	11452	500	40.4	7	00.1	38	00.3
Хмельницька	10465	9429	8712	439	5	4	0	31	00.4
Черкаська	10125	8536	9585	395	40.1	16	00.2	26	00.3
Чернігівська	9339	7891	8221	377	40.6	13	00.2	29	00.4
Чернівецька	5075	5056	4867	276	50.7	9	00.2	55	10.1
Всього по УМВС	472582	407984	433039	16359	30.8	413	00.1	1227	00.3
Всього по Україні	485725	420900	443665	16402	30.7	421	00.1	1232	00.3

Джерело: МВС України, Стан та структура злочинності в Україні

Отже, не дивно чому українці чим далі на Схід тим більше почувають себе небезпечніше. У вимірі подій, що відбуваються на тлі соціально-економічної кризи 2013-2014 років – цей показник небезпеки зростатиме ще більше. Але той факт, що в день по всій Україні приблизно скоюється 350 тисяч злочинів, і це лише можлива зареєстрована кількість, а скільки ще латентних злочинів, важко собі уявити. Все це говорить про те, що громадяни України та її гості – постійно знаходяться у небезпеці для свого життя, життя своїх близьких та родичів, друзів та знайомих.

Якщо порівняти статистичні дані МВС України за 2005-2006 роки [МВС, 2005] з даними 2012 року [МВС, 2012] (див. табл.3), то можна встановити, що особли-

вого зрушення та поліпшення ситуації зі злочинністю в Україні за 7 років не сталося. В деяких областях – ситуація лише погіршилась, наприклад в АРК Крим станом на 2005 рік було зареєстровано 23657 злочинів, а у 2012 цей показник зріс до 33139. Всього за 2005 рік було зареєстровано 485725 злочини, в 2012 цей показник становить – 443665. Тобто, лише на 42070 зареєстрованих злочинів в період з 2005-2012 рік – в Україні стало менше. Також варто зауважити на ту обставину, що рівень розкриття злочинів в Україні погіршився, у 2006 році рівень не розкритих злочинів становив 8%, а у 2012 – 16,5%. Отже, можна казати про те, що ситуація із злочинністю та установками на насилля в Україні залишається стабільною – стабільно тяжкою. Так, можна

казати про те, що у українців є більше шансів бути пограбованим, а ніж вбитим, але це а ж ніяк не поліпшує ситуацію з якістю життя українців.

Висновки. Отже, проблема злочинності постає вагомим фактором впливу на якість життя людини. Спроможність контролювати власне життя в українському суспільстві піддається низці ризиків, викликаних такими соціальними явищами як злочинність. Соціальними наслідками злочинності є матеріальна, моральна, фізична шкода, дезорганізація соціальних структур, дисфункція соціальних інститутів, порушення суспільного спокою, виникнення у людей почуття непевності, тривоги, страху.

Проведений емпіричний аналіз даних вказує на те, що злочинність та установки на насилля в Україні були, залишаються, і на превеликий жаль залишаться стабільно загрозливими для життя українців, якщо саме суспільство не буде переформатовано – якщо не запустити механізм відновлення усіх життєво важливих ланок держави. Той факт – що у злочинному світі в Україні домінують корисливі злочини, спрямовані на збагачення (крадіжки, грабж, розбій, шахрайство) – демонструє вагомий недолік матеріалістичної системи цінностей, яка до сих пір домінує в українському суспільстві. Для українського суспільства, що розвивається в умовах економіко-політичної нестабільності, глибокого соціального розшарування, суперечливих процесів глобалізації, культурного плюралізму, вкрай необхідно поглибити механізм розвитку постматеріалістичних цінностей у суспільстві.

Нашу думку – справжня причина та умови розгортання злочинності в Україні постає у кримінально-клановій олігархічній системі держави, яка функціонує при владі, і захищається владою. Організована злочинність – справжній корінь зла усієї злочинної системи в Україні та проблем розвитку суспільства. Пересічні громадяни України не в змозі протистояти системі, яка сформувалась у 90-х роках й квітне впродовж 23 років. Дана система створила установку на досягнення успіху через блат, впливових родичів, порушення закону, тощо. Єдиний вихід з цієї ситуації:

1. По-перше, встановлення та знищення усіх корінь кланового криміналітету (найвідомішим вважається Донецький клан);

2. По-друге, повне реформація владних структур, особливо МВС та ЗСУ, адже майже повна недовіра суспільства до влади, міліції – є намаганням людей захистити себе власноруч – індивідуальними силами;

3. По-третє, запуск нової системи виховання, освіти – з поглибленим запобіганням розвитку наркоманії, проституції, установок на насилля, тощо.

Важливо відмітити, що соціальне реформування правоохоронних органів неможливе без інновацій в системі вивчення та оцінки злочинності. Соціальний ефект в передбачені й розкритті злочинів принципово неможливий без трансформації системи кримінальної статистики, без систематичного збору соціологічними засобами та використання правоохоронними органами відомостей про злочини, злочинців та постраждалих від злочинів. Соціологічні та статистичні методики допов-

нюють один одного, створюють ефект методологічної триангуляції та в силу цього дозволяють більш повно та об'єктивно реконструювати кримінальну реальність з урахуванням її латентної складової.

В статті використовуються матеріали дослідження, що проводилося в рамках науково-дослідної теми № 11БФ017-01 "Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції" факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

1. Большой толковый социологический словарь Collins: Русско-английский, англо-русский. В 2 т. Т. 2: П-Я / [Под ред. Д. Джери, Дж. Джери; пер. с англ]. – Москва: Вече: АСТ, 1999. – 528 с. [Jary D., Jary J. Collins Dictionary of Sociology]
2. Кузнецова Н. Ф. Криминология: Учебник / Кузнецова Н. Ф. – Москва, 2004. – 640 с. [Kuznetsova N. F. Kriminologia: Uchebnik]
3. Касьянов В. В. Социология права / В. Касьянов, В. Нечипуренко. – Ростов на Дону: Феникс, 2001. – 480 с. [Kas'ianov V. Sotsiologija prava]
4. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Мертон Р.; [пер. с франц. Е.А. Самарской]. – Москва: "Прогресс", 1966. – С. 299-313. – Социология преступности (Современные буржуазные теории). [Merton, Robert K., Social Structure and Anomie]
5. Міністерство Внутрішніх Справ України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Стан та структура злочинності в Україні (станом на 20 листопада 2012 року). – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/813157> (дата звернення 23.10.2015). [Ministerstvo Vnutrishnikh Sprav Ukrainy [Elektronnyy resurs] / Stan ta struktura zlochynnosti v Ukraini (stanom na 20 lystopada 2012 roku)]
6. Міністерство Внутрішніх Справ України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Стан та структура злочинності в Україні (2005-2006 р.р.). Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/48496>. [Ministerstvo Vnutrishnikh Sprav Ukrainy [Elektronnyy resurs] Stan ta struktura zlochynnosti v Ukraini (2005-2006 r.r.)]
7. Правоохоронні органи України: довіра та оцінки населення, проблеми внутрішньої безпеки та готовність до співпраці [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Дані соціологічних досліджень соціологічної групи "Рейтинг", січень 2012. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/pravoohran_organy_ukrainy_doverie_i_ocenki_naseleniya_problemy_vnutrenney_bezopasnos_i_gotovnost_k_s_h_tmi (дата звернення 23.10.2015). – Назва з екрана. [Pravoohoronnii organy Ukrainy: dovira ta otsinky naseleennia, problemy vnutrishnoi bezpeky ta gotovnist' do spivpratsi [Elektronnyy resurs] / Dani sotsiologichnykh doslidzhen' sotsiologichnoi grupy "Reityng", sichen' 2012]
8. Российская социологическая энциклопедия / [Под общей ред. Г. В. Осипова]. – Москва: Изд.группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 672с. [Osipov G. V. Rossijskaia sotsiologicheskaia entsiklopedija]
9. Рубанов А. В. Девиантное поведение: проблемы и противодействие / Рубанов А. В. – Минск: БГУ, 2013. – № 3/4. – С. 58-62 [Rubanov A. V. Deviantnoe povedenie: problemy i protivodejstvie]
10. Социология: Учебник / [Волков Ю. Г., Добренков В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В.]. – Москва: Гардарики, 2003. – 512 с. – (Изд. 2-е, испр. и доп.) [Volkov Ju. G., Dobren'kov V. I., Nepochurenko V. N., Popov A. V. Sotsiologija: Uchebnik]
11. Corruption Perceptions Index [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Transparency international the global coalition against corruption, 2011. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2011/results> (дата звернення 23.10.2015). – Назва з екрана.
12. Corruption Perceptions Index [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Transparency international the global coalition against corruption, 2012. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2012/results> (дата звернення 23.10.2015). – Назва з екрана.
13. Reckless W. C. The Crime Problem / Reckless W. C. – Appleton-Century-Crofts, 1961. – 648 p.
14. Small Arms Survey [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Research Notes. – Режим доступу: <http://www.smallarmssurvey.org/publications/by-type/research-notes.html> (дата звернення 23.10.2015). – Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 25.04.15

G. Chernykh, Junior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CRIMINALITY AND PARAMETERS OF VIOLENCE IN UKRAINIAN SOCIETY

In article the maintenance of concept of criminality as factor of influence on quality of life in the Ukrainian society on the basis of the analysis of sociological theories deviance and criminality is proved: the theory of differential association by E.Sutherland, the theory of deviations by R.K.Merton, the theory of labels by E.Lemert, E.Ericson, G.Beker, the theory of restraint by U.Reckless, A.Rubanov, the theory of the causes and conditions of criminality by N.F.Kuznetsova, etc. For the methodological analysis are used the statistical yielded states and criminality frames in Ukraine (2005-2006, 2011-2012), an index of perception of corruption, the data of sociological researches of sociological bunch "Rating" (2012). Conceptual interpretations of criminality as socially-legal phenomenon are defined. The author results definitions of concept "criminality" and "violence". It is positioned how the criminality in the Ukrainian society educes, whether it poses threat for quality of life of citizens of Ukraine. The problem of an uncontrolled turn of the weapon and drugs, propagation of a cult of violence, a pornography, prostitution – are the evident indicator of criminal aggression in Ukraine. The yielded negative social phenomena – are at the bottom of development of criminality and installations on violence in the Ukrainian society, do not promote growth of quality of life of the population, and on the contrary worsen it. It is defined that one of the basic hardles of social and economic growth in Ukraine is the economic criminality – its consequences create unattractive international image of the country. Safety issues and securities of life of Ukrainians it is sharply actualized in the conditions of growth of a crime rate and violence in the Ukrainian society.

Keywords: Criminality, violence, deviance, criminal aggression.

УДК 316.334

К. Чернова, д-р соціол. наук, ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ЕТНОРЕГІОНАЛЬНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ**

Проблема регіоналізму є актуальною для України, виходячи передусім з огляду щодо наявності певних розбіжностей між різними регіонами країни, зокрема економічних, історико-культурних, геополітичних тощо. У статті виокремлені чинники, що впливають на просторову самоорганізацію етнічних груп населення, а також аналізується явище соціальної дистанції в соціально-політичних орієнтаціях різних етнічних груп. Існування соціальної дистанції серед таких груп свідчить про наявність використання регіональних авто та гетеростереотипів, насамперед в діяльності деяких політичних партій та громадських організацій, при цьому суперечності між центральними та регіональними інститутами влади є результатом непослідовності та неефективності етнонаціональної політики. Адже цілком очевидно, що поява регіоналізму в Україні виступає деяким відображенням об'єктивно існуючих відмінностей між громадами країни у економічній, культурній сферах та проявляється насамперед у внутрішніх та зовнішніх політичних орієнтаціях, притаманним населенню тих чи інших регіонів. В цьому аспекті слід згадати етнонаціональну ситуацію стану міжетнічних відносин в Криму, де основними вузлами напруженості є кримсько-татарська проблема і проблема російської більшості населення півострова.

Ключові слова: етнічність, етнорегіони, регіоналізм, соціальна дистанція.

Серед чисельних теоретико-методологічних аспектів досліджень сучасних міграційних процесів вагоме місце посідає концепція просторової самоорганізації населення. "Розміри чисельності населення (щільності або динаміки) – інтегральні показники, що відображають дію численних, реально залучаючих людей до того чи іншого регіону, чинників. От чому чисельність населення або його щільність чи його динаміку можна розглядати як індикатори привабливості цих регіонів для певних соціальних або етнічних груп населення. ... Феномен просторової самоорганізації відображено в запропонованій С.А.Стоуфером моделі зіткнення можливостей. Дана модель спирається на логіку людини, котра прагне збільшити свій трудовий дохід, поліпшити умови праці, побуту та відпочинку, забезпечити особисту безпеку тощо" [Прибиткова, 1999: с. 167-168].

Поняття "соціальна дистанція" використовується як міра подібності або відмінності не лише в соціальних позиціях, але і в макросистемних соціальних і соціально-політичних орієнтаціях етнічних груп. Соціальна дистанція, аналіз якої одними з перших здійснили Г.Зіммер, Т.Парк і Е.Берджес, починаючи з праць Л. Фон Візе вважається одним із центральних понять, що характеризують ступінь близькості або віддаленості соціальних груп. З допомогою вимірювання соціальної дистанції визначається статус, потенціал соціальних груп, а в етнічно диференційованому суспільстві – і соціальні позиції етнічних груп. Наявність і розміри соціальної дистанції, взаємопроникнення характеристик груп служать показниками стану суспільства, ступеня рівності груп, якісними індикаторами соціальної справедливості, соціальної та етнічної толерантності [Дробижева, 1998: с. 4-11].

В соціологічній літературі під "регіоном" розуміють територіально диференційовану спільноту людей. Регіон є не тільки економічним простором, але й постає як простір певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій [Стегній, Чурилов, 1998: с. 5].

Величина соціальної дистанції між людьми із різних соціальних або етнічних (расових) груп, включених в нову єдину соціальну систему, дозволяє, згідно Р.Парку, розмірковувати не тільки про ступінь інтеграції і солідарності спільноти, скільки про загальний рівень розвитку демократичної культури. З точки зору теорії, для демократії характерною є відносна відсутність соціальної дистанції між членами єдиної спільноти [Park, 1950: с. 256]. Згідно з концепцією Р.Парка, під соціальною дистанцією виступає така характеристика соціальних зв'язків і контактів, "як міра розуміння і близькості". Богардус відзначав, що демократичне суспільство прагне до зменшення соціальної дистанції між представниками різних соціокультурних груп, але певна соціальна дистанція завжди існує між людьми [Bogardus, 1925: р.

299-308]. Методика Богардуса була модифікована, адаптована та апробована у 1990–1991 рр. українськими соціологами Н.В. Паніною та Є.І. Головахою для вивчення рівнів міжнаціональної толерантності [Golovakha, Panina, 1991: р. 21-30].

Постановка проблеми. Для поселенської структури етнічних спільнот України властиве, переважно, дисперсне розселення, хоча у певних регіонах зберігаються компактні поселення. За концентрацією етнічних спільнот регіони країни мають різні показники. Українці становлять більшість у всіх регіонах (за винятком Криму); в усіх регіонах росіяни переважають на другому місці [виняток – Крим (перше місце)], Закарпатська область (четверте місце) та Чернівецька область (четверте місце)]; в Україні (за розрахунками Держкомстату – від 0,2 відсотка у складі населення) налічується 12 регіонів, де інші етнічні спільноти, ніж українці та росіяни, мають від трьох до восьми таких спільнот, із них: 8 – Автономна Республіка Крим; 7 – Одеська область; 6 – Донецька та Запорізька області; 5 – Закарпатська, Миколаївська, Харківська та Чернівецька області; 4 – Дніпропетровська, Кіровоградська; 3 – Луганська та Полтавська області [Панчук, 2011, с.380].

Якщо звернутися до результатів експертного опитування Центру Разумкова щодо проблем формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів та окремих позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України, то вони виглядатимуть наступним чином [Національна безпека і оборона, 2007: с. 45-52].

ЗАХІД: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

Щодо бачення регіональних відмінностей і міжрегіональних протиріч, то більшість (68,4%) жителів Заходу загалом не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців є настільки великими, що їх можна вважати двома різними народами. Однак, якщо за відсотками "скоріше не згодних" з цим твердженням між областями регіону значної різниці немає, то за відсотками не згодних абсолютно, різниця є суттєвою. Тут можна вирізнити чотири групи, де абсолютно не згодних:

(1) понад - Івано-Франківська область (58,8%);

(2) близько половини - Волинська (49,1%) і Закарпатська (47,6%);

(3) понад третина - Рівненська (34,8%) і Львівська (35,6%);

(4) менше 20% – Тернопільська (15,4%) і Чернівецька (17,6%).

Натомість, згодні із зазначеним твердженням: у Чернівецькій області – 36,3% (у т.ч. цілком – 14,2%); Тернопільській – 25,2% (10,6%); Рівненській області – 25,3% (3,6%); Львівській – 16,8% (4,6%); Івано-

Франківській – 12,9% (3,9%); Закарпатській – 11,5% (3%); Волинській – 10% (0,9%).

Що стосується міжрегіональних протиріч, то більшість (71,3%) жителів регіону впевнені, що протиріч, настільки глибоких, що вони могли б спричинити розпад держави, не існує. Такої думки дотримуються приблизно однакове число жителів практично всіх західних областей: від 73,8% у Львівській до 77,8% в Івано-Франківській. Дещо меншим є цей відсоток у Чернівецькій області – 61,3%.

ЦЕНТР: *Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області.*

Відносно бачення регіональних відмінностей і міжрегіональних протиріч, то більшість (65,7%) жителів Центру не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами. Незгодні становлять більшість у кожній з областей: у Хмельницькій – 87,2%; Житомирській – 81,8%; Вінницькій – 78,9%; Кіровоградській – 76,9%; Сумській – 63,9%; Київській – 61,4%; Чернігівській – 61,2%; Полтавській – 60,4%; Черкаській – 53,6%. Ті, хто з цим абсолютно не згоден, становлять відносно більшість у Кіровоградській (49,8%), Житомирській (48,4%), Хмельницькій (48%) Київській (34,1%), Полтавській (34,1%) областях. У решті – відносно більшість складають "скоріше незгодні".

Що стосується міжрегіональних протиріч, то переважна (72,2%) більшість жителів Центру не вважають, що вони є настільки глибокими, щоб призвести до розпаду країни. За областями: Хмельницька – 90,9%; Черкаська – 82,3%; Кіровоградська – 82%; Вінницька – 77%; Житомирська – 76,9%; Київська – 73,9%; Чернігівська – 69,5%; Полтавська – 67,9%; Сумська – 62,9%.

ПІВДЕНЬ: *АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області.*

Що бачення регіональних відмінностей і міжрегіональних протиріч, то більшість (58,3%) жителів Півдня не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами: в АР Крим – 61,8% (у т.ч. абсолютно не згодні 23%); в Одеській області – 63,5% (21,9%); Миколаївській – 54,9% (17,8%); Херсонській – 43,9% (15,3%).

Більшість (56,4%) жителів регіону не вважають протиріччя між західними і східними регіонами настільки глибокими, що вони можуть призвести до розпаду країни: в Одеській області – 60,2%; в АР Крим – 59,1%; в Миколаївській області – 52,6%; в Херсонській області – 46,4% (відносна більшість).

СХІД: *Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.*

Щодо бачення міжрегіональних відмінностей. Більшість (56,2%) жителів Сходу не згодні з тим, що регіональні відмінності західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами: Дніпропетровська область – 61,8% (у т.ч. абсолютно не згодні – 31,1%); Запорізька – 59,7%; Харківська – 59,2%; Луганська – 57,1% (12,5%); Донецька – 48,4% (13,6%).

Більшість (59,9%) жителів Сходу не вважають, що протиріччя між західними і східними регіонами є настільки глибокими, що можуть призвести до розпаду країни: в Харківській області – 69,4%; Запорізькій – 67,4%; Дніпропетровській – 64,9%; Донецькій – 54,3%; Луганській – 50,7%.

Згодні з цією думкою: у Луганській області – 32,8%; у Донецькій – 28,5%; Дніпропетровській – 21,3%; Запорізькій – 20,9%; Харківській – 15,5% [Національна безпека і оборона, 2007: с.47-52].

Якщо проаналізувати бачення міжрегіональних відмінностей і протиріч в цілому, то більшість (61,9%) громадян України не згодні з твердженнями, згідно з якими "відмінності культури, мови, історичної спадщини, зовнішньополітичних орієнтацій західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати різними народами": абсолютну незгоду висловили 27,4% опитаних, ще 34,5% – засвідчили, що "скоріше не згодні". Водночас, погодилися із твердженням беззастережно лише 6,4%, "скоріше" погодилися – 20,1%. Не згодні (абсолютно та "скоріше") з наведеним вище твердженням становлять абсолютну більшість у всіх регіонах та областях України, за винятком Донецької і Чернівецької областей, де вони становлять лише відносно більшість (48,4%, та 47% опитаних, відповідно), та Херсонської області, де частка незгодних статистично значуще не відрізняється від частки згодних (43,9% і 37,8%, відповідно) [Національна безпека і оборона, 2007: с.20].

Що стосується міжрегіональних протиріч, то майже дві третини (65,5%) громадян України не вважають жодні (політичні, мовні, культурні, економічні) протиріччя та диспропорції між західними і східними регіонами настільки глибокими, що вони можуть призвести до розпаду країни та входження окремих її частин до складу інших держав. Така думка переважає в усіх регіонах, її поділяють понад 72% жителів Центру, 71,3% – Заходу, майже 60% – Сходу, 56,4% – Півдня. Переважає вона й у всіх областях України, за винятком Херсонської, де ті, хто впевнений, що немає таких глибоких міжрегіональних протиріч, які могли б призвести до розпаду країни, становлять відносно більшість (46,4%) опитаних [Національна безпека і оборона, 2007: с. 20].

Примітно, що заперечення критичної глибини міжрегіональних протиріч висловлюється на фоні дійсно значних регіональних розбіжностей геополітичних орієнтацій жителів різних регіонів України. Так, якщо на Заході більшість (61,3%) опитаних вважають пріоритетним напрямом зовнішньої політики України відносини з ЄС, в Центрі думки жителів поділені майже в рівних частинах між ЄС (34,3%) і Росією (32%), то на Півдні і Сході пріоритетними є відносини з Росією (відповідно 62,5% та 58,6%).

Дані соціологічних досліджень підтверджуються результатами дискусій, проведених у фокус-групах у різних регіонах України. Вони свідчать, зокрема, про те, що громадяни досить чітко розрізняють регіональні відмінності – явище, тією чи іншою мірою притаманне фактично всім країнам світу, та міжрегіональні протиріччя, які дійсно можна назвати розколом (роз'єднанням) країни. Переважає більшість учасників дискусій, відзначаючи наявність регіональних відмінностей і навіть "поділу народу України", зумовлених історичними, економічними, соціально-культурними чинниками, наполягає на тому, що реального розколу в Україні немає. Так, відзначаючи "поділ за конфесійною ознакою", учасники фокус-групи в Тернополі стверджують, що "розколу на основі релігійної належності немає"; учасники харківської фокус-групи стверджують, що існує розбіжність "між радянською та українською ментальністю", але "розбіжності невеликі, політики їх штучно перебільшують", "відмінності між регіонами незначні, порівняно з відмінностями між Україною і Росією". Водночас, більшість учасників дискусій відзначали, що "розкол", "роз'єднання" тощо – це проблема, штучно створена (і створювана) політиками, які використовують реальні відмінності регіонів у власних політичних цілях [Національна безпека і оборона, 2007: с. 22].

Щодо рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, які визначаються цілою низкою показників, як індек-

си соціальної рівності; індекси розвитку соціальної інфраструктури; індекс економічної активності населення, то за підрахунками фахівців, за рівнем інтегрального індексу соціальної рівності у 2006 р. його середні показники перевищують показники цього індексу на таких територіях: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Черкаська області. До областей, які не досягають середнього рівня, належать: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Луганська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська. За цим показником на протилежних полюсах знаходиться Донецька область (найвищий індекс) та Волинська (найнижчий індекс) [Панчук, 2011: с.247]. Фахівці, спираючись на цю методику, ранжують регіони України так: 1) "динамічні важковики" (Київ, Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Харківська області); 2) "повільні важковики" (Одеська, Київська, Полтавська області); 3) "динамічні легковики" (Волинська, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська області та м.Севастополь); 4) "легковики-аутсайтери" – усі інші області, які є у групі депресивних територій чи ризикують до них потрапити [Панчук, 2011: с.247; Михальченко, 2012: 25, с. 41-54; Стегній, 2005: с. 94-122; 27, с. 56].

Найбільш відчутними й активними акторами у наданні етнічної специфіки регіональним ринкам праці в Україні стали болгари, кримські татари, росіяни, румуни, угорці та певною мірою білоруси, поляки, молдавани. Їх роль у цьому процесі визначалася трьома факторами: тривалою присутністю у регіонах, компактністю поселення, значною часткою працездатного населення. Відчутно маркованими у етнічному плані є такі регіони: Автономна Республіка Крим (росіяни, українці, кримські татари), східні та південні області (українці, росіяни, болгари, молдавани), Буковина (українці, румуни, молдавани), Закарпаття (українці, угорці, росіяни), західні компактні поселення росіян поширені у Харківській, Луганській, Сумській та Донецькій, а також на Півдні – у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях [Панчук, 2011: с.249]. Помітним явищем, щоправда, поки що не характерним для розвитку середнього і малого підприємництва на регіональних ринках праці є маркований етнічними ознаками такий феномен, як "етнічний бізнес" [Панчук, 2011: с.251].

З точки зору стану етнопонаціональної ситуації і стану міжетнічних відносин найбільш проблемним регіоном

України є Крим. Основними вузлами напруженості тут є кримсько-татарська проблема і проблема російської більшості населення півострова [Арбеніна, 2007: с.276]. Зазначимо, що кримська ситуація засвідчує послаблення чинника патріотизму у процесі формування національної (громадянсько-державницької) ідентичності: повністю позитивною відповідь на це питання у 2007 році сягала 36,6%, а наступного року – лише 9,2%. Це означає, що звільняється простір, котрий може заповнюватися іншими маркерами, наприклад, співвіднесення себе з регіональною, чи то локальною спільнотами. А це, за певних обставин, може стимулювати тенденції до чітко окресленої регіоналізації [Панчук, 2011: с.239]. Саме через низьку частку представленості кримських татар у керівних професіях та надмірну питому вагу зайнятих найпростішими видами професій виникають умови для високого рівня політизації цієї групи з вірогідним поширенням сепаратистських ідей [Панібудьласка, 2009: с.311]. На сьогодні за даними Центру Разумкова "частина жителів півострова, які демонструють сепаратистські настрої, становить 32,4%. Проте це неагресивний сепаратизм. Людей, готових боротися за вихід Криму зі складу України, лише 10,6%. Хоча це, звичайно, немало" [Електронний ресурс, 2009; Басараб, 2009, с. 313-322].

Щодо статусної ідентифікації, на найнижчих щаблях шкали матеріальної забезпеченості частіше розташовують себе жителі східних областей України, трошки вище – південних та центральних. Найвищими показниками визначають рівень свого добробуту жителі західних областей. Проте, як зазначила І. Прибиткова, ці ідентифікації не збігаються з реальністю, позаяк найнижчий середньодушовий доход спостерігається у сім'ях жителів західного регіону, а найвищий – у сім'ях південного та східного. Дослідниця висуває гіпотезу, що даний незбіг пов'язаний з тим, що мешканці західних регіонів, будучи більшими прихильниками незалежності мають позитивніше світовідчуття, емоційний настрій та вищу самооцінку [Прибиткова, 2001: с. 65-78]. Принагідно зазначимо, що повну картину етнопрофесійної стратифікації суспільства дав Всеукраїнський перепис 2001 р.

Згідно українського вченого Є.Головахи, останнім часом суттєво підвищився рівень тривожності та дестабілізаційності протестного потенціалу, при цьому знизився рівень соціального цинізму та соціальної дистанційованості [Електронний ресурс, 2014].

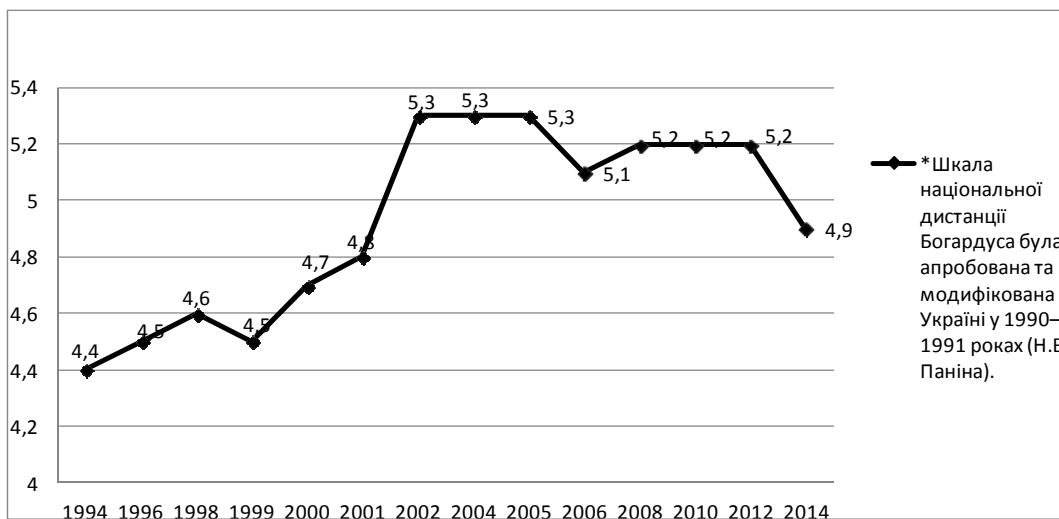

Рис. 1. Інтегральний Індекс національної дистанції : Шкала: 1–7 балів

*Шкала національної дистанції Богардуса була апробована та модифікована в Україні у 1990–1991 роках (Н.В. Паніна).

Висновки. Отже, як видно із вищенаведених результатів, етносоціальна дистанція етнорегіональних груп України перебуває на низькому рівні, достатньому для підтримання етнокультурної самобутності і є властивою для культур традиціоналістського типу. При цьому важливим чинником запобігання етносоціальній дистанції є формування системи толерантності у міжетнічній взаємодії.

Етнічні групи не виявляють прагнення чи бажання дистанціюватися від інших етнічних груп, що позитивно відбивається на їхній етнічній ідентичності, міжетнічній взаємодії та участі в міжкультурних комунікаціях. Зазначимо, що деякі наявні етносоціальні відмінності не продукували виражених міжетнічних конфліктів, а швидше за все полягають у різнопланових векторах загальної соціально-економічної динаміки. Тому актуальною постає співпраця меншості та більшості, здатність керівних органів поєднувати регіони на основі демократичних базових цінностей, що впливають на цілісність суспільства.

Список використаних джерел

1. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навчальний посібник / В.Л.Арбеніна. – Видання друге, доп. і перероб. - X.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. - 316с. [Arbenina V.L. Etnosotsiologiya: Navchal'nyy posibnyk / V.L.Arbenina. – Vydannya drughe, dop. i pererob. - X.: XNU imeni V.N.Karazina, 2007. – 316 s.]
2. Басараб М. Причини етнічного сепаратизму: актуальність для України / М. Басараб // Наукові записки. Вип. 44: Курасівське читання - 2009: Політичний простір України: регіональні виміри. - К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса. - 2009. - С. 313-322. [Basarab M. Prychyny etnichnoho separatyizmu: aktual'nist' dlya Ukrainy/ M. Basarab //Naukovi zapysy-ky. Vyp. 44: Kurasivs'ki chytannya -2009: Politychnyy prostir Ukrainy: rehional'ni vymiry. - K.: IPIEND im. I.F. Kurasa. - 2009. - S. 313-322]
3. Дробіжєва Л. Соціальна і культурна дистанція. Опыт многонациональной России / Институт этнологии и антропологии РАН. – М.: Изд-во Института социологии РАН, 1998. - С. 4-11 [Drobyzheva L. Sotsyal'naya u kul'turnaya dystantsiya. Opyt mnohonatsyonal'noy Rossyy / Ynstytut etnologyy u antropologyy RAN. – М.: Yzd-vo Ynstytuta sotsyologyy RAN, 1998. - S. 4-11]
4. Електронний ресурс: <http://www.soc.univ.kiev.ua> Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг 1992-2014 рр.). Презентовано Головахою Є.І., д.філос.н., завідувачем відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України на громадських слуханнях у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, 22 вересня 2014 р. [Elektronnyy resurs: <http://www.soc.univ.kiev.ua> Vymiryuvannya sotsial'nykh zmin v ukrayins'komu suspil'stvi. Sotsiologichnyy monitorynh 1992-2014 rr.). Presentovano Holovakho Yu. I., d. fil. os. n., zaviduvachem viddil'u metodologiyi ta metodiv sotsiologiyi NAN Ukrainy na hromads'kykh slukhannyakh u Kyuyivs'komu natsional'nomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka, 22 veresnya 2014 r.]
5. Михальченко Г.Г. Регіональні особливості розвитку населення / Г.Г. Михальченко // Управління проектами та Розвиток виробництва: 36.наук.пр. - Луганськ: вид-во СХУ ім. В.Даля, 2012. - № 2 (42). - С. 41-54. - Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12mggorn.doc>. [Mykhal'chenko H.H. Rehional'ni osoblyvosti rozvytku naselennya / H.H. Mykhal'chenko // Upravlinnya proektamy ta Rozvytok vyrobnytstva: Zb.nauk.pr. - Luhans'k: vyd-vo SNU im. V.Dalya, 2012. - # 2 (42). - S. 41-54. - Rezhym dostupu: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12mggorn.doc>.]

K. Chernova, Dr.Sc., Senior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ETHNIC AND REGIONAL DIMENSIONS OF UKRAINIAN SOCIETY

The problem of regionalism is important for Ukraine, based primarily in view of the availability of certain differences between different regions of the country, in particular economic, historical, cultural, geopolitical and more. The article singled out the factors that influence the spatial self-organization of ethnic groups, and analyzed the phenomenon of social distance in the socio-political orientations of different ethnic groups. The existence of social distance among these groups indicates the presence and use of regional auto heterostereotypiv, especially in the activities of some political parties and public organizations, and the conflict between central and regional government institutions is a result of inconsistency and inefficiency ethnic policy. It is clear that the emergence of regionalism in Ukraine is some reflection of objective differences between the citizens of the country in economic, cultural and primarily manifested in the internal and external political orientations inherent to the population of certain regions. In this respect, we should mention the situation ethno-national state of ethnic relations in Crimea where tensions are the main hosts of Crimean Tatar problem and the problem of Russian majority population of the peninsula.

Keywords: ethnicity, ethnoethnion, regionalism, social distance.

6. Национальная безпека і оборона, 2007. - № 9. - С. 45-52. Проблеми формування спільної ідентичності громадян України в оцінках експертів (Експертне опитування) [Natsional'na bezpeka i oborona, 2007. - № 9. - S. 45-52. Problemy formuvannya spil'noyi identychnosti hromadyan Ukrainy v otsinkakh ekspertiv (Ekspertne opytuvannya)]

7. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под редакцией Л. Дробіжєвой, Е. Головахи. – К. Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с. [Natsyonal'no-hrazhdanske ydentychnosty u tolerantnost'. Opyt Rossyy u Ukrainy v period transformatsyy / Pod redaktsyyey L. Drobyzhevoy, E. Holovakhyy. – K. Ynstytut sotsyologyy NAN Ukrainy; Ynstytut sotsyologyy RAN, 2007. – 280 s.]

8. Панібудьласка В. Етнополітичний сепаратизм – поняття, зміст, форми і природа / В.Панібудьласка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44 (під серія "Курасівське читання"). – 448 с. [Panibud'laska V. Etnopolitychnyy separatyizm – ponyattya, zmist, formy i pryroda / V.Panibud'laska // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy. – K., 2009. – Vyp. 44 (pid seriya "Kurasivs'ki chytannya"). – 448 s.]

9. Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В., Калакура О., Кочан Н., Макаренко Н., Горбань Т., Ляшенко О., Ковач Л. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: [Монографія.] – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 396 с. [Panchuk M., Yevtukh V., Voynalovych V., Kotyhorenko V., Kalakura O., Kochan N., Makarenko N., Horban' T., Lyashenko O., Kovach L. Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehional'ni osoblyvosti: [Monohrafiya.] – K., Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 2011. – 396s.]

10. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень / І.Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - № 1. - С. 161-172. [Prybytkova I. Suchasni mihratsiyni protsesy: teoretyko-metodolohichni aspekty doslidzhen' / I.Prybytkova // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketynh. – 1999. - № 1. – S. 161-172.]

11. Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 09/2001. - № 3. - С.60-78 [Prybytkova I. U poshukakh novykh identychnostey: Ukrainy v etnorehional'nomu vymyri / I. Prybytkova // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketynh. – 09/2001. – № 3. – S.60-78]

12. Проблему кримського сепаратизму / можна розв'язати економічними важелями / Центр Разумкова. – 2009. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.uce.org/ukr/expert.php>, news_id=1278. [Problemu kryms'koho separatyizmu / mozna rozv'yazaty ekonomichnymy vazhelyamy / Tsentrazumkova. – 2009. – [Elektronnyy resurs] // Rezhym dostupu: <http://www.uce.org/ukr/expert.php>, news_id=1278]

13. Стегній О. Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України / О.Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. - № 3. - с. 94-122 Stehnyy O. Rehional'nyy faktor rozvytku politychnoyi kul'tury naselennya Ukrainy / O.Stehnyy // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketynh. – 2005. - № 3. – s. 94-122]

14. Стегній О, Чурилов М. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – 217 с.[Stehnyy O, Churylov M. Rehionalizm yak ob'yekt sotsiologichnoho doslidzhennya. – K., 1998. – 217 s.]

15. Bogardus E. Measuring Distance / E. Bogardus // Sociology and Social Research. – 1925. – Vol. 9. – P. 299-308 [Bogardus E. Measuring Distance / E. Bogardus // Sociology and Social Research. – 1925. – Vol. 9. – P. 299-308]

16. Golovakha E., Panina N. Inter-Ethnic Relations and Ethnic Tolerance in Ukraine // Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe. – Jerusalem. 1991. Vol. 14. – P. 27-30 17. Park R.E. The Concept of Social Distance // Park R.E. Race and Culture –Glencoe Ill. The Free Press, 1950. - P. 256.

Надійшла до редколегії 31.03.15

УДК 316.354

О. Іванкова-Стецюк, канд. соціол. наук, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АКТУАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В статті робиться спроба окреслення особливостей стратегії розвитку сучасних суспільно-релігійних організацій на прикладі Карітасу України як "складної організації". Через застосування організаційного (А. Етціоні) та мережевого (М. Ньюмен) аналізу, з використанням лейтмотивних експертних інтерв'ю, пропонується опис практик формування партнерських мереж суспільно-релігійними організаціями та оцінюються переваги і ризики таких організацій. У визначеному контексті мережу пропонується розглядати як структуру, яка формується між окремими особами або організаціями, і відображає різні зв'язки між ними. Виявлено три типи партнерських мереж, а саме, мережі цільової взаємодії, мережі внутрішньої горизонтальної взаємодії та мережі зовнішньої горизонтальної взаємодії. Підкреслюється, що розбудова партнерських мереж суспільно-релігійних організацій є дієвою стратегією та обов'язковою умовою їх розвитку.

Ключові слова: стратегія розвитку, суспільно-релігійні організації, організаційний аналіз, мережевий аналіз, партнерські мережі, експертні інтерв'ю.

В суспільно-релігійному житті України в останні десятиліття відбулися якісні зміни, в т.ч. ті, які стосуються його структурно-організаційного оформлення. Зокрема, на фоні відносно невисокого соціального запиту на традиційні релігійні організації (церква, конфесія, секта), що зазвичай має місце в секуляризованому соціумі, відбулось зростання суб'єктності структур, здатних забезпечити умови для реалізації широкого комплексу потреб індивіда. Це, у свою чергу, дало поштовх до активізації діяльності суспільно-релігійних організацій – особливих "груп мезорівня" [Смелзер, 2003: с. 53-59], для яких характерні відносно невисокий ступінь формалізації та релігійної ангажованості та націленість на вирішення соціально значущих проблем, в т.ч. тих, що пов'язані з потребою у саморозвитку та самореалізації. Йдеться про громадські об'єднання як результат структурування взаємодій людей з метою реалізації практик соціального служіння – добровільної праці на благо інших, мотивованої бажанням дієво стверджувати світоглядні переконання. Такі практики знаходять підтримку з боку церков різних конфесій, в першу чергу – християнських, позаяк відповідають засадам християнської соціальної доктрини. Остання означає не лише і не стільки харитативну діяльність, і навіть не соціальну критику, а пошук механізмів для формування суспільного устрою, який будується за принципами християнського суспільного вчення, на засадах зобов'язувальної етики, знаходячи своє обґрунтування у трансцендентній правді про людину, разом із її універсальними та невід'ємними людськими правами [Гюфнер, Йозеф, Кардинал, 2002: с. 31]. Прикладами суспільно-релігійної організації можуть слугувати різного роду благодійні фонди, соціальні служби, культурно-мистецькі товариства тощо, зорієнтовані у своїй діяльності на соціальне служіння, пропаганду ідеї щодо цінності та унікальності особи, любівання інтересів вразливих верств населення.

Таким чином, **актуальність теми** нашого дослідження визначається зростанням суб'єктності суспільно-релігійних організацій в наші дні, яка віддзеркалює дві взаємодоповнюючі тенденції в розвитку сучасних суспільно-релігійних відносин – до продовження процесів секуляризації, з одного боку, та до ревіталізації релігійних цінностей [Ручка, 2011], з іншого.

Намагання осягнути природу, механізми функціонування і розвитку соціальної організації, спираючись на соціологічну теорію, мають місце вже тривалий час. Серед ключових робіт даної тематики – праці зарубіжних (Ч. Барнард, П. Блау, М.Вебер, Е. Гіденс, А. Етціоні, Д. Марч, Г. Саймон, Н. Смелзер, Я. Щепанський та інші) та вітчизняних (Б.Нагорнов, В. Оссовський, В.Хмелько, А. Яценко та інші) дослідників. Крім цього, можемо виокремити низку вдалих спроб вивчення традицій культурно-просвітницької діяльності національно-

релігійних об'єднань українців (Л. Гурська); аналізу діяльності християнських структур соціальної опіки в Європі (З. Горадзовський, О. Мелгард) та Україні (С. Гнот, М. Соха); особливостей інституціоналізації молодіжних суспільно-релігійних організацій (О. Бень). Такі спроби не є чисельними, а самі дослідження носять описовий (історико-соціологічний) характер, ймовірно, через усталені стереотипи сприйняття суспільно-релігійного життя як об'єкта релігієзнавства та / або соціології релігії. Відтак, у фокусі соціологічної перспективи залишається місце для актуалізації підходів, які мають евристичний потенціал в осягненні стратегій розвитку сучасних суспільно-релігійних організацій. З огляду на тенденцію до перетворення більшості сучасних організацій на мережі [Гіденс, 1999: с. 357], **мета** даної публікації полягає у тому, щоб проаналізувати, як саме сучасні суспільно-релігійні організації розбудовують свої мережі і наскільки така стратегія їх розвитку є ефективною і доцільною в сучасних умовах. Мережу суспільно-релігійної організації розглядатимемо як соціальну структуру, яка утворюється між індивідами або організаціями, відображаючи різноманітні зв'язки між ними через різні соціальні взаємовідносини, в т.ч. відносини мезорівня [Hedström, 2000].

Методологія дослідження, представленого в даній публікації, обиралась із урахуванням специфіки діяльності суспільно-релігійної організації. Так, нами була використана *концепція організації А.Етціоні як динамічної цільової багатфункціональної системи, що може демонструвати свій потенціал у відстоюванні інтересів людей*. Дана концепція представлена у його відомій праці "Порівняльний аналіз складних організацій" [Etzioni, 1961]. За А. Етціоні, організаційний аналіз включає в себе вивчення різного роду аспектів діяльності організації, зокрема, вивчення особливостей взаємодії між організацією та її оточенням [Etzioni, 1961: р.151-175]. Адаптуючи пропонувану А.Етціоні схему аналізу до нашої дослідницької ситуації, вважаємо особливо важливим звернути увагу на такі аспекти діяльності суспільно-релігійних організацій, як налагодження зв'язків та відносин між їх окремими структурно-організаційними одиницями; взаємодія "центрального офісу" і "периферійних" (регіональних) організацій; формування фінансової політики, зокрема, через налагодження співпраці з організаціями-донорами, якими можуть бути інші громадські, а також приватні й державні організації; співпраця з організаціями-партнерами для залучення людей до реалізації прагнення справедливості, взаємодопомоги, соціальної підтримки. При цьому ми намагатимемось диференціювати акторів, які знаходяться в ідентичних структурних позиціях соціальної мережі, за їх ресурсами (вплив, статус, інформація, капітал тощо), для чого використовуватимемо окремі *елементи мережевого аналізу* (останній,

як відомо, все активніше використовується в соціології, починаючи з 1970-х рр.) [Anderson, 1999: с. 38]. Зокрема, маємо намір використати елементи методики аналізу соціальних мереж Н. Ньюмана, яка передбачає здійснення графічної інтерпретації фрагментів різного роду соціальних мереж через побудову схематичного зображення, яке складається з точок (або вузлів) – для представлення акторів і ліній (або ребер), їх зв'язків або стосунків між ними [Newman, 2003: с. 3-4]. Виявляти базові стратегії розвитку суспільно-релігійних організацій та оцінювати перспективи їх розвитку будемо на прикладі діяльності Міжнародного благодійного фонду "Карітас України", як однієї з найкрупніших в Україні суспільно-релігійних організацій.

Емпірична база публікації – це 16 лейтмотивних гнучких інтерв'ю з експертами, зібрані в рамках проекту "Експертна оцінка ініціатив Карітасу України у сфері протидії торгівлі людьми", який реалізовувався аналітичною групою Карітасу України за участю автора, а також дані, отримані в результаті вивчення проектної документації Карітасу за різними напрямками діяльності (допомога кризовим сім'ям, дітям, молоді; людям похилого віку; з особливими потребами; соціальні проблеми міграції та ін.). Отримання таких даних стало можливим завдяки тривалій співпраці автора з Карітасом України (здійснення соціологічного супроводу низки проектів соціального спрямування), що дало змогу спостерігати за змінами, які відбувалися в організації за останні десять років у форматі *участі-спостереження* [Алексеев, 2003]. Певне звуження предметного поля, яке все ж при цьому має місце, є вимушеним кроком, який довелося зробити з огляду на наявність відповідних експертних даних лише за одним напрямом діяльності Карітасу. Однак, враховуючи, що принципи організації діяльності цієї організації є загальними для всіх її напрямів, а також, з огляду на те, що експертні свідчення в рамках нашого дослідження доповнювались документальними даними за різними напрямками, вважаємо, що результати дослідження можуть бути екстрапольовані й на інші сфери діяльності Карітасу. До сказаного лише додамо, що в коло експертів нашого дослідження увійшли особи, обізнані з ситуацією у соціальній сфері, які в той чи інший час, у той чи інший спосіб були залучені в проектну діяльність Карітасу України (16 осіб). Основними групами експертів були: представники центрального офісу Карітасу України, який здійснює координацію національних програм та мережевих проектів (3 експерти); представники регіональних осередків Карітасу України (7 експертів); представники громадських, державних та релігійних організацій, що співпрацюють з Карітасом України (6 експертів). Інтерв'ю проводились у Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Хмельницькому та Одесі.

Карітас України як складна організація: переваги та ризики

А. Етціоні характеризує організацію як складний соціальний агрегат, в якому взаємодіє безліч соціальних груп, які однаково ставляться до певних цінностей, але розходяться в думках щодо інших. Через це та чи інша група може співпрацювати з іншою у одних сферах і з нею ж – конкурувати у інших. Йдеться про тип організації, який, у термінах А.Етціоні, можна означити як "складну організацію" або ж – як "сучасну організацію", тобто багатофакторне і багатоцільове утворення, створене з метою паралельної реалізації низки цілей, яка є незрівнянно ефективнішою, ніж організація, яка ставить перед собою вузькоспеціалізовані цілі [Etzioni, 1961: р. 23-71]. При цьому спостерігається "змішана" ціннісно-смілова позиція, при якій "традиційні" цінності не відкидаються, а доповнюють нові, репрезентуючи собою значущий

варіант ціннісної зміни в сучасних розвинутих суспільствах [Ручка, 2013: с. 168]. Сказане у повній мірі стосується Карітасу – потужної суспільно-релігійної організації, назву якої носить більш як півтори сотні національних (католицьких) благодійних організацій, які діють майже у двохстах країнах світу і об'єднані в міжнародну конфедерацію "Caritas Internationalis" і до якої входить Карітас України. Мета Карітасу – практична реалізація соціального служіння, гуманітарної допомоги та людського розвитку. Вона реалізовується в руслі християнської доктрини, в першу чергу, тих її положень, які розглядають жорстку і рішучу боротьбу проти бідності, голоду, хвороб, злиднів як християнський обов'язок, а несприятливі для духовного розвитку умови – як поштовх до пошуку дієвих форм допомоги потребуючим. Водночас, місія Карітасу реалізується через програми та проекти соціального спрямування, що є ознакою діяльності, характерної для громадської організації.

Позиціонування Карітасу як громадської організації, діяльність якої підтримується Церквою, забезпечує певні переваги, зокрема, організаційного характеру. Йдеться не лише про можливість тісної її співпраці з іншими громадськими, в т.ч. – міжнародними, організаціями та / або державними структурами, які надає Карітасу України статус громадського об'єднання, але й про можливість використання соціального капіталу релігійних організацій.

Так, поширеними є ситуації, коли священник, дізнавшись (під час сповіді чи в результаті спілкування з людьми на ввірених йому парафіях), що та чи інша особа потребує соціальної допомоги, "перенаправляє" її до профільної громадської організації – Карітасу, якій він довіряє і яка, на його думку, зможе надати людині необхідні їй якісні соціальні послуги:

"Люди, які потерпіли, в них немає довіри до правоохоронних органів, в них немає довіри до державних інституцій. В них більш-менш є довіра до недержавних організацій, але напевне в якійсь мірі процент довіри залишається до представників Церкви" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Такі ініціативи, звичайно ж, підтримуються Карітасом:

"Ми думаємо, що ми би трошки, як кажуть, активізувати нашу роботу і співпрацю з представниками релігійних організацій, з духовенством [...] Можливо, якісь додаткові інформаційні тренінги в єпархіях" (представник центрального офісу Карітасу України);

"Ми проводили і зустрічі в єпархії, на зборах священників. Ми зустрічалися зі священниками на деканальних зборах. Ми мали в рамках мікропроекту друк плакатів інформаційних, інформаційних матеріалів, якими озброювали священників і вони йшли на парафії" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Допомога релігійних організацій особливо актуальна на периферії, де громадські організації поки що не завжди мають змогу проявляти свою активність:

"Громадські організації в Україні здебільшого працюють у обласних центрах та великих містах. Тому необхідно розвивати активності також і на локальному рівні, як в контексті інформаційних та культурно-просвітницьких заходів превентивного характеру, так і в контексті надання реінтеграційної допомоги" (представник центрального офісу Карітасу України).

Безумовно, при цьому доводиться враховувати ситуацію в конкретному регіоні: для тих регіонів, де Українська Греко-Католицька Церква, під егідою якої діє Карітас України, має достатньо велику кількість єпархіальних осередків, робота має вестись в один спосіб; в тих регіонах, де є лише декілька, а то й одна єпархія, роботу доводиться проводити з урахуванням даної об-

ставини та в більшій мірі орієнтуватись на підтримку громадських організацій та державних структур:

"Якщо ми візьмемо, Хмельницький, порівняємо його, наприклад, з Франківськом. То у Франківську є досить потужна мережа греко-католицьких парафій. Є можливість працювати через священників, через деканальні збори тощо. Якщо говорити про Хмельницький, ну то це є один деканат. Є тринадцять священників [...]. Якщо ж говорити про таку локальну мережу в Одесі, то створювати її там немає можливості. Тому що нема кого включати в ту локальну мережу" (представник центрального офісу Карітасу України).

"Подвійний" статус Карітасу України несе в собі і певні ризики. Йдеться про ситуації ціннісного конфлікту, наприклад, такі, в яких Карітас доводиться приймати рішення про співпрацю з громадською організацією чи розглядати як потенційного донора структуру, окремі ціннісні орієнтації якої йдуть в розріз з християнськими настановами. Рішення про припинення співпраці через несумісність окремих ціннісних настанов зазвичай буває непростим, адже питання пошуку донорських коштів є великим болючим, особливо для України, де благодійництво не надто заохочується державою, а зовнішні партнери мають фінансові труднощі:

"Нажаль, мушу констатувати, що до сьогоднішнього дня 95% коштів приходять з-за кордону [...]. Деколи в донорів є гроші, деколи в донорів нема грошей. З 2008-го року, беручи до уваги всесвітню економічну кризу, ми почали отримувати чіткі сигнали з-за кордону, що кошти на наші проекти [...] будуть зменшуватися [...]. Відповідно, це може бути зменшення кількості тих, кому ми можемо надати допомогу" (представник центрального офісу Карітасу України).

Через фінансову скруту з'являються проблеми у кадровому менеджменті організації:

"Є ротація кадрів. Ми не можемо запропонувати людям енергійним, здібним той рівень зарплати, який вони очікують. І це є наша одна із проблем" (представник центрального офісу Карітасу України).

Ініціативи Карітасу України із активізації співпраці з іншими організаціями, зокрема, з державними структурами, особливо актуальні у випадках, коли має місце певна настороженість до Карітасу, як до "гібридної" структури – громадської організації, що діє під егідою Церкви:

"Спочатку вони (керівництво державної структури – О.І.С.) дуже насторожено ставилися, тому що все ж таки Карітас – це соціальна структура, ясно, але Греко-Католицької Церкви. Чи не будемо ми проводити там якісь заходи, пов'язані з релігією, чи щось таке? Чи не будемо ми людей залучати кудись, чи щось таке говорити, чи не будемо ми агітувати кудись? І вони хотіли контролювати" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Маючи тривалий досвід використання своїх переваг як "складної" організації, рівно ж як і ризиків, зумовлених "подвійним статусом", Карітас України визначає своєю базовою стратегією розвитку розбудову партнерських мереж. Така стратегія потребує докладного розгляду.

Розбудова партнерських мереж як стратегія розвитку Карітасу України

Карітас України як громадська організація, яка здійснює свою діяльність під егідою Української Греко-Католицької Церкви в руслі християнської соціальної доктрини, за майже два десятиліття свого існування, пройшла шлях від локального прорелігійного об'єднання до громадської організації, яка є і залишається активним суб'єктом суспільного життя в Україні і світі. Така зміна відбулася не одномоментно і не в результаті того чи іншого управлінського рішення, а в результаті нала-

годження й розширення зв'язків з партнерськими (громадськими, релігійними, державними, приватними) організаціями та формування їх мереж в Україні й за кордоном для оптимізації та розширення сфер діяльності та цільових груп, на покращення життя яких скерована увага Карітасу.

Карітас України розбудовує особливий тип мереж – *партнерські мережі*, які націлені на формування соціальної взаємодії на основі відповідальності партнерів один перед одним за їх спільну справу. Для партнерських мереж характерними є відносно низька щільність; тут, на відміну від міжособистісних соціальних мереж, яскраво проявляються причинно-наслідкові процеси [Hedström, 2000: p.153]. Аналіз партнерських мереж передбачає зосередження або на внутрішньо-організаційних або міжорганізаційних зв'язках в термінах формальних чи неформальних відносин. Останнє є особливо важливо для мережевих організацій, які мають велику кількість регіональних представництв. Основний фокус дослідження в цьому випадку зосереджується на аналізі міжструктурних взаємодій [Riketta, 2007: p. 61-77].

На даний час Карітасом України розбудовуються такі *основні типи партнерських мереж*: партнерські мережі цільової взаємодії; партнерські мережі горизонтальної внутрішньої взаємодії; партнерські мережі горизонтальної зовнішньої взаємодії, на чому зупинимось докладніше.

Розбудова партнерських мереж цільової взаємодії як основне завдання Карітасу

Розбудова партнерських мереж цільової взаємодії є основним завданням Карітасу:

"Карітас України займається мереженими проектами, тобто створенням мережі. Будь то центри домашньої опіки, будь то центри для дітей вулиці, так само центри для протидії торгівлі людьми. Тому саме в тих чотирьох регіонах наші центри створені" (представник центрального офісу Карітасу України).

Йдеться про мережі, які сформовані в результаті партнерства між Карітасом – як організацією, що надає соціальні послуги, і клієнтом (клієнтами), які такі послуги отримують. В графічній інтерпретації, яка передбачає виокремлення вершин або вузлів та ребер як зв'язків між ними [Newman, 2003: p.2-4], партнерські мережі цільової взаємодії постають як спрямовані, тобто такі, в яких кожен зв'язок має напрям. Втім, "спрямованість" такого роду мереж на означає їх строгої "вертикальності".

Так, на перший погляд, допомога клієнтам з боку Карітасу є результатом "вертикальних" взаємодій, зокрема, через надання відповідного пакету соціальних послуг особам, які представляють цільову групу бенефіціарів того чи іншого проекту. У цьому випадку передбачається низка дій цивільно-правового характеру з клієнтом для подальшої роботи з ним:

"Треба підписати безпосередньо угоду в організації місцевій, місцевого Карітасу [...]. Угода передбачає заповнення анкети. Там достатньо складна анкета" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Однак, насправді такого роду "патерналізм" з боку організації, яка покликана здійснювати соціальне служіння, є досить умовним, адже уся система допомоги в Карітасі вибудовується із урахуванням інтересів, потреб і побажань клієнтів, через налагодження тісної взаємодії і навіть співпраці:

"Найбільша кількість людей прийшла по рекомендації інших, які вже отримали допомогу" (представник регіонального осередку Карітасу України); "Були люди, наприклад, які приходили групами" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Партнерські відносини з клієнтами передбачають з боку Карітасу ґрунтовну роз'яснювальну роботу серед тих, хто в силу обставин в якийсь період свого життя опинився в складній ситуації:

"Наше завдання як громадської організації -- донести людям, що вони мають право [на допомогу]" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Працівники Карітасу усіяло заохочують своїх клієнтів до співпраці задля пошуку оптимальних рішень:

"Ми в своїй роботі замикаємо головний вектор на тому, що вони мають особисто взяти відповідальність на себе за свій вибір. Щоб цей вибір був якісним, вони мають розуміти, що на цьому шляху їх може застерігати" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Зокрема, спеціальні заняття (семінари, тренінги), які проводяться в рамках проектної діяльності Карітасом України, мають на меті сформувати у людей почуття відповідальності за свій життєвий вибір, активізувати життєву позицію людини:

"Потрібно, щоб люди зрозуміли, що це безпосередньо має до них, особисто до кожного, відношення" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Специфічним фрагментом партнерської мережі Карітасу України є субмережа спільнот взаємодопомоги клієнтів:

"Існують групи взаємопідтримки по Інтернету. Наприклад, раз на два тижні [...] групова розмова. Тобто люди діляться, що вони роблять, вони моляться один за одного, діляться своїм станом здоров'я, своїми труднощами, де вони є, що коїться в сім'ї" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Наразі цей фрагмент мережі є мало розвинутим, не в останню чергу через відсутність спеціалістів відповідної кваліфікації, особливо, психотерапевтів, які могли б координувати діяльність груп взаємопідтримки:

"Людина, крім психології, має закінчити якусь людську психотерапію, розуміти саму себе [...], має бачити ціль, куди веде тих людей" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Що стосується перспектив розбудови цільових партнерських мереж Карітасу України, то їх планується розвивати через розширення кількості та активізацію роботи т.зв. мобільних груп:

"[Йдеться] про поширення інформації двосторонньої. Тобто так, щоб [працівники Карітасу] могли далі продовжувати інформувати і про якісь свої заходи, якісь свої події, і щоб вони через ту свою локальну мережу таких представництв могли отримувати інформацію" (представник центрального офісу).

Мається на увазі формування виїзних відвідувань працівниками Карітасу віддалених від регіональних центрів поселень та зустрічі з працівниками місцевих органів влади для обміну інформацією про осіб, які потребують соціального захисту, з одного боку, та про можливості їх реінтеграції, з іншого. Дані групи, швидше усього, будуть ситуативними, тобто буде мати місце їх перманентне "злиття і розпад", для переформування в нові, також нестійкі комбінації [Смелзер, 2003: с. 55]. Останнє, втім, не слід кваліфікувати як неспроможність адекватного реагування на зовнішні виклики, а швидше – як вияв постійної рухливості соціальної структури в сучасному світі.

Розбудова партнерських мереж внутрішньої горизонтальної взаємодії як стратегія оптимізації діяльності

Розбудова партнерських мереж внутрішньої горизонтальної взаємодії є процесом налагодження соціальної взаємодії для оптимізації діяльності між структура-

ми Карітасу, а саме, між його центральним представництвом та регіональними осередками. Розбудова внутрішньої партнерської мережі Карітасу України відбувається на двох рівнях: офіційному та неформальному, що можна оцінити позитивно, адже саме наявність неформальних груп всередині організації, за А. Етціоні, допомагає сформувати в організації сприятливу ділову атмосферу, допомагає її згуртуванню [Etziony, 1961: р. 175-185]. Партнерські мережі горизонтальної внутрішньої взаємодії Карітасу України постають як такі, що не є спрямованими; вони мають один тип вузлів і один тип ребер, формуючись в результаті соціальної взаємодії між структурами Карітасу для оптимізації діяльності на офіційному та неформальному рівнях.

Так, на офіційному рівні налагодження зв'язків в мережі відбувається в результаті офіційних зустрічей координаторів проектів та інших осіб, які працюють в Карітасі за визначеним напрямом:

"З 2004-го року в рамках [мережевого] проекту були завжди передбачені якісь зустрічі регіональних координаторів, навчання, підвищення кваліфікації" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Офіційний характер зустрічей не означає входження структур Карітасу в ситуацію конкуренції. Працівники організації цілком свідомі того, що соціальна сфера не може бути полем конкуренції, тим більше серед громадських організацій, для яких головне – не прибуток, а місія:

"Стратегія діяльності громадських організацій, об'єднань, з точки зору рішення питань, якими ми займаємося, буде більш вивідною в співробітництві, ніж в конкуренції. Ми не можемо конкурувати за клієнтів, яким потрібна допомога [...]. В "третьому секторі" головне не прибуток, а місія. І надання підтримки, допомоги тим, заради кого працює організація" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Саме тому соціальна взаємодія між організаціями Карітасу відбувається на основі довіри та обміну інформації. При цьому всі регіональні центри виступають як рівні стратегічні партнери:

"Мали ми нещодавно семінар, висловлювали свої думки, свої побажання, свої напрями діяльності. Кожен центр має свою якусь нішу, яку він заповняє, і тим самим в загальному проекті національному ми створюємо таке одне єдине ціле" (представник регіонального осередку Карітасу України);

"Виконувати проекти надзвичайно важко, якщо немає оцих взаємозв'язків, комунікацій, таких налагоджених, позитивних. Треба, щоб всі шукали шляхи виходу з будь-якої ситуації" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Відтак, кожен працівник кожного регіонального центру Карітасу може звернутися за допомогою чи для обміну досвідом у вирішенні своїх завдань до будь-якого працівника іншого регіонального центру, центрального офісу чи будь-якої іншої організації Карітасу в Україні чи за кордоном:

"Дуже важливе – спілкування, якщо ми працюємо в мережі [...]. Якщо її не будуть підтримувати, не будуть зустрічатися, не будуть працювати, то вона розпадеться" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Регулярні неформальні контакти працівників є важливі у розбудові горизонтальної партнерської мережі, натомість брак неформального спілкування значно знижує ефективність роботи:

"Коли є спілкування, коли є виявлення своїх потреб, коли є виявлення своїх побажань, коли чуєш думку іншого центру, керівника центру, ще іншого центру і тоді бачиться, наприклад, в чому є плюс, в чому є мі-

нус. І таким чином відбувається загальна співпраця" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Комунікація при цьому постає як система, що забезпечує комунікативні взаємодії представників організації [Борсинева, 2003: с. 43].

Важлива роль у діяльності Карітасу України відводиться національним та регіональним координаторам мережових проєктів, які мають не лише бути професіоналами, але й уміти налагоджувати контакти, поділяти цінності організації, мислити стратегічно:

"Особистість координатора достатньо важлива. Якщо людина на своєму місці, якщо вона може налагодити оці стосунки, якщо в неї налагоджена комунікація з місцевими структурами, інституціями різними, урядовими і неурядовими, то воно іде" (представник регіонального осередку Карітасу України);

"Щоб це була позитивно налаштована, неконфліктна людина. Тому що будь-який конфлікт, і там одразу припиняється співпраця з організацією" (представник регіонального осередку Карітасу України);

"Саме національний координатор, який очолює діяльність цілих осередків, він має мислити за стратегії. І лобістські якісь дії" (представник регіонального осередку Карітасу України).

При цьому зусилля координаторів націлені не лише на виконання безпосередніх проєктних завдань, але й на пошук оптимальної моделі співпраці між центральним офісом та його регіональними осередками. Це завдання не є простим з цілої низки причин.

Так, з одного боку, Карітас України не позиціонує себе як бюрократична організація, а отже, його організаційна структура не передбачає існування строгої ієрархічної влади, за рахунок якої керівництво організації могло би мати змогу здійснювати контроль за виконанням завдань підлеглими в рамках чітко фіксованої системи правил, не допускаючи між ними емоційних контактів [Вебер, 2004: с.71]. Це закономірно, з огляду на те, що форми співпраці, які допускають командно-адміністративний стиль управління, суперечать засадничим принципам існування суспільно-релігійної організації благодійного спрямування і не знаходять підтримки у її працівників:

"Я чітко розрізняю координацію проєкту і втручання в роботу організації" (представник регіонального осередку Карітасу України);

"Коли мені визначають, з якими структурами державними мені краще працювати, з якими недобре працювати – це безпосереднє втручання в діяльність організації [...]. Я можу проконсультуватися. Але рішення все одно остаточно приймає місцевий керівник" (представник регіонального осередку Карітасу України).

З іншого боку, керівництву та координаторам проєктів Карітасу України доводиться постійно знаходити баланс між необхідністю децентралізації та уніфікації підходів в рамках Карітасу як єдиної структури, яка в своїй роботі дотримується принципу субсидіарності, а отже, надає своїм регіональним осередкам можливість діяти самостійно, з урахуванням регіональних особливостей, при цьому дотримуючись єдиних засад та пріоритетів у роботі:

"Мусимо приймати рішення, які [...] дають можливість єпархіальним Карітасам проявляти власну ініціативу і вбудовувати свої власні якісь активності" (представник центрального офісу Карітасу України).

Цей процес відбувається на хвилі децентралізації, яка "накриває" навіть крупні транснаціональні організації, через що навіть вони не можуть залишатися замкнутими і самодостатніми в інформаційному суспільстві [Узбастер, 2004: с. 138]. Втім, на практиці реалізувати

це буває непросто, особливо у тих сферах діяльності, які потребують формалізації: оформлення трудових угод, ведення бухгалтерського обліку, звітність за результати проєктної діяльності тощо:

"Якщо говорити, наприклад, по документації, то думаю, тут треба іти тим шляхом, щоби уніфікували ті документи" (представник центрального офісу Карітасу України).

Важливим тут є налагодження ефективних взаємозв'язків між центральним та регіональними офісами, налагодження їх ефективної співпраці:

"Ми поділилися тим досвідом, який був безпосередньо в тій нашій мережі, карітасівській. Між собою вже обмінялися тими документами і вийшли на якийсь більш-менш уніфікований варіант" (представник центрального офісу Карітасу України);

зокрема, в рамках зустрічей представників центрального і регіонального офісів, під час яких приймаються консенсусні стосовно спірних питань рішення:

"Нещодавно в нас були збори директорів і національних координаторів. Ну, це супер [...]. Дуже багато питань повіршувалося. Тільки два дні, але це позитив іде на майбутнє" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Такі зустрічі можуть відбуватися не лише серед директорів Карітасів чи координаторів проєктів, але й серед інших працівників, які прямо чи опосередковано включені в проєктну діяльність, зокрема, представників юридичної служби, бухгалтерії та інших працівників, які забезпечують "вузьку" ланку у реалізації того чи іншого проєкту (представники лобістських та аналітичних груп, соціальні працівники, психологи проєктів тощо):

"Є наприклад юридичний супровід чи якісь інші речі. На це треба обов'язково звертати увагу, на координацію спільних оцих речей" (представник регіонального осередку Карітасу України).

В даному контексті важливим бачиться оптимізація такої моделі співпраці, яка передбачає ініціювання та підтримку центральним офісом проєктних ініціатив регіональних осередків Карітасу України щодо підготовки та реалізації додаткових локальних проєктів:

"Перший мікропроєкт, який ми написали як додаток до великого проєкту, був проєкт [...], в рамках якого ми в трьох далеко віддалених районах проводили роботу із сільськими громадами. Тобто через голів сільських рад ми домовлялися про зустрічі, на сходах села. Ми працювали в школах" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Саме такі локальні проєкти, доповнюючи мережові, розширюють коло бенефіціаріїв проєктів та партнерів Карітасу України.

Розбудова зовнішньої партнерської мережі як стратегія розвитку суспільно-релігійної організації

Розбудова зовнішньої партнерської мережі – це процес налагодження соціальної взаємодії між профільними державними та неурядовими організаціями (як в Україні, так і за кордоном), в результаті яких активізуються контакти та відбувається розширення мережі організацій зі спорідненими цілями. Такі мережі мають велику кількість вершин (вузлів) і різну значимість (вагу) ребер, будуючись як результат соціальної взаємодії між профільними державними та неурядовими, а також релігійними організаціями для активізації контактів.

Розбудова партнерської мережі Карітасу України відбувається у два способи: через цільовий пошук організацій-партнерів для налагодження з ними співпраці на постійній основі та через включення в партнерську мережу інших організацій в ролі організації-партнера:

"Ніхто нам не "малював", чим би ми мали займатися. Ми самі, напевно, відповідаючи на ті виклики часу, налаштували і інтуїтивно вишукували тих партнерів, з якими ми могли би співпрацювати" (представник регіонального осередку Карітасу України).

В такий спосіб реалізуються взаємодії в рамках організації як складної відкритої системи, горизонтальні і вертикальні зв'язки якої орієнтуються на "професійну автономію", тобто – "винаходять" свою роботу, не чекаючи її призначення [Смелзер, 2003: с. 59].

Цільовий пошук організацій-партнерів Карітасом України здійснюється з огляду на нагальну потребу у партнерові, який відповідає певним вимогам, таким як високий рівень кваліфікації працівників, професійна приналежність, слідування відповідним цінностям тощо. Останнє бачиться особливо важливим, якщо брати до уваги орієнтацію суспільно-релігійної організації на соціальну християнську доктрину, а відтак, на конструювання певної колективної, у версії М.Кастелса – "проектної", ідентичності, яка "супроводжує" процес створення мережевого суспільства, даючи змогу вибирати майбутнє [Уэбстер, 2004: с. 280].

Так, Карітас України виявляє постійні ініціативи із залучення у свою мережу організацій, об'єднання зусиль з якими створює умови для оптимізації діяльності у соціальній сфері. В першу чергу, йдеться про *регіональні субмережі*, які виникають як наслідок реалізації потреби у вирішенні питань, специфічних для того чи іншого регіону:

"Виходячи з регіональних особливостей, регіональний осередок вирішує питання проекту на місцевому рівні. Це так і має бути. Тому що люди там живуть, вони взаємодіють зі своєю локальною мережею урядових і неурядових організацій" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Активна діяльність зі створення горизонтальних зовнішніх мереж знаходить позитивний відгук у потенційних партнерів організації, стимулює їх до активізації діяльності:

"[Працівник Карітасу] мені зателефонувала і сказала, що є можливість укласти угоду. До того я вже знала, що вона спілкувалась з нашим обласним керівництвом [...] Вона доступно розповіла, чим буде займатися, яка мета цього проекту [...]. Думка була одностайна. Сказали, що ми спробуємо" (представник держструктури);

"[Працівники Карітасу] розповіли, що у них починається великий серйозний проект [...]. З тих пір ми працюємо в тісному партнерстві [...]. Був період, коли наш центр залишався зовсім без фінансування [...]. Але у нас була можливість переадресації в Карітас. Вони "підхоплювали" клієнтів і вели далі" (представник громадської організації).

Відтак, через співпрацю, формується мережа профільних організацій:

"Дуже гарно склалися стосунки з Центром зайнятості і також з різними структурами, навіть міліційними, правоохоронними органами, з державними структурами" (представник регіонального осередку Карітасу України).

Важливим у визначеному контексті є формування підґрунтя для відкритого обміну досвідом, поглядами та ідеями щодо ролі громадянського суспільства у впровадженні соціальної політики:

"Неурядові громадські організації слід залучати, вивчаючи їхню думку у вивченні будь-яких нормативних актів [...]. Тому що, щоб законодавець сформував якийсь законодавчий документ, який потрібен людям і буде дія-

ти в тому напрямку, який потрібен людям, треба знати проблеми знизу" (працівник державної структури).

Такого роду співпраця має хороші перспективи у разі переходу від адміністративної державної моделі управління процесами в соціальній сфері до моделі роздержавлення монополії на надання деяких видів послуг, орієнтацію на потреби клієнта:

"Невід'ємними елементами реформування має стати створення єдиного реєстру потребуючих соціальних послуг, єдиного реєстру організацій – надавачів таких послуг," (представник центрального офісу Карітасу України).

В даному контексті особливо важливими партнерами Карітасу України є міжнародні громадські організації, які активно підтримують ініціативи Карітасу на міжнародному рівні, організують необхідні навчання (семінари, тренінги), а у разі потреби можуть надавати і конкретну допомогу:

"Проходили шестимодульне навчання [...] разом з Міжнародною організацією міграції. То було ґрунтовне, обширне навчання [...]. Сертифікат отримали" (представник регіонального осередку Карітасу України).

До сказаного лише додамо, що зовнішні партнерські мережі Карітасу, рівно ж як і інші його мережі, попри певні відмінності, мають спільним те, що усі ребра в них є досить довільного характеру, адже кожний контакт в них пояснюється конкретним соціальним вибором, тож мережеві зв'язки тут постають позитивним доказом значимих відносин. При цьому партнерські мережі Карітасу не є статичними, тобто підлягають постійними процесам "творчої деструкції", являючи собою "міцну суміш бурхливих змін, креативності та особистої ініціативи" [Уэбстер, 2004: с. 139].

Висновки. Розбудова партнерських мереж суспільно-релігійними організаціями є обов'язковою умовою їх розвитку, адже дає змогу включати механізм соціальної взаємодії на різних рівнях з різними партнерами, через включення останніх у проектну діяльність та виявлення соціального потенціалу кожного із них. Крім того, в результаті розбудови партнерських мереж суспільно-релігійними організаціями здійснюються як прямі (консультативні, координаційні), так і зворотні (інформаційні) зв'язки, що актуалізує потенціал напрацьованих контактів між профільними організаціями та їх окремими представниками. Це, у свою чергу, дає змогу належно використовувати потенціал суспільно-релігійної організації у її виконанні функції медіатора між людиною і суспільством, а відтак – налагоджувати міжсекторну співпрацю між громадськими, державними та приватними структурами, а також релігійними організаціями для налагодження суспільного діалогу. Певним ризиком даної стратегії може стати руйнування окремих фрагментів партнерських мереж за відсутності бачення конкретних перспектив продовження співпраці після завершення спільної проектної діяльності. Такі ризики актуалізують потребу у ретельному плануванні стратегій розвитку організації, зокрема, за участю соціологів. Релігійно-релігійних організації мають стати окремим предметом аналізу.

Автор висловлює подяку адміністрації центрального офісу Карітасу України та керівництву його регіональних осередків в Дрогобичі, Івано-Франківську, Хмельницькому та Одесі за організаційну підтримку у проведенні дослідження, експертам проекту за надані свідчення та інтерв'юерам за допомогу в отриманні інформації.

Список використаних джерел

1. Алексеев А. Н. Драматическая социология и социологическая ауторефлексия / А.Н. Алексеев; том 1. — СПб.: Норма, 2003. — 592 с. [Alekseyev A.N. Dramaticheskaya sosiologiya i sociologicheskaya autorefleksiya / A.N. Alekseyev; tom 1. — SPb.: Norma, 2003. — 592 s.]
2. Борсинева С. Социология коммуникаций / С. Борсинева. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 270 с. [Borsinyev S. Sociologiya komunikatsiy / S. Borsinyev. — M.: YUNITI-DANA, 2003. — 270 s.]
3. Вебер М. Избранное. Образ общества / М.Вебер; [пер. с нем.]. — М.: Юрист, 1994. — 704 с. [Weber M. Izbrannoye. Obraz obshchestva / M. Weber; [per. s nem.]. — M.: Yurist, 1994. — 704 s.]
4. Гиденс Е. Социология / Е.Гиденс; [пер.з англ.]. — К.: Основи, 1999. — 726 с. [Giddens A. Sociology/ A. Giddens; [per. z anh.]. — K.: Osnovy, 1999. — 726 s.]
5. Ручка А. Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу / А. Ручка // Український інформаційний простір; число 1; ч.2. — К.: КНУКІМ, 2013. — С.163-169. [Ruchka A. Tsinnisna zmina yak providna tema suchasnoho sotsiologichnoho dyskursu / Ukrayinskui sotsiologichnyi prostir; chyslo 1; ch.2. — K.: KNUKIM, 2013. — S. 163-169].
6. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов трансформації / А. Ручка // Українське суспільство. Соціологічний моніторинг — К.: ІС НАНУ, 2011. — С.2001-2015. [Ruchka A. Tsinnisni priorytety naseleennya Ukrayiny za umov transformatsiyi / A. Ruchka // Ukrayinske suspilstvo. Sociologichnyi monitorynh. — K.: IS NANU, 2011. — S. 2001-2015].
7. Смелзер Н. Дж. Проблемы социологии. Георг-Зимелівські лекції, 1995 / Н.Дж. Смелзер; [пер. з англ.]. — Львів, Кальварія, 2003. — 218 с. [Smelser N. J. Problematics of Sociology. The Georg Simmel Lectures, 1995 / N. J. Smelser; [per. z anh.]. — Lviv, Kalvariya, 2003. — 218 s.]
8. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф.Уэбстер; [пер. с англ.]. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 400 с. [Webster F. Theories of the Information Society / F. Webster; [per. s anh.]. — M.: Aspect Press, 2004. — 400 s.]
9. Etzioni A. A Comparative Analysis of Complex Organizations On Power, Involvement, and Their Correlates / A. Etzioni. — N.Y.:The Free Press, L.: COLLIER-MACMILLAN LIMITED, 1961 — 384 ps.
10. Newman M. E. J. The structure and function of complex networks / M. E. J. Newman. — Michigan: University of Michigan, 2003. — 58 ps.
11. Hedström P. Mesolevel Networks and the Diffusion of Social Movements: The Case of the Swedish Social Democratic Party / P. Hedström, R. Sandell, Ch. Stern // American Journal of Sociology.—2000. — 106(1). — P. 145–172.
12. Riketta M. Multiple identities and work motivation: The role of perceived compatibility between nested organizational units / Riketta, M. & Nienber // British Journal of Management.—2007. — 18. — P. 61-77.

Надійшла до редколегії 24.04.15

O. Ivankova-Stetsyuk, PhD, Doktorant
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RECENT DEVELOPMENT STRATEGIES OF SOCIAL AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

The article attempts to outline specific features of the development strategy of modern social and religious organizations on the example of Caritas Ukraine as a "complex organization". By applying organizational (A. Etzioni) and network (M. Newman) analysis, using data leitmotiv expert interviews the article describes practices of establishment of partnership networks of social and religious organizations. Benefits and risks of such kind organizations are evaluated. In this context, the network should be viewed as a structure that is formed between individuals or organizations, and displays various connections between them. Three types of partnership networks are detected, namely, networks of target interaction, networks of horizontal internal interaction and networks of horizontal external interaction. It is emphasized that the development of partnership networks of social and religious organizations is an actual strategy and a prerequisite for their development.

Keywords: development strategy, social and religious organizations, organizational analysis, network analysis, partnership network, expert interviews.

УДК 316.344.2:[316.454.3 +316.343.63]

О. Рахманов, д-р соціол. наук, проф.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СОЛІДАРНОСТІ, КОЛЕКТИВНИХ ДІЙ ТА КОНФОРМІЗМУ В РОБІТНИЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ

У статті аналізується вплив способу виробництва матеріального життя на солідарність та колективні дії робітників. Аналіз виявив галузеву поляризацію поглядів між традиційним індустріальним пролетаріатом та новітнім обслуговуючим пролетаріатом. Класова свідомість українських робітників гальмується патерналістським характером відносин з адміністрацією вітчизняних підприємств (як державних, так і приватних), тоді як праця на підприємствах з іноземним капіталом сприяє активістському типу політичній свідомості. Зростання доходу робітників спрямовує їх до конструктивних методів вирішення суперечок із адміністрацією і водночас нівелиює їхню готовність до протестних дій. Натомість низький рівень доходів сприяє відчуженості у робітничому середовищі.

Ключові слова: робітничий клас, солідарність, колективні дії, конформізм

Вступ. Пошук чинників подолання пасивності робітничого класу за умов капіталістичної трансформації та формування адекватних ринковим моделям форм трудової поведінки, змушує дослідників до необхідності виявлення сприятливих проявів соціально-економічних умов готовності робітників об'єднувати зусилля на захист своїх інтересів шляхом колективних дій. Сучасна пролетаризація набула вигляду зростання не стільки кількості працівників фізичної праці, скільки обслуговуючого пролетаріату, а саме низькооплачуваних фрілансерів, торговців, працівників барів, ресторанів, служби охорони тощо. Саме цей факт потребує порівняння проявів солідаризації в обслуговуючій сфері та традиційних індустріальних сферах. Крім цього, технологічні зміни, динаміка структури економіки, наслідки міграції створили надлишок працівників низької кваліфікації, що становлять вагомий сегмент населення з низькими доходами. Їхня періодична робота та неповний робочий час можуть впливати на їхню класову солідарність, роблячи її відмінною від класової солідарності робітників, які працюють на постійній основі. Таким чином, існує потреба з'ясувати економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України.

Проблема солідаризації в робітничому середовищі сучасної України залишається малодослідженою. В науковій літературі фіксуються лише окремі вияви політичної свідомості українських робітників. Зокрема, зафіксовано слабкі зв'язки між класовою позицією, до якої входять робітники, та задоволеністю економікою, урядом, демократією та ціннісними орієнтаціями на багатство, плюралізм, творчість, визнання, правила [Куценко, 2006: с. 110–111]. Констатується, що класова боротьба на Україні поки що зводиться до підвищення добробуту в обмін на класовий мир [Симончук, 2012]. Встановлено, що неприйняття робітниками свого пригнобленого становища поєднується з недостатньою раціоналізацією причин такого соціального порядку, з громадською пасивністю. Ліві ідейно-політичні орієнтації робітників не обов'язково ведуть до електорального вибору за ліві партії [Рабочий клас України, 2014: с. 295]. З іншого боку, зафіксовано елементи обуржуазнення політичної свідомості кваліфікованих робітників України, які є основою можливої політичної спілки з дрібнобуржуазними політичними партіями [Рахманов, 2015].

Соціологічна інтерпретація феномену соціальної солідарності засновується навколо готовності людини активно відстоювати свої інтереси спільно з представниками своєї чи іншої соціальної групи. У вітчизняному довіднику "Соціологія: короткий енциклопедичний словник" поняття соціальної солідарності інтерпретується як "спільність поглядів, інтересів, активне співчуття певним вчинкам, ідеям, думкам, цінностям, узгодженість у виступах і діях індивідів, груп, класів, націй, зумовлені статусними, економічними, соціально-культурними та іншими детермінантами" [Городяненко, Тарасенко, 1998: с. 488]. Класову солідарність робітників слід роз-

глядати як окремий вимір політичної свідомості, який пов'язаний з їхньою самоідентифікацією та ототожненням у соціальному просторі зі "своїми" на відміну від "чужих". У марксистському тлумаченні процесів формування людської свідомості, і класової солідарності, зокрема, визначальними проголошувалися матеріальні, передусім економічні чинники. Робився наголос на тому, що саме спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Причому при формуванні суспільної свідомості ключову роль відіграють виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва [Маркс, Енгельс, 1955: с. 133]. Ідеологічний зміст політичної свідомості клас визначав на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин. Крім цього К.Маркс зафіксував два протилежні стани класової свідомості – "клас у собі" та "клас для себе": від неусвідомлення своїх корінних, об'єктивних інтересів, відсутності власної організації та соціально-політичної програми до їхнього усвідомлення та набуття політичної суб'єктності.

У цьому контексті важливими стають декілька проявів солідарності. Готовність до колективних дій як втілення солідаризації характеризується кооперативним виміром соціальної активності, який увиразнює здатність людей співпрацювати. Зумовленість кооперативної діяльності пов'язана зі змістом мети: чим більш специфічною є мета, тим менша ймовірність об'єднання людей задля її втілення. Кооперація однодумців доцільна задля втілення довготермінових цілей, оскільки групова співпраця є ефективнішою за індивідуальні зусилля [Резнік, 2011: с. 44–46]. Зокрема, ціннісно-нормативний вимір солідарності передбачає наявність норм та цінностей, які виражають єдність та колективну форму втілення робітничих інтересів. Іншим виміром є об'єкти солідарності, а саме групи чи індивіди, якими робітники готові об'єднувати свої зусилля. Далі йдуть способи солідаризації робітників, а саме форми колективних дій, завдяки яким найбільш ефективно захищаються свої інтереси та права. Останнє вказує на змістовний вимір колективних дій: за що робітники згодні брати участь в різних колективних акціях, в тому числі й протестних. І нарешті, важливим є з'ясування проблем солідаризації та готовності до колективних дій, а саме можливих причин конформізму, які існують в робітничому середовищі.

Беручи на озброєння марксистську методологію вивчення чинників політичної свідомості, основними завданнями статті є з'ясування зв'язку між способом виробництва матеріального життя робітників (галузь економіки, форма власності підприємства, дохід, кваліфікація), з одного боку, та проявів їхньої солідарності і колективних дій, з іншого.

Опис даних. Емпіричною базою дослідження економічних чинників проявів солідарності та колективних дій в

робітничому середовищі є загальнонаціональне опитування "Стан, проблеми і перспективи робітничого класу в системі соціально-економічних відносин сучасного українського суспільства" (N=1800), яке було проведене Інститутом проблем соціалізму спільно з Інститутом соціології НАН України та центром "SOCIS" у вересні-жовтні 2013 року.

Респондентами опитування стали працівники чотирьох галузей: транспорту і зв'язку (N=270), будівництва (N=183), торгівлі, ремонту і послуг (N=267) та промисловості (N=1080). Серед інших показників економічних чинників використовувалася змінна, яка визначає форму власності підприємства: в даному випадку використовувалися лише ті альтернативи, які мали достатні кількісні наповнення для статистичного аналізу, а саме – приватне підприємство (N=879), приватне підприємство за участю іноземного капіталу (N=227), державне/комунальне підприємство (N=409) та підприємство зі змішаною формою власності (N=191). Показник доходу вимірювався за інтервальною шкалою: 1 – до 1147 грн.; 2 – 1148-1720 грн; 3 – 1721-2294 грн; 4 – 2295-2868 грн; 5 – 2869-3441 грн; 6 – 3442-4588 грн; 7 – 4589-5735 грн; 8 – 5736-6308 грн; 9 – 6309-6882 грн; 10 – 6883-7455 грн; 11 – 7456-8029 грн; 12 – 8030 грн і більше. Показник кваліфікації вимірювався за порядковою шкалою: 1 – висококваліфікований робітник; 2 – кваліфікований робітник; 3 – малокваліфікований робітник; 4 – різноробочий, підсобний робітник.

Методи дослідження. Для визначення проявів солідарності та колективних дій робітників залежно від галузі та форми власності підприємства використано метод статистичної експертизи двовимірних таблиць [Паніна, 1996: с.184–190]. Для оцінювання зв'язку між інтервальною шкалою нормативного виміру солідарності та мікроекономічними чинниками неперервна змінна доходу та порядкова змінна кваліфікації вираховувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Для оцінювання зв'язку між дискретною та неперервною змінною бу-

ло обчислене кореляційне відношення – коефіцієнт Ета (η). Коефіцієнт Ета є несиметричним і набуває значень від 0 (відсутність зв'язку, відсутність впливу) до 1 (повний зв'язок, повний вплив) [Горбачик, Сальнікова, 2008: с. 72]. Зокрема, інтервальна змінна доходу та порядкова змінна кваліфікації розглядалися як чинники (незалежні змінні), що впливають на дискретну змінну прояву певної форми солідаризації чи колективної дії (залежна змінна). Для обчислення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена та кореляційного відношення Ета використано пакет SPSS.

Отримані результати

Нормативний вимір солідарності

В переліку ціннісно-нормативних тверджень, з якими в ході опитування пропонувалося визначитися українським робітникам, виявилися ті, що визначають нормативний вимір солідарності в робітничому середовищі (див. табл. 1). Розуміння того, що слід триматися разом, бо поодиноч нічого не доб'єшся, притаманне більшості українських робітників: 70,2% в цілому згодні з цим твердженням. Натомість із твердженням, що лише в робітничому середовищі можна відчувати справний колективізм та солідарність, погодилися майже половина респондентів (у цілому 49,5%). Ціннісно-нормативна позиція відчуженості притаманна менше половині робітників України: в цілому 46,3% респондентів погодилися з тим, зараз такий час, що кожен сам за себе, бо інакше не виживеш.

Разом з тим, виявилось, що третина опитаних – 32,5% (N = 586) – одночасно згодні з двома протилежними за змістом твердженнями "зараз дуже важливо робітникам триматися разом; поодиноч нічого не доб'єшся" та "зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш". А чверть респондентів – 24,5% (N = 441) – одночасно згодні з протилежними за змістом твердженнями "зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш" та "тільки в робочому середовищі можна відчувати справний колективізм і солідарність".

Таблиця 1

Відповіді робітників України на запитання щодо солідарності в робітничому середовищі

Варіанти відповіді	Зараз дуже важливо робітникам триматися разом. Поодиноч нічого не доб'єшся		Зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш		Тільки в робітничому середовищі можна відчувати справний колективізм і солідарність	
	N	%	N	%	N	%
Не згоден	67	3,7	239	13,3	216	12,0
Скоріше не згоден	141	7,8	381	21,2	231	12,8
Важко відповісти	329	18,3	348	19,3	462	25,7
Скоріше згоден	704	39,1	471	26,2	623	34,6
Згоден	559	31,1	361	20,1	268	14,9

Галузевий розподіл відповідей щодо солідарності у робітничому середовищі показав сталі розбіжності. Так, підтримка об'єднаних тверджень "зараз дуже важливо робітникам триматися разом; поодиноч нічого не доб'єшся" (75,1%) та "тільки в робочому середовищі можна відчувати справний колективізм і солідарність" (52,9%) найбільше простежується серед робітників промисловості, найменше – серед працівників торгівлі, ремонту та послуг (відповідно – 57,7% та 41,6%). Відтак підтримка індивідуалістської позиції відчуження ("зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш") прогнозовано найменше притаманна тим же робітникам промисловості (41,2%). Така поляризація поглядів між традиційним індустріальним пролетаріатом та новітнім обслуговуючим пролетаріатом черговий раз відтворює вірність постулату про залежність політичної свідомості від способу виробництва.

Двовимірний аналіз відповідей щодо солідарності у робітничому середовищі залежно від характеру власності підприємства також зафіксував відмінності. Найвищі показники підтримки твердження, що слід триматися разом, бо поодиноч нічого не доб'єшся, та найнижчі показники підтримки позиції індивідуалістської відчуженості більшою мірою притаманна робітникам приватних підприємств за участю іноземного капіталу (відповідно – 77,1% та 39,2%) та державних/комунальних підприємств (відповідно – 75,6% та 42,1%), ніж робітникам приватних підприємств (відповідно – 67,5% та 49,8%) та підприємств зі змішаною формою власності (відповідно – 65,4% та 47,1%). Підтримка твердження, що лише в робітничому середовищі можна відчувати справний колективізм та солідарність, притаманна найбільше робітникам державних/комунальних підприємств (57,5%), найменше – робітникам підприємств зі змішаною формою власності (38,2%).

Аналіз зв'язку між відповідями щодо солідарності у робітничому середовищі та мікроекономічними чинниками виявило незначну негативну кореляцію (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена $-0,080$; $p < 0,01$) лише між рівнем доходу та твердженням "зараз такий час: кожен сам за себе, інакше не виживеш". Тобто згода з цією нормою відчуженості дещо збільшується із зниженням доходу. Рівень кваліфікації в даному випадку не впливає на ставлення робітників до запропонованих тверджень.

Об'єкти солідаризації. В ході обстеження респондентам було задано питання щодо готовності солідаризуватися з різними соціально-професійними групами зад-

ля відстоювання власних інтересів та прав (див. *табл. 2*). Перш за все звертає увагу велика частка (41,6%) тих, хто вагався з відповіддю це запитання. Це демонструє очевидні проблеми класової солідарності та політичної свідомості в робітничому середовищі України. Очевидно, що частина робітничого класу демонструє низький рівень об'єднального потенціалу. Якщо брати тих, хто виявив певну схильність до солідарності, то майже половина (48,8%) респондентів зазначили про готовність об'єднати свої зусилля з робітниками свого підприємства. Натомість готовність до солідаризації з робітниками інших підприємств задекларували 22,5%.

Таблиця 2

**Відповіді робітників України на запитання
"З ким Ви готові об'єднуватися у відстоюванні своїх інтересів і прав?"**

Об'єкти солідаризації	N	%
З робітниками свого підприємства	879	48,8
З інженерно-технічними працівниками свого підприємства	258	14,3
З робітниками інших підприємств	405	22,5
З сільськогосподарськими робітниками (селянами)	156	8,7
З дрібними приватними підприємцями	99	5,5
Зі студентами	131	7,3
З безробітними	185	10,3
Важко відповісти	749	41,6

Втім, навіть така невелика частка все ж показує певні елементи саме класової свідомості, оскільки варіант готовності солідаризуватися з інженерно-технічними працівниками свого ж підприємства зустрів розуміння лише у 14,3% респондентів. Тобто, для певної частини робітників статус робітника працівників чужого підприємства став ближчим, ніж вищий статус свого ж колеги по роботі. Ще меншу готовність об'єднуватися викликають у робітників представники інших соціальних прошарків. Зокрема, лише 10,3% опитаних підтвердили готовність солідаризуватися з безробітними. Можна вважати, що "класово чужими" для більшості українських робітників є селяни, студенти та дрібні приватні підприємці, оскільки готових солідаризуватися з ними виявили менше 10% – відповідно 8,7%, 7,3% та 5,5%.

Якщо проаналізувати відповіді залежно від галузі зайнятості респондента, то найбільшу готовність солідаризуватися демонструють робітники промисловості, найменшу – працівники торгівлі, ремонту та послуг. Причому найвищі показники солідаризації демонструють робітники промисловості стосовно готовності об'єднатися як з робітниками (55%) та інженерно-технічними працівниками свого підприємства (18,6%), так і з робітниками інших підприємств (25,9%).

Якщо взяти характер власності підприємства, де працюють опитані робітники, то найбільшими частками солідаризації вирізняються робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу. Саме ця група проявила готовність солідаризуватися з представниками не тільки свого класу: найбільші частки готовності до солідаризації спостерігаються стосовно робітників (65,6%) та інженерно-технічних працівників свого підприємства (29,5%), робітників інших підприємств (33,5%) та сільськогосподарських працівників (15%).

Результати кореляційного аналізу між показниками готовності солідаризуватися з різними соціально-професійними групами та рівнем доходу виявили слабку кореляцію в одному випадку: із зростанням доходу збільшується готовність робітників об'єднуватися з інженерно-технічними працівниками ($\eta = 0,192$). Натомість, рівень кваліфікації в цілому не впливає на солідаризацію робітників України.

Форми колективних дій як способи солідаризації робітників

Найбільш дієвою на думку українських робітників є переговори з адміністрацією: цю форму колективних дій позначили половину опитаних (див. *табл. 3*). Ця загальною конструктивна та конвенційна форма виявилася дещо більше поширена серед представників будівельної галузі, транспорту і зв'язку, ніж серед робітників промисловості, торгівлі, ремонту та послуг. Також виявилось що така форма колективних дій найменше притаманна робітникам підприємств зі змішаним типом власності. Набагато меншою підтримкою користуються інші форми колективних дій. Втім, більш ніж п'ята частина робітників вважають ефективною мірою звернення до судових інстанцій. Така форма колективних дій є найбільш популярною серед працівників транспорту і зв'язку, найменше серед представників торгівлі, ремонту та послуг. Якщо брати до уваги розподіл відповідей за формою власності, то знову ж таки виявилось, що ця форма колективних дій найменше притаманна робітникам підприємств зі змішаним типом власності.

Подібна чисельність робітників (п'ята частина) визнала ефективність звернень до ЗМІ. Якщо взяти галузеві відмінності, то двовимірний аналіз зафіксував, що ця форма колективних дій найменш популярною порівняно з іншими галузями виявилася серед представників торгівлі, ремонту та послуг. Цікавим фактом є те, що тих, хто не визначився з відповіддю, найбільше виявилось також серед представників торгівлі, ремонту та послуг. Якщо брати форму власності підприємства, то найбільше невизначених зафіксовано серед приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства.

Решта форм колективних дій користуються невеликою популярністю. Примітно, що сюди входять колективні практики звернень до органів влади та її представників. Разом з тим, більшість робітників не вважають ефективними також неконвенційні форми протесту – організація мітингу, пікетів, страйку чи захоплення підприємства. Якщо брати розподіли залежно від галузі та форми власності підприємства, то лише щодо такого способу солідаризації робітників як звернення до Національної служби посередництва і примирення різночесьно вирізняються робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу, серед яких виявилось 19,4% тих, хто визнає за ефективну форму захисту трудових прав звернення до новітнього інституту. Цей фе-

номен підтверджується подібними фактами в Росії, де як зазначає російський соціолог Б.Максимов, зарубіжні корпорації несуть нову культуру цивілізованого вирішення спорів. Тому в Росії у свій час найбільш ефекти-

вними виявилися колективні дії робітників місцевих відділень іноземних компаній, таких як "Форд", "Хайнекен" [Болдырев, 2007].

Таблиця 3

Відповіді робітників України на запитання "На Вашу думку, які з перерахованих форм колективних дій найбільш ефективні для захисту трудових прав робітників?"

Форми колективних дій	N	%
Переговори з адміністрацією	915	50,8
Звернення до судових інстанцій	412	22,9
Звернення до Національної служби посередництва і примирення	103	5,7
Звернення в ЗМІ	393	21,8
Звернення до депутатів, партійних лідерів	181	10,1
Звернення до органів виконавчої влади	192	10,7
Проведення мітингів, пікетів	243	13,5
Організація страйку	169	9,4
Захоплення підприємства	31	1,7
Важко відповісти	494	27,4

Це спостереження підтверджується кореляційним аналізом між оцінкою робітниками ефективності форм колективних дій для захисту своїх трудових прав та мікро-економічними чинниками. Зафіксовано чіткий зв'язок ($\eta=0,270$) між рівнем доходу та показником звернення до Національної служби посередництва і примирення. Суттєвих кореляцій між кваліфікацією робітника та його оцінкою ефективності колективних дій не виявлено.

Змістовний вимір колективних дій

Готовність брати участь у заходах задля покращення свого становища залежить від змісту акції (див. табл. 4). Виявилось, що близько 45% робітників не вказала на жодну з із запропонованих акцій: п'ята частина опитаних із запропонованого переліку не знайшли відповідної за змістом акції, яка б могла поліпшити їхнє становище; майже 12% робітників влаштовує їхнє становище; майже 15% не визначилися з відповіддю. Якщо брати ті відповіді, в яких вказували на певну акцію, то найбільше (43,2%) робітників готові брати участь в акціях за підвищення зарплати і поліпшення інших умов праці. Наступними за показниками готовності йдуть акції проти несправедливих звільнень та за прийняття соціально-трудового законодавства в інтересах робітників. Натомість на акції щодо більш масштабних пере-

творень, як, наприклад, щодо зміни соціально-економічного і політичного ладу країни, робітники не демонструють готовності.

Якщо проаналізувати змістовний вимір колективних дій за галузями виробництва, то готовність брати участь в акціях за підвищення зарплати та поліпшення умов праці, більшою мірою демонструють робітники промисловості (46,7%) та транспорту/зв'язку (43%), ніж працівники будівництва (35,5%) та торгівлі, ремонту і послуг (34,5%). Подібна ситуація простежується і щодо готовності брати участь в акціях проти несправедливих звільнень: якщо серед робітників промисловості та транспорту/зв'язку таких відповідно 25,3% і 25,9%, то серед робітників будівництва та торгівлі, ремонту і послуг таких відповідно 17,5% і 16,1%. Натомість найбільший відсоток готовності брати участь в акціях за прийняття соціально-трудового законодавства в інтересах робітників демонструють робітники будівництва (25,1%), тоді як серед працівників торгівлі, ремонту і послуг – таких 7,9%. Останні також демонструють найменший від представників інших галузей відсоток готовності брати участі в акціях за поліпшення охорони праці і техніки.

Таблиця 4

Відповіді робітників України на запитання "В яких акціях Ви готові брати участь задля покращення свого становища?"

Зміст акцій	N	%
За підвищення зарплати і поліпшення інших умов праці	778	43,2
За поліпшення охорони праці і техніки безпеки	259	14,4
Проти несправедливих звільнень	418	23,2
За прийняття соціально-трудового законодавства в інтересах робітників	383	21,3
За зміну соціально-економічного і політичного ладу країни	249	13,8
Ні в одній з них, оскільки це не поліпшить мого становища	342	19,0
Немає потреби участі в будь-яких акціях, моє становище мене влаштовує	215	11,9
Важко відповісти	268	14,9

Якщо ж брати розподіли залежно від форми власності підприємства, то готовність брати участь в акціях за підвищення зарплати та поліпшення умов праці, більшою мірою демонструють робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу (50,2%) та державного/комунального підприємства (52,1%), ніж працівники приватного підприємства (38,6%) та підприємства зі змішаною формою власності (39,3%). Подібна ситуація простежується і щодо готовності брати участь в акціях за зміну соціально-економічного і політичного ладу країни: якщо серед робітників приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства таких відповідно 17,2% і 18,6%, то серед робітників приватного підприємства та підприємства зі змішаною формою власності підприємства зі змішаною формою власності таких відповідно 12,9% і 7,3%. Примітним є те, що найменшу готовність

брати участь в акціях за поліпшення охорони праці та техніки безпеки демонструють робітники приватних підприємств за участю іноземного капіталу (9,7%). Можна припустити, що ця проблема не є актуальною на цих підприємствах. Натомість робітники державних/комунальних підприємств демонструють найбільший відсоток (31,8%) порівняно з іншими щодо готовності брати участь в акціях проти несправедливих звільнень. Робітники приватних підприємств порівняно з іншими демонструють найбільший відсоток (23,7%) підтримки песимістичної позиції, що ні в одній з них вони не приймуть, оскільки це не поліпшить їхнього становища, а серед робітників підприємств зі змішаною формою власності найбільший відсоток (20,4%) тих, хто вважає, що немає потреби участі в будь-яких акціях, оскільки їхнє становище їх влаштовує.

Результати кореляційного аналізу зафіксували зв'язок ($\eta=0,230$) між рівнем доходу та відсутністю потреби участі в будь-яких акціях, оскільки їхнє становище їх влаштує. Знову ж таки, як і попередніх випадках, суттєвих кореляцій між кваліфікацією робітника та змістовним виміром колективних дій не виявлено.

Причини конформізму українських робітників.

Якщо проаналізувати причини конформізму українських робітників, то відповіді запитання "Як Ви вважаєте, чому в Україні немає масового протестного руху

робітників?" свідчать про самокритичність представників робітничого класу (див. *табл. 5*). Робітники здебільшого виняють себе, вказуючи на власний страх звільнення та різних санкцій, відсутність досвіду боротьби, пасивним примиренням з існуючим становищем, відсутністю віри в ефективність протестів та доцільність за цих умов бути сам за себе. Разом з тим, робітники вказують на відсутність авторитетних лідерів та брак єдності та пролетарської солідарності у їхньому середовищі.

Таблиця 5

Відповіді робітників України на запитання "Як Ви вважаєте, чому в Україні немає масового протестного руху робітників?"

Причини конформізму	N	%
Робітники сподіваються, що скоро життя покращиться	332	18,4
Робітники бояться звільнення та інших санкцій	698	38,8
Робітники змирилися з існуючим становищем і терплять його	496	27,6
У робітників немає досвіду боротьби за свої права	505	28,1
За нинішніх умов кожен виступає сам за себе	408	22,7
У робітників немає авторитетних лідерів	476	26,4
Робітники не віряють, що чогось можна добитися протестами	485	26,9
У робітничому середовищі немає єдності і пролетарської солідарності	276	15,3
Газети, журнали, радіо і ТБ постійно перемикають увагу робітників на розваги та інші другорядні питання	153	8,5
Інше	8	0,4
Важко відповісти	242	13,4

Якщо проаналізувати причини конформізму у робітничому середовищі за галузями виробництва, то про страх бути звільненим або зазнати інших санкцій більшою мірою вказують робітники промисловості (42,3%) та транспорту/зв'язку (40,7%), ніж працівники будівництва (28,4%) та торгівлі, ремонту і послуг (29,6%). Подібна ситуація простежується і щодо визнання того, що у робітників немає досвіду боротьби за свої права: якщо серед робітників промисловості та транспорту/зв'язку таких відповідно 29,8% і 30,4%, то серед робітників будівництва та торгівлі, ремонту і послуг таких відповідно 24,6% і 21,0%. Треба зазначити, що робітники промисловості вирізняються найбільшим відсотком (30,9%) визнання відсутності серед них авторитетних лідерів та найменшим відсотком підтримки тези, що робітники сподіваються, що скоро життя покращиться. Очевидно, що робітники промисловості вирізняються з поміж інших усвідомленням потреби політичного лідерства в їхньому середовищі та найменшими ілюзіями щодо свого становища. Парадоксально, але серед працівників торгівлі, ремонту і послуг виявилось найменше (6,4%) тих, хто вказав, що у робітничому середовищі немає єдності і пролетарської солідарності.

Розподіл відсотків залежно від форми власності підприємства продемонстрував, що страх бути звільненим або зазнати інших санкцій більшою мірою вказують робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу (46,7%) та державного/комунального підприємства (46,7%), ніж працівники приватного підприємства (34,2%) та підприємства зі змішаною формою власності (36,1%).

Подібним чином відбувається диференціація поглядів щодо браку єдності і пролетарської солідарності: якщо серед робітників приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства згодних з цим нараховується відповідно 21,1% і 21,3%, то серед робітників приватного підприємства та підприємства зі змішаною формою власності таких відповідно 12,4% і 12,6%. Робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу вирізняються з поміж інших найбільшим відсотком (35,2%) тих, вказує брак досвіду боротьби за свої права. Натомість серед робітників державного/комунального підприємства найбільше (34%) тих, хто вказує на брак авторитетних лідерів. Виявилось, що серед робітників підприємства зі змішаною формою власності виявилось найбільше (28,8%) порівняно з іншими тих, хто вважає що, за

нинішніх умов кожен виступає сам за себе. Разом з тим, розподіли відсотків демонструють, що оптимістів дещо більше виявилось серед робітників приватного підприємства за участю іноземного капіталу (23,3%) та підприємства зі змішаною формою власності (23%), ніж серед робітників приватних підприємств (17,1%) та державного/комунального підприємства (15,9%).

Суттєвих кореляцій між рівнем доходу та кваліфікацією робітника, з одного боку, та причинами конформізму у робітничому середовищі не виявлено.

Слід зазначити, що причини конформізму можна пояснювати ще й тим, що робітники часто не усвідомлюють своїх трудових прав. Такі висновки напрашуються результатами відповіді робітників на запитання "Чи дотримується Ваш роботодавець трудових прав робітників?", коли більша частина (64,2%) дала ствердну відповідь, а 22% не визначилися з відповіддю. І лише 13,8% робітників дали негативну відповідь. На перший погляд ситуація з трудовими правами робітників не така й вже погана. Але навіть серед тих, хто вказав на недотримання роботодавцями трудових прав, близько половини (47%) змушені терпіти, бо не бачать можливості їх захистити; 32,1% обурюються, але бояться боротися проти порушення своїх прав; 9,2% – не визначилися з відповіддю; і лише 11,6% вказали, що відстоюють свої права всіма доступними їм засобами.

Висновки. Отже, підсумовуючи аналіз, можна зазначити, що припущення щодо зв'язку між економічними чинниками та проявами солідарності та колективних дій робітників в цілому підтвердилося. Більшості українських робітників притаманні колективістські норми щодо солідарності в робітничому середовищі. Однак чверть робітників одночасно сповідує норми колективізму та індивідуалістської відчуженості. Така амбівалентність поглядів щодо солідарності вагомої частини робітничого класу України свідчить про розмитість політичної свідомості, яка знаходиться в процесі соціально-економічного переформатування. Саме в часи трансформації економіки, соціальної нестабільності індивід приміряє всі зразки адаптивної поведінки. За умов, коли сталість трудового колективу суттєво піддається ринковим подразникам, робітник намагається раціонально визначити оптимальний варіант своєї поведінки. Тому найпоширенішим мотивом колективних дій робітників є готовність брати участь в акціях за підвищення зарплати і поліпшення інших умов праці. На обмеженість полі-

тичної свідомості українських робітників вказує невисока популярність можливих колективних акцій щодо зміни соціально-економічного і політичного ладу країни.

Основними причинами конформізму є страх звільнень та різних санкцій, відсутність досвіду боротьби, відсутність віри в ефективність протестів, пасивне примирнення з існуючим становищем, що є наслідком відсутності авторитетних лідерів та браку єдності та пролетарської солідарності у робітничому середовищі. Очевидно, що слабка робота профспілок та профільних політичних партій залишає відкритою нішу для нової робітничої партії у політичному просторі України.

Галузева поляризація поглядів між традиційним індустріальним пролетаріатом та новітнім обслуговуючим пролетаріатом черговий раз відтворює вірність постулату про залежність політичної свідомості від способу виробництва. Якщо робітники промисловості вирізняються визнанням відсутності серед них авторитетних лідерів та найменшим сподіванням, що скоро життя покращиться, то серед представників торгівлі, ремонту та послуг переважають ті, хто не усвідомлює свої інтереси та потребу у пролетарській солідарності. Це пояснюється тим, що сфера послуг вирізняється непостійним складом персоналу, відсутністю сталого колективу та традицій захисту своїх прав. Це в черговий раз доводить тезу про те, що найбільш сприятливим середовищем для формування пролетарської свідомості є промисловість. Саме із зниженням промислового виробництва і зайнятості в цій галузі пов'язані проблеми класової солідарності робітників. Оскільки непромислові сфери є слабким середовищем для формування класової солідарності, очікувати зростання політичної свідомості серед працівників торгівлі чи "офісного планктону" є поки що марним.

Відмінності за формою власності підприємства зафіксували той факт, що вітчизняні підприємства (як державні, так і приватні) продовжують відтворювати патерналістські відносини між адміністрацією та працівниками, зберігаючи у свідомості робітників пам'ять про радянське минуле та обмежуючи активні дії. Домінування неформальних зв'язків і норм над принципами формально-правової організації праці притлумлюють у робітників відчуття антагонізму відносно власників та адміністрації підприємства. Психологічно це є відлунням традиційної общинної свідомості. Натомість праця на підприємствах, які чітко ідентифікують свій іноземний капітал, нівелюють патерналістські сподівання, бо вважаються "чужими". Це руйнує конформістські ілюзії та сприяє активістській політичній свідомості, яка втілюється в усвідомлення відсутності досвіду боротьби за свої права, готовність об'єднуватися з іншими соціальними групами у боротьбі за свої інтереси та застосовувати такі новітні й ефективні форми тиску як звернення до Національної служби посередництва і примирення та демонструють найбільшу готовність брати участь в протестних акціях демонструють робітники приватного підприємства за участю іноземного капіталу та державного/комунального підприємства, найменшу – працівники приватного підприємства та підприємства зі змішаною формою власності.

Аналіз не зафіксував суттєвих кореляцій між рівнем кваліфікації робітника та проявами солідарності і колективних дій робітників. Натомість перевірка впливовості показника рівня доходу з'ясувала, що із зниженням доходу зростає згода українських робітників з нормами індивідуалістської відчуженості. Тоді як із зростанням доходу збільшується готовність робітників солідаризуватися з інженерно-технічними працівниками свого підприємства та схильність до конструктивних методів вирішення суперечок із адміністрацією. Разом з тим, високий рівень доходу зумовлює конформізм через відсутність потреби участі в будь-яких акціях у робітничому середовищі та звуження переліку вимог.

Список використаних джерел

1. Куценко О. Чи зберігають значення класові підстави політичної участі / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 92–115. [Kutsenko O. Chy zberihaiut znachennia klasovi pidstavy politychnoi uchasti / O. Kutsenko // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2006. – № 3. – С. 92–115.]
2. Симончук Е. Забастовочное движение: от всплеска в 1990-е до затухания в 2000-е годы / Е. Симончук // Коммунист Украины. – 2012. – № 5. – С. 52. [Simonchuk E. Zabastovochnoye dvizheniye: ot vspleska v 1990-e do zatukhaniya v 2000-e gody / E. Symonchuk // Kommunist Ukrainy. – 2012. – № 5. – С. 52.]
3. Рабочий класс Украины: вчера и сегодня. По материалам социологических исследований. – К.: ТОВ "Друкарня "Бизнесполіграф", 2014. – 344 с. [Rabochiy klass Ukrainy: vchera i segodnia. Po materialam sotsiologicheskikh issledovaniy. – К.: TOV "Drukarnia "Biznespolihraf", 2014. – 344 s.]
4. Рахманов О. Політична свідомість робітничого класу України у роки соціальних трансформацій / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 1. – С. 3–26. Rakhmanov O. Politychna svidomist robitnychoho klasu Ukrainy u roky sotsialnykh transformatsii / O. Rakhmanov // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2015. – № 1. – С. 3–26.
5. Городяненко В.Г. Соціальна солідарність / В.Г. Городяненко, В.І. Тарасенко // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С. 488–489. Horodianenko V.H. Sotsialna solidarnist' / V.H. Horodianenko, V.I. Tarasenko // Sotsiologhiia: korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk. Uklad.: V.I.Volovychn, V.I.Tarasenko, M.V.Zakharchenko ta in.; Pid zag. red. V.I.Volovychna. – К.: Ukr. Tsentru dukhovn. kultury, 1998. – С. 488–489.
6. Маркс К. Сочинения (2-е изд.) / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 4 (Май 1846 – март 1848). – М.: Издательство политической литературы, 1955. – 638 с. [Marx K. Sochineniya (2-e izd.) / K. Marx, F. Engels. – Т. 4 (Mai 1846 – mart 1848). – М.: Izdatelstvo politicheskoi literatury, 1955. – 638 s.]
7. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 336 с. Reznik O. Hromadianski praktyky v perekhidnomu suspilstvi: chynnyky, subiekty, sposoby realizatsii / O. Reznik. – К.: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2011. – 336 s.
8. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій / Н.В. Паніна. – К.: Наукова думка, 1996. – 232 с. Panina N.V. Tekhnologhiia sotsiologichnoho doslidzhennia. Kurs lektsii / N.V. Panina. – К.: Naukova dumka, 1996. – 232 s.
9. Горбачик А.П. Аналіз даних соціологічних досліджень засобами SPSS: Навчальний посібник / А.П. Горбачик, С.А. Сальнікова – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 164 с. Horbachyk A.P. Analiz danykh sotsiologichnykh doslidzhen zasobamy SPSS: Navchalnyi posibnyk / A.P. Horbachyk, S.A. Sainikova – Lutsk : RVV "Vezha" Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2008. – 164 s.
10. Болдырев О. Стачка на "Форде": бастуют, потому что не голодают / О. Болдырев // BBCRussian.com. 12 декабря 2007 г [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_7141000/7141369.stm. [Boldyrev O. Stachka na "Forde": bastuiut, potomu chto ne golodaiut / O. Boldyrev // BBCRussian.com. 12 dekabria 2007 h [Electronic resource]. – Mode of acces: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_7141000/7141369.stm.]

Надійшла до редколегії 25.06.15

O. Rakhmanov, Dr.Sc., Prof.

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

ECONOMIC FACTORS OF SOLIDARITY, COLLECTIVE ACTION AND CONFORMISM IN THE WORKING ENVIRONMENT IN UKRAINE

The article analyzes the impact of the mode of production of material life for solidarity and collective action of workers. Analysis revealed sectoral polarization of views between traditional industrial proletariat and the latest servicing proletariat. The class consciousness of the Ukrainian workers hampered paternalistic nature of the relationship with the administration of domestic companies (both public and private), while work in enterprises with foreign capital contributes activist type of political consciousness. Rising income workers to direct their constructive methods of settling disputes with the administration and simultaneously eliminates their readiness to protest action. Instead, low income contributes to alienation in the working environment.

Keywords: working class, solidarity, collective actions, conformism

УДК 316.344.7

І. Локтєва, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ СЕРЕД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

У статті представлено адаптацію підходу до вимірювання соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб запропонованого Дж. Джоель-Гисбергом та К. Вруманом. З метою вимірювання соціального відторгнення автор застосовує факторний аналіз та здійснює емпіричну ідентифікацію трьох вимірів концепту, а саме матеріальної депривації, доступу до прав громадянина, соціальної ізоляції. На основі визначених компонентів концепту сконструйовано інтегральний (адитивний) індекс соціального відторгнення. Здійснено перевірку інструменту відповідно до критерію зовнішньої валідності шляхом застосування аналізу лінійної регресії. У якості предикторів було обрано змінні, що вимірюють рівень доходу ВПО, суб'єктивні оцінки стану здоров'я, рівень освіти, сімейний стан і суб'єктивну оцінку відчуження від громади у поточному місці проживання. За результатами регресійного аналізу виявлено, що чотири змінних із п'яти мають значущі регресійні коефіцієнти. Очікувані зв'язки виявлено між рівнем доходів і суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, сімейним станом, суб'єктивною оцінкою відчуження від громади у поточному місці проживання та індексом соціального відторгнення. Водночас взаємозв'язок рівня освіти з соціальним відторгненням нівелюється на фоні інших його предикторів.

Ключові слова: соціальне відторгнення, внутрішньо переміщені особи, факторний аналіз, аналіз лінійної регресії

Проблема внутрішнього переселення є актуальною для значного числа країн світу і, зокрема, для країн Центрально-Східної Європи, а саме Боснії та Герцеговини, Сербії, Грузії, Азербайджану та України. У 2014 році в Україні вперше зафіксовано виникнення такої категорії людей, як внутрішньо переміщені особи (ВПО або переселенці). На сьогоднішній день за оцінками Міністерства соціальної політики та УВКБ ООН в Україні налічується майже півтора мільйони ВПО [Internal Displacement Map, 2015].

Термін ВПО вказує на соціально-політичний конструкт, створений для позначення категорії людей, яка виникла внаслідок специфічних обставин. До ВПО належать люди, які були змушені покинути місце свого проживання для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини. Але переселенці не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон країни [Керівні принципи УВКБ ООН, 1998].

Для представників групи ВПО характерна поява раптової бідності внаслідок втрати майна та джерел до існування через переміщення з територій, де проходять бойові дії [Черненко, 2015: с. 15]. Дані досліджень демонструють, що для ВПО є характерним високий рівень довготривалого безробіття. Водночас, для представників цієї групи основним джерелом доходу є державна фінансова допомога [Тухашвили, 2013: с. 3]. Результати останніх досліджень демонструють, що першочерговими для ВПО в Україні залишаються потреби у роботі (постійному заробітку), житлі, доступі до ліків, медичного обслуговування тощо [Відродження, 2015: с. 3].

Отже, проблеми, з якими стикаються ВПО, пов'язані з недостатністю або перекриттям доступу до ресурсів і діяльності, яка доступна для більшої частини населення. Все це може свідчити про множинні прояви неблагополуччя серед зазначеної категорії населення, що вимагає застосування відповідних інструментів дослідження. Зважаючи на це, концепт соціального відторгнення видається найбільш придатним інструментом для аналізу життєвої ситуації ВПО.

Застосування концепту дозволить визначити відмінності та тенденції поширеності соціального відторгнення і допоможе встановити найбільш вразливі (найменш захищені) групи серед ВПО. Тому метою нашої роботи стало конструювання вимірювального інструменту, спрямованого на ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО.

Теоретичні засади дослідження соціального відторгнення. Одним із центральних атрибутів соціального відторгнення є брак участі в основних видах діяльно-

сті у суспільстві [Burchardt; Хмелько, Оксамитна, 2004]. Вважається, що людина є соціально відторгнутою, якщо: (а) вона проживає в межах певної громади; (б) через причини, що знаходяться поза межами її контролю вона не може брати участь у нормальній діяльності, характерній для більшості членів цієї громади; (в) однак людина хотіла би брати участь у такій діяльності [Burchardt, 1999: p. 229; Mathieson, 2008].

Останнім часом у дослідженнях, присвячених вимірюванню соціального відторгнення, широкого застосування набув підхід до його емпіричної ідентифікації, запропонований Дж. Джоель-Гисбергом та К. Вруманом [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2007: p. 17]. Схема вимірювання успішно реалізована у ряді досліджень соціального відторгнення в країнах Європи та в Україні для ідентифікації залучення людей старшого віку [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2008: p. 9; van Bergen, 2014: p. 4; Coumans, 2014: p. 786; Гришина, 2015: с. 8]. У підході, що розглядається, у структурі концепту соціального відторгнення визначають чотири виміри двох типів – дистрибутивні та реляційні. До дистрибутивного виміру входить матеріальна депривація та недостатній доступ до базових соціальних благ, а до реляційних – обмежена соціальна участь та брак нормативної інтеграції [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2007: p. 17]. Така структура концепту дозволяє вивчати соціальне відторгнення як результат спільної дії визначених факторів, що поєднуються з конкретними соціальними установками та культурою людей. Розглянемо більш детально визначені такі чином виміри у структурі концепту.

Під матеріальною депривацією розуміють відсутність ресурсів, необхідних для підтримання звичайних або принаймні широко прийнятих стандартів споживання, умов життя у конкретному суспільстві [Харченко, 1999: с. 43]. Іншими словами, матеріальна депривація характеризує обмеженість споживання та вимірюється як фінансова неспроможність купувати продовольчі та непродовольчі товари, оплачувати різноманітні послуги.

Другий вимір у структурі концепту має відношення до недостатньої забезпеченості прав громадянина на отримання необхідних соціальних благ. Цей вимір характеризує доступність суспільних ресурсів, які можна отримати, у більшості випадків, від державних інституцій, що ці ресурси розподіляють. Показники, які обирають для емпіричної ідентифікації цього виміру, зазвичай, спрямовані на оцінку наявності доступу або ж можливості отримати доступ до послуг медичних установ, дитячих та навчальних закладів. Зокрема, мова йде про індикатори, що вимірюють якість побутових умов у місці проживання, рівень безпеки району

проживання, якість надання комунальних послуг, регулярність отримання державної допомоги (соціальних виплат) тощо [Coutmans, 2014: р. 787].

Вимір соціальної участі характеризує рівень залучення до формальних та неформальних мереж. Зокрема, виділяють такі форми залучення, як соціальна (мова йде в першу чергу про міжособистісні контакти), культурна та громадянська [van Bergen, 2014: р. 6; Coutmans, 2014: р. 786]. Оскільки для цільової групи дослідження (ВПО) найбільш важливими є мережі підтримки, то далі зосередимо увагу саме на соціальній участі, що характеризує рівень міжособистісного спілкування. Індикаторами цього виміру виступають характеристики як взаємовідносин з оточуючими (родичами, друзями, сусідами) так і можливостей отримати від оточуючих допомогу [Lubben, 2004: р. 23].

Вимір нормативної (культурної) інтеграції характеризує ступінь прийняття людиною певних приписів та заборон, що артикулюються та поділяються більшістю представників конкретного суспільства. Важливість вивчення такого виміру пов'язана із необхідністю врахування схильності до використання девіантних стратегій поведінки задля подолання труднощів доступу до структурних ресурсів.

Важливим етапом конструювання будь-якого вимірювального інструменту є перевірка його валідності, тобто з'ясування того чи дійсно цей інструмент вимірює ту властивість, для ідентифікації якої він створений [Encyclopedia of Sociology, 2007: р. 5173]. Зокрема, важливим є встановлення конструктивної валідності, пов'язаної із перевіркою гіпотез або припущень стосовно взаємозв'язків концепту, що вимірюється, із іншими концептами, валідність вимірювання яких встановлена раніше.

У якості важливих детермінант (предикторів, незалежних змінних) соціального відторгнення дослідники розглядають рівень доходу, стан здоров'я, сімейний стан та рівень освіти індивідів. За результатами міжнародних порівняльних досліджень виявлено взаємозв'язок між суб'єктивними оцінками здоров'я та соціальним відторгненням. Крім того, результати досліджень демонструють, що взаємозв'язок між освітою, рівнем доходу та соціальним відторгненням є типовим для країн Центральної та Східної Європи. Чим нижчим є рівень доходу та освіти, тим вищим є ймовірність опинитись у групі соціального відторгнення [Jehoel-Gijsbers, Vrooman, 2008: р.39-40]. У якості детермінанти соціального відторгнення також розглядають сімейний стан людини. Встановлено, що самотні люди, які не знаходяться у шлюбі мають вищий ризик бути соціально відторгнутими [Jehoel-Gijsbers, Hoff, 2013: р. 1277]. Водночас, за результатами досліджень, виявлено, що наявність відторгнення супроводжується відчуттям відсторонення (ізоляваності) від суспільства [Böhnke, 2001, р. 15; Jehoel-Gijsbers, Hoff, 2013: р. 1275].

Вимірювання соціального відторгнення. Для створення інструментарію дослідження та перевірки дослідницьких гіпотез щодо структури соціального відторгнення та його взаємозв'язків із іншими концептами використано масив даних опитування "Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні", проведеного ГО "Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка" за технічної підтримки Фонду народонаселення ООН. Однією із цільових груп дослідження були ВПО, які переїхали із місця свого постійного проживання у Донецький чи Луганській областях та проживають на інших територіях. В межах досліджуваної групи, виділено три категорії: жінки – голови домогосподарства у віці від 18 до 59 років (604

особи), вагітні жінки (101 особа), жінки та чоловіки від 60 років і старше (жінки 133 особи, чоловіки 162 особи).

Географія опитування включає 17 територіально-обласних одиниць України – 16 областей (Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська області) та м. Київ. Польовий етап збору даних проходив впродовж січня 2015 року. Вибірка дослідження була стратифікована за цільовими групами і типом поселення. Створення інструментарію дослідження та аналіз даних проводився на всіх об'єктах вибіркової сукупності у зазначеній цільовій групі ВПО (N=1000 осіб) із використанням програмного забезпечення SPSS.

Враховуючи складну структуру концепту соціального відторгнення, для його вимірювання застосовують багатовимірні статистичні методи, зокрема, факторний аналіз (ФА) та його різновиди, наприклад, оптимальне шкалювання [Vrooman, Hoff, 2013: р. 1273; van Bergen, 2014: р. 3; Coutmans, 2014: р. 787]. У нашому дослідженні для конструювання вимірювального інструменту, спрямованого на ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО, здійснено двоетапне застосування ФА. З метою перевірки конструктивної валідності створеного інструменту здійснено аналіз простої лінійної регресії (ПЛР) для пошуку взаємозв'язків залежної змінної з кожним предиктором окремо. Водночас застосовано аналіз множинної лінійної регресії (МЛР) для розгляду взаємозв'язків залежної змінної з її предикторами за умовою контролю інших незалежних змінних.

На першому етапі застосування ФА (методів головних компонентів із обертанням варімакс) здійснено окреме групування показників, відібраних відповідно до кожного з вимірів матеріальної депривації, доступу до соціальних благ (забезпечення відповідних прав) і соціальної участі (соціальна ізоляваність).

Вимірювання компоненту матеріальної депривації здійснено на основі індикаторів, що фіксують фінансову неспроможність ВПО купити необхідні продукти харчування, одяг і взуття та заплатити за медичні послуги. Визначений фактор матеріальної депривації пояснює **65%** сукупної дисперсії (див. табл. 1).

Для емпіричної ідентифікації виміру соціальної участі (соціальної ізоляції) обрано індикатори, що характеризують суб'єктивну оцінку переселенцем ставлення до себе з боку оточуючих на новому місці проживання, міру довіри до цих оточуючих та досвід отримання допомоги. Виділений фактор соціальної ізоляції пояснює **83%** сукупної дисперсії (див. табл. 2).

Для вимірювання компоненту доступу до соціальних благ використані індикатори доступності дитячих садків, медичних послуг та доступного за ціною житла. Виділений фактор пояснює **48%** сукупної дисперсії (див. табл. 3).

На основі ідентифікованих трьох складових концепту методом ФА (головні компоненти) побудований індекс соціального відторгнення, що пояснює **56%** сукупної дисперсії виділених на попередньому етапі компонентів (див. табл. 4).

Наступним етапом створення інструменту вимірювання стала його перевірка на конструктивну валідність. З цієї метою здійснено регресійний аналіз, де залежною змінною є побудований індекс соціального відторгнення (метрична змінна, нормально розподілена, приймає значення від мінімального (-2,17) – "відторгнення відсутнє" до максимального (+3,23) – "високий ступінь відторгнення").

Таблиця 1

Структура фактору матеріальної (споживчої) депривації		Факторні навантаження
Безпосередньо виміряні індикатори <i>Чи були Ви за час, який Ви знаходитеся на нинішньому місці проживання, фінансово неспроможні ...</i> <i>3— часто, 2—інколи, 1—ніколи</i>		
... купити необхідні продукти харчування		0,774
... придбати м'ясо або м'ясні продукти		0,807
... купити необхідний одяг та взуття		0,771
... купити необхідні ліки		0,825
... заплатити за медичні послуги		0,768
Частка поясненої дисперсії		65%

Таблиця 2

Структура фактору соціальної ізоляції		Факторні навантаження
Безпосередньо виміряні індикатори <i>Оберіть значення, яке є найбільш близьким до Вашої ситуації в нинішньому місці проживання</i>		
Оточуючі мене люди добре ставляться до мене	1 2 3 4 5 6	Оточуючі мене люди погано ставляться до мене
Оточуючі мене люди погоджуються допомогти мені, коли це необхідно		Оточуючі люди відмовляються допомогти мені, коли це необхідно
Я довіряю жителям населеного пункту, в якому проживаю		Я не довіряю жителям населеного пункту, в якому проживаю
Частка поясненої дисперсії		83%

Таблиця 3

Структура фактору доступу до соціальних благ		Факторні навантаження
Безпосередньо виміряні індикатори <i>Оберіть значення, яке є найбільш близьким до Вашої ситуації, в нинішньому місці проживання</i>		
Мені, членам моєї родини або моїм знайомим було просто влаштувати дитину до навчального закладу	1 2 3 4 5 6	Мені, членам моєї родини або моїм знайомим було складно влаштувати дитину до навчального закладу
Мені було б легко знайти житло, яке я можу оплатити самостійно	1 2 3 4 5 6	Мені було б важко знайти житло, яке я можу оплатити самостійно
У мене і членів моєї сім'ї є можливість у будь-який момент отримати необхідне медичне обслуговування	1 2 3 4 5 6	У мене і членів моєї сім'ї обмежені можливості отримати необхідне медичне обслуговування
Частка поясненої дисперсії		48%

Таблиця 4

Структура фактору соціальне відторгнення		Факторні навантаження
<i>Виділені на попередньому етапі компоненти</i>		
Доступ до соціальних благ		0,849
Соціальна ізоляція		0,751
Матеріальна депривація		0,626
Частка поясненої дисперсії		56%

Відповідно до гіпотез, висунутих у теоретичній частині дослідження, у якості незалежних змінних було обрано індикатори, що вимірюють: рівень доходу ВПО, суб'єктивні оцінки стану здоров'я, рівень освіти, сімейний стан (самотність), та суб'єктивну оцінку відчуження від громади у поточному місці проживання (див. додаток).

За результатами регресійного аналізу виявлено, що чотири змінних із п'яти мають значущі регресійні коефіцієнти. Очікувані статистично значущі зв'язки виявлено між рівнем доходу, суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, сімейним станом переселенців і індексом соціального відторгнення. Чим вищим є дохід ВПО, тим нижчим є ступінь їхнього відторгнення. Разом з тим, чим більш негативно оцінений стан здоров'я, тим вище значення індексу соціального відторгнення. Самотні люди, які не знаходяться у шлюбі (офіційному або цивільному), мають вищі значення індексу соціального відторгнення. Схожий характер взаємозв'язків між рівнем доходу, суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, самотністю та соціальним відторгненням демонструють результати аналізу МЛР у ході контролю зазначених змінних з іншими предикторами.

Окрім того, у ході аналізу виявлено статистично значущий зв'язок між суб'єктивною оцінкою відчуження від громади у поточному місці проживання та сконструйованим індексом. Тобто, якщо людина відчувала себе

відчуженою (відстороненою від суспільства), значення індексу соціального відторгнення для неї було вищим. Схожі результати отримані й за результатами МЛР.

За результатами ПЛР виявлено наявність статистично значущого зв'язку між рівнем освіти ВПО та рівнем їх соціального відторгнення. Чим вищим є рівень освіти, тим нижче значення індексу соціального відторгнення. Водночас, за результатами МЛР, такого взаємозв'язку не виявлено. Тобто, при оцінці взаємозв'язку рівня освіти та соціального відторгнення за умови контролю предикторів, які характеризують рівень доходу, суб'єктивну оцінку стану здоров'я, подружній статус (самотність) і суб'єктивну оцінку відчуження, такий взаємозв'язок нівелюється (табл. 5).

Результати регресійного аналізу демонструють наявність очікуваних статистично значущих зв'язків між соціальним відторгненням, ідентифікованим за допомогою створеного індексу, та його потенційними детермінантами. Отже, виявлено статистично значущі зв'язки між економічними предикторами відторгнення серед ВПО, які зафіксовані у попередніх дослідженнях серед загального населення [Оксамитная, Хмелько, 2004: с. 74]. Водночас, отримані результати демонструють важливість аспектів людського капіталу – стану здоров'я, виміряного, принаймні, на рівні суб'єктивної оцінки.

Таблиця 5

Предиктори соціального відторгнення. Модель лінійної регресії
Залежна змінна – індекс соціального відторгнення

	Стандарт. коеф. регресії (ПЛР)	Стандарт. коеф. регресії (МЛР)
Рівень доходу	- 0,215**	- 0,175**
Суб'єктивна оцінка стану здоров'я	- 0,188**	- 0,150**
Рівень освіти	- 0,133**	- 0,056
Сімейний стан	0,156**	0,121**
Відчуття приналежності до громади	0,091*	0,068*
Константа		- 0,226
R ²		0,093

*- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.05$

**- коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0.01$

Висновки. Отже ВПО, що з'явилися в Україні, потенційно потрапили у складну життєву ситуацію. Зокрема, йде мова про появу раптової бідності, відсутності роботи, наявності складнощів у пошуку прийнятної за ціною житла. В цілому, ситуація ВПО може бути охарактеризована як соціальне відторгнення, ідентифікація якого, вимагає розробки відповідного інструментарію з урахуванням багатовимірності явища. З цієї метою сконструйовано індекс соціального відторгнення. На даних масштабного опитування, проведеного серед ВПО в Україні, результати двоетапного застосування факторного аналізу демонструють наявність компонентів соціального відторгнення, передбачених теоретичною моделлю Дж. Джоель-Гисберга та К. Врумана, валідність, якої підтверджена у ряді емпіричних досліджень європейських країн. Здійснена перевірка конструктивної валідності є підтвердженням того, що побудований індекс вимірює саме соціальне відторгнення. Отже, не зважаючи на складну, в першу чергу, матеріальну ситуацію групи ВПО, соціальне відторгнення цієї групи, що раптово з'явилася в Україні, не зводиться виключно до матеріальної депривації. Структурно соціальне відторгнення досліджуваної групи ВПО є подібним до стану інших соціальних груп, що потрапили в ситуацію соціального відторгнення в силу зовсім інших обставин.

Додаток

Незалежні змінні використані у аналізі

1. **Рівень доходу ВПО:** змінна, із можливими варіантами "1 – менше 600 грн.", "2 – від '601 до 1200 грн.", "3 – від '1201 до 2000' грн.", "4 – від '2001 до 2500 грн.", "5 – від '2501 до 3000' грн.", "6 – від '3001 і більше грн.".

2. **Суб'єктивні оцінки стану здоров'я:** змінна, виміряна на підставі твердження "Як Ви оцінюєте стан Вашого здоров'я?". Змінна набуває значень "1 – дуже поганий", "2 – скоріше, поганий", "3 – задовільний", "4 – скоріше, добрий", "5 – дуже добрий".

3. **Рівень освіти:** змінна, із можливими варіантами "1 – початкова та базова середня (менше 9 класів, повних 9 класів)", "2 – повна загальна середня освіта (професійно-технічна, 11 класів)", "3 – базова вища освіта (технікум, ВНЗ I, II рівнів акредитації)", "4 – повна вища освіта (ВНЗ III, IV рівнів акредитації)".

4. **Самотність:** Фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 0 для тих, хто "несамотній" (перебуває у шлюбі офіційному, цивільному)", і значення 1 – для тих, хто "самотній" (розлучені, вдівці, ті, що не перебувають у шлюбі).

5. **Суб'єктивна оцінка відчуження від громади у поточному місці проживання:** змінна, виміряна на підставі твердження "Я відчуваю себе частиною населення області, у якій зараз проживаю". Дихотомічна змінна яка набуває значення 1 для тих, хто відповів "Ні", а для тих, хто відповів "Так" – 0.

Статтю підготовлено у рамках конкурсної науково-дослідної роботи ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" "Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції" (розпорядження Президії НАНУ від 01.04.2015 р. № 237; № державної реєстрації 0115U000971).

Список використаних джерел

- Гришина Т. В. Соціальне залучення людей старшого віку: порівняльний аналіз українського та європейських суспільств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.03 "Соціальні структури та соціальні відносини" / Гришина Тетяна Володимирівна – Київ, 2015. – 24 с. [Hryshyna T. V. Sotsialne zaluchennia liudei starshoho viku: porivnialnyi analiz ukrainskoho ta yevropeyskykh suspilstv : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. sots. nauk : spets. 22.00.03 "Sotsialni struktury ta sotsialni vidnosyny" / Hryshyna Tetiana Volodymyrivna – Kyiv, 2015. – 24 s.]
- Звіт за результатами дослідження "Проблеми адаптації та працевлаштування ВПО на Луганщині" [Електронний ресурс] // Міжнародний фонд "Відродження". – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_za_rezultatami_doslidzhennya_problemi_adaptatsii_ta_pratsevlashtuvannya_vpo_na_luganshchini/. [Zvit za rezultatami doslidzhennia "Problemy adaptatsii ta pratsevlashtuvannya VPO na Luhanshchyni" [Elektronnyi resurs] // Mizhnarodnyi fond "Vidrodzhennia". – 2015. – Rezhym dostupu do resursu: http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/zvit_za_rezultatami_doslidzhennya_problemi_adaptatsii_ta_pratsevlashtuvannya_vpo_na_luganshchini/]
- Оксамитная С. Н., Хмелько И. В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66-77. [Oksamytnaia S. N., Khmelkov Y. V. Sotsyalnaia ekskluziia v Ukrainy na nachalnoi stadii restavratsyi kapytalyzma //Sotsyolohiia: teoriia, metody, marketynh. – 2004. – № 3. – С. 66-77.]
- Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны Экономический и социальный Совет ООН (ЭКОСОС), 22 июля 1998. - E/CN.4/1998/53/Add.2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html> [Rukovodiashchye printsypy po voprosu o peremeshcheny lyts vnutyri strany Ekonomicheskyy i sotsyalnyi Sovet OON (EKOSOS), 22 iuliia 1998. - E/CN.4/1998/53/Add.2 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html>]
- Тухашвили М. Беженцы и вынужденно перемещенные лица в Грузии / КАРИМ-Восток – Консорциум прикладных исследований по международной миграции. Пояснительная записка 13/104 [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу: <http://www.carimeast.eu> [Tukhashvily M. Bezhtentsy y vynuzhdzenno peremeshchennyye lytsa v Hruzyi / KARYM-Vostok – Konsortsiyum prykladnykh yssledovanyi po mezhdunarodnoi myhratsyyi. Poiasnytelnaia zapyska 13/104 [Elektronnyi resurs]. – 2013. – Rezhym dostupu: <http://www.carimeast.eu>]
- Черненко Л. М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища //Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1. – С. 11-21. [Cherenko L. M. Novi formy bidnosti v Ukraini: osnovni proiavy ta otsinka masshtabiv yavyscha //Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. – 2015. – № 1. – С. 11-21.]
- Bohnke, P. Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison: Empirical Evidence on Germany / Petra Bohnke. – Berlin: Social Science Research Center, 2001. – 37 p.
- Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. Social exclusion in Britain 1991–1995 //Social Policy & Administration. – 1999. – Т. 33. – № 3. – С. 227-244.
- Coumans M., Schmeets H. The Socially Excluded in the Netherlands: The Development of an Overall Index //Social Indicators Research. – 2014. – P. 779-805.
- Encyclopedia of Sociology / [ed. Ritzer G.]. Oxford: Blackwell, 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.brown.edu/Departments/Sociology/faculty/hsilver/documents/hsilver-social_exclusion-encyc.pdf

11. Internal Displacement Map [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>
12. Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. Social exclusion of the elderly: A comparative study of EU member states. – Ceps, 2008. – Т. 57.
13. Mathieson J. Et al. Social Exclusion Meaning, measurement and experience and links to health inequalities //A review of literature. WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper. – 2008. – Т. 1. – 91 p.
14. Measuring Social Exclusion in Routine Public Health Surveys: Construction of a Multidimensional Instrument. [Електронний ресурс] /

- A.van Bergen, S. Hoff, E. van Ameijden, A. van Hemert. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0098680>.
15. Phillipson C. Social Networks and Social Exclusion: Sociological and Policy Perspectives / C. Phillipson, A. Graham, D. H. J. Morgan., 2004. – 288 p.
16. Vrooman J. C., Hoff S. J. M. The disadvantaged among the Dutch: A survey approach to the multidimensional measurement of social exclusion //Social indicators research. – 2013. – Т. 113. – №. 3. – С. 1261-1287.
- Надійшла до редколегії 10.10.15**

I. Loktieva, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEASURING OF SOCIAL EXCLUSION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS

The paper presents an approach of measuring social exclusion proposed by G. Jehoel-Gijsbers and C. Vrooman which was applied to IDPs in Ukraine. In order to measure social exclusion a factor analysis was utilized and empirical identification of its three dimensions: material deprivation, access to civil rights and social isolation, was carried out. Based on the empirically measured dimensions of the social exclusion concept, an integral index of social exclusion was extracted. The constructed tool was verified by applying linear regression analysis according to the criterion of external validity. For this purpose, the potential predictors of social exclusion were chosen, namely income of IDPs, subjective health status assessment, education level, marital status and objective evaluation of social alienation of community in current place of residence. The results of regression analysis revealed that four of the five variables have significant regression coefficients. Expected relationships were found among the IDPs's income level, subjective evaluation of health status, marital status, objective evaluation of social alienation of community in current place of residence and social exclusion index. However, association between IDPs's education level and social exclusion decreases against of other predictor's background.

Keywords: social exclusion, internally displaced persons, factor analysis, linear regression analysis

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В СВІТІ

УДК 316.33

K. Ch. Mandal, Ph. D.
Ghatal School, Ghatal, India

GLOBALIZATION AND ITS MINACIOUS EFFECTS ON INDIAN EDUCATION SYSTEM: A CRITICAL ANALYSIS

Indian education system, the second largest system in the world, is at the crossroad now. Since the pre-Independence period the system has been facing various challenges, which has not finished yet. After six decades of freedom India could not free its education from narrow political interference. Though it has progressed a lot, still a lot of problems are standing on the way of universalization of primary education. Higher education is also under the control of political bosses, many of whom have not crossed the boundary of college. This has aggravated the quality of education. Globalization has engulfed the students astoundingly. Easily available mobile phones, internet, computer and western music, fashion etc. have created immeasurable losses to millions of students. Mass-copying in examination halls, movements in the campuses, slapping and abusing the teachers, confining the principals and vice-chancellors for more than fifty hours, manhandling them in their offices and campuses, ransacking college and university properties, processions and shouting slogans in the campuses have become common phenomena. Watching video clips, chatting on phones during and off periods have become fashion. Smoking, drinking and enjoying the campus life through other means have been a trend in most of the Indian universities. Discipline and mutual respected have been vanished from the campuses. This prompted this researcher to find out the nature and extent of problems and finding the ways out for making India one of the best and developed countries in the world.

The study is mainly historical and partly empirical. It is based on the secondary source of data as well as primary. It has been found that globalization and political interference and party-influenced student politics are the main causes of deterioration of the Indian education system. But the challenges posed by globalization and narrow politics could be aptly and efficiently handled by only morally sound, spiritually upright, highly educated, honest and truly good political and academic decision makers.

Keywords: globalization, education, Americanization, Westernization, fashion, universities

Introduction

There is no denying of the fact that education plays the most vital role in facilitating socio-cultural and economic progress of a country. Considering the undeniable of the fact, India, after gaining Independence in 1947, undertook a few initiatives to make education universal through the Directive Principles of State Policy (Part IV of the Constitution). But this constitutional provision failed to ensure qualitative education to all children aged between 6 and 14. This prompted the Union government to form various commissions and committees to redress the issue. But their recommendations and prescriptions were either overlooked or neglected by the governments. Thus the level and quality of education in India are still low and not up to the mark. However, only after the declaration of the Millennium Development Goals (Goal No. 2) India, being a signatory of the Document, took some positive and sincere steps toward the fulfillment of universal education through the enactment of Right to Education (2009).

Poverty and illiteracy are like twin sisters. Poor and uneducated people feel one kind of powerlessness. This powerless and inferior attitude creates a sense of intimidation. They began to depend more and more on fortune, luck or destiny and above all God. Hence, comprehending the urgency of 'Education for All' the then President of India, Dr. A.P.J. Abdul Kalam "Stressed on the importance of eradication of poverty and empowering the human being through education in order to preserve human dignity" [Jayanti, 2003: p. 15].

Education is considered as a dynamic process that starts from birth. Some sociologists, however, say that it even starts from mother's womb. A child surrounded by parents and other siblings experiences her surroundings and responds [Biswas, 2011]. Actually "Education is the mirror to the society and is the seed as well as flower of the socio-economic development. It transforms human beings from ignorance to enlightenment, from shades of social backwardness to light of social amelioration and a nation from underdevelopment to faster social and economic development" [Pramanik, and Singh, 2011: p. 16]. Nobel Laureate Economist Prof. Amartya Sen also holds that the solution of all problems be they related to the economy, development or population lies in education.

Statement of Problem

Since the first quarter of the 19th century Indian education system has been an issue of debate and was at crossroad. In the colonial Indian, the East India Company at first decided in 1813 to issue Rs. 1 lakh for the spread of education in India. But till 1835 the allotted money could not be spent as there was a debate regarding what should be the medium public instruction. A great debate was held between Adam and Macaulay regarding the medium of instruction. "Macaulay had spoken in parliament in England about how imperative it was to educate the Indians in English ways. He arrived in India right in the middle of the fierce debate in the committee for public instruction about whether education in Sanskrit and Arabic can still be supported and subsidized or whether it should be replaced with the teaching of English. William Bentinck himself was inclined towards the teaching of English, and the support that came from Macaulays' Minute gave him the encouragement to enact the law by which English was installed" [Tharoor, 2014: p. 8]. On the other hand, "Adam's Report, which was completely contrary to what Macaulay actually says in the minute, stated that education should be conducted in the native tongues..." [Tharoor, 2014: p. 8].

Therefore, Lord Bentinck formulated a law which empowered the government to spend money for the spread of western education in India. Further, in 1854 Wood's Despatch came. Grant-in-aid, which is still continuing in India, was announced in the Despatch. But a condition was imposed: the Government fund would be allocated only on the basis of performance and result of the concerned institutions. Considering its drawbacks, in 1882 the Hunter Commission was established which recommended for the development and enhancement of primary and secondary education.

However, India attained freedom in 1947. In Free India, the first Education Commission was set up under the chairmanship of Dr. Sarvapalli Radhakrishnan in 1948-49. This was established with a view to prescribing for the development of higher education (college and university) only. The Commission found out that due to poor level of secondary education, higher education is mainly suffering. Hence, for the development of higher education, the Committee recommended that Secondary education should be improved first. Besides, the Radhakrishnan

Commission, for the first time, recommended for setting up rural colleges and universities. It emphasized on village-based vocational, agricultural and technical education in those colleges and universities.

In 1952-53 another Commission was constituted under Dr. Laxmanswami Mudaliar. Primary aim of this commission was to recommend for improvement of Secondary education. As Dr. Radhakrishnan Commission pointed out some defects in secondary education, it recommended for up-gradation of Secondary education i.e. for Classes IX, X and XI. In these three Classes saptaprabaha (Seven Stream) was introduced so that every student can choose one stream out of seven mentioned in the scheme. Again in 1964 another Commission under the chairmanship of Dr. D.S. Kothari was set up. This commission at first studied the entire education system for two years and ultimately in 1966 it submitted its report to the Government for the improvement of the same. From primary to university level a completely new education system was recommended by Dr. Kothari. But the recommendations of the Kothari Commission were not implemented.

This prompted the Union Government to formulate another National Policy on Education in 1968. But the Report of 1968 also could not produce the desired result. However, in 1986 Rajiv Gandhi, the then Prime Minister of India formulated a national policy on education (NPE). The Education Policy (1986) introduced 10+2+3 year education system in India.

The 1986 policy was reviewed by a committee constituted in 1990 under the chairmanship of Acharya Ramamurti. On the basis of the recommendations of this committee, certain provisions of the 1986 policy were modified in 1992. Thus, in all, the three comprehensive national policy statements exist on Education viz. National Policy on Education, 1968, National Policy on Education, 1986 and National Policy on Education, as revised in 1992.

Thus it was a great challenge before the policy makers to spread the light of education among all its citizens. Ultimately, the Right to Education Act (2009) was formulated to universalize the primary education in the country through the 86th amendment to the Constitution of India. The Right to Education Act guaranteed free promotion up to elementary level without detention and abolished any physical and mental punishment, causing total indiscipline and anarchy in educational institutions. Secondly, the invasion of Globalization in the form of mobile phone, computer, internet, fashion, music and instruments of communication and entertainment has brought about a cyclonic effect in the all kinds of educational institutions. Attack of globalized fashion and technology have largely polluted the academic environment as well as degraded the overall quality of majority of the students. Besides, it is found that institutions are nearly compromising with quality of education, discipline and morality in educational institutions. Both the higher and secondary educational institutions have further been deteriorated by the controlling and directing to the teachers and professors by a section of biased, parochial minded and semi-literate (mostly) political leaders.

Objective of the study

The present investigation intends to focus on the following aspects of globalization and its impact on Indian social, educational and cultural system in the era of globalization.

- i) To find out the problems of present education scenario in India from primary to university.
- ii) To trace the origin of existing problems in Indian education system and the problems faced by the students.

- iii) Role of students' Unions, teachers' organizations, civil society, Government and Non-Government agencies in solving of the problems.

- iv) Providing a policy prescription for solution of the problems.

Hypothesis

Pursuant to the objectives of the study, the following hypotheses are formulated which the researcher seeks to examine in due course of the work:

- i) The more globalization the more crises in educational institutions, society, and culture in India.

- ii) Where the political leaders and heads of education and social leaders are moral and spiritual, there the problem is lesser.

- iii) The more the repression the more the agitation and crisis.

Methodology

The study is mainly historical and partly empirical. It is based on the secondary source of data as well as primary. The secondary sources comprise books, journals, evaluative studies and periodicals. The primary sources include the Government records, Acts, Manuals, Statutes and HDR. Besides, materials from social media were also utilized in this study. To supplement the theoretical knowledge, empirical study has also been undertaken partially. First, primary data have been collected from the people particularly the teachers, students, guardians and others related with education. The interview schedule was framed in Bengali so that the respondents feel free to respond conveniently.

Due to lack of time and scope, it was not possible for the researcher to frame a structured questionnaire and follow the method of multi-stage random sampling. However, the respondents were selected randomly from within and outside of academic field to have a cross section views on the current problems prevailing in Indian education field. The respondents were asked to prescribe policies for overall improvement of the situation. The present study was conducted by the researcher himself and the target population was interviewed personally.

Education Scenario in India

India has the distinction of having one of the largest elementary education systems in the world. With more than 15 crore children enrolled and more than 30 lakh teachers, the elementary education is expanding in the country. But the growth is not rapid and expected, it is rather slow in pace, and lower in quality. However, the following table (Table 1) shows the literacy scenario in India

From the above table (Table 1) it is evident that the education rate has been increased substantially since independence. The gap between male and female is, however, is wide. Total education rate in 1951 was 18.3 per cent with a male-female difference of 18.3 per cent. After a gap of 40 years the education rate increased to 43.6 per cent with a larger gap of 26.6 per cent between the two genders. The latest census highlights the development that has taken place in the field of educational attainment. It shows that 74.0 per cent people are educated with 82.1 per cent males and 65.5 per cent females. Still there remains a gap of 16.7 per cent between the two genders.

From the above Table (Table 2) it is evident that literacy rate has been increased including female education, but it is much lower than the desired level. Besides, the number of schools and colleges has also increased tremendously, but the quality education is not being imparted in all these higher educational institutions.

It is generally believed that, "In a world in which competition is global and change is constant, no factor is more critical to the success of a country than the quality for its higher education" [Agarwal, 2009: p.11]. But "Unfortunately, universities are not particularly innovative institutions; they are

not well suited to quickly pulling together whatever resources are needed to respond to a new problem or challenge. This problem is more serious in India due to the structural rigidities of the system, near absence of competition between institutions, and mindset problems" [Agarwal, 2009: p.13]. Besides, "The poor position we occupy in research manpower is something that should alarm all of us – against China's 708 researchers per million India has only 119; Japan tops with

over 5000 and the United States of America follows with 4600 [Balakrishnan, 2009: p. 52]. A renowned educationist and former chairman of University Grants Commission said that "Mushrooming engineering and management colleges, with some notable exceptions, have largely become, mere business entities dispensing very poor quality education" [Pal, 2009: p.10].

Table 1

Literacy Rate among men and women in India, 1951-2011

Census year	% of Literacy in 7+ population		Male-Female gap
	Males	Females	Differences between 2. and 3.
1.	2.	3.	4.
1951	27.2	8.9	18.3
1961	40.4	15.4	35.0
1971	46.0	22.0	24.0
1981	56.4	29.8	26.6
1991	64.1	39.3	24.8
2001	75.3	53.7	21.6
2011	82.1	65.5	16.7

Source: Census Report of 2011

Table 2

Growth of Indian Education

Sl. No.	Item	Figure in 1950-51	Figure in 2005-06 (Unless otherwise stated)
1	Literacy Rate	18.3%	74.0% (2011)*
2	Female Literacy Rate	8.9%	53.7%
3	Schools	0.23 million	1.28 million
4	General Colleges	370	11698
5	Professional Colleges	208	7797
6	Universities	27	350
7	Gross Enrolment Ratio in Elementary Education	32.1%	94.85%
8	Gender Parity Index at Elementary level	0.38	0.92
9	Public Expenditure on Education as % of GDP	1.5	3.46%

Source: Yojana, September, 2009, p. 27. * changed the figure with 2011 census data

Extent of Problems

There are so many crucial problems lying under the apparently looking brightly packed system. The problem starts with primary education. "In January, 2013 it was found that 13 students in Hariharpara who we took admission in Class V at Choa B.B. Pal High School could not read or write English and Bengali alphabet" [The Telegraph, 2013]. Such is merely an example of the problems India suffers in the primary education sector. A lot of other problems are standing in the way of Primary and Secondary education.

Problems in Primary and Secondary Education

The issue of quality education and access to schools remain areas of concern particularly in the sphere of rural education in India. Children of rural areas continue to be deprived of quality education owing to factors like: (a) lack of competent and committed teachers, (b) lack of textbooks or teaching-learning materials, (c) a large number of teachers refuse to teach in rural and backward areas and those who do, are usually under-qualified, (d) due to faulty policy of Government, qualified and competent teachers could not be recruited for long in primary section and so on.

The much publicized Mid-day meal scheme meant to reduce drop-out rates in schools, and supplement nutritional value to the poor children might have reduced dropout rates and increased nutritional value, but it has worsened the education atmosphere in Indian schools. Besides, teachers' absenteeism is another problem. Teacher-absenteeism tends to be high mainly in rural areas. It has been observed and proved by many research studies that a substantial number of teachers are engaged in political and other personal activities during school hours. Some attend in political meetings and processions during the office/duty hours. Besides, the No Detention Policy under the Right to Education Act (2009) has badly

affected the teaching-learning process in India. Abolishment of any kind of punishment in schools prompted the students to be arrogant, undisciplined and unmindful in and off the classrooms.

Discrimination is an all-encompassing ailment of primary education system in India which largely occurs against scheduled castes, scheduled tribes, and those of Muslim origin. There is no arrangement for 'moral education,' 'peace education' and 'discipline teaching' in primary and secondary schools. Mass-copying and indiscipline have recently become common in most of the examination centers. Many teachers even chew betel leaves, guthkas, and khainis during school hours and even in the class rooms. Many teachers smoke cigarettes and bidis in the educational compounds. Talking over mobile phone inside and outside of class rooms, listening to music, watching video clips are common phenomenon in the staff room and school premises in the institutions.

Problems in Higher Education

The existing structure of higher education is not only outdated but is also inherently weak and unequal to the task. Many universities do not have infrastructure and sufficient teachers. Even some universities like the new ones do not have libraries worth the name. The latest books are not available in the libraries and they are not digital. Moreover, most of the universities have a faculty strength varying from 100 to 200 while Massachusetts Institute of Technology has 3,000 faculty members and 30,000 students and the number of faculty with doctoral qualification is pitifully low or nil in many cases. Numbers of universities are less in India in comparison with the other countries.

More unhappy and peculiar situation is found when some colleges are teaching at post-graduate levels (66 per cent) that have no research facilities whatsoever. Only nine per cent of research scholars are coming out from the

affiliated colleges. At present in the Universities lesser number of basic researches is being conducted. The research papers are mostly poor in quality.

Most of the higher educational institutions are controlled by unqualified political leaders who serve as the heads, or members, hence they make a mess. In West Bengal, an ex-MLA in the capacity of the President of the Governing Body hits a lady teacher with a water jug. Sometimes they abuse the teachers and misbehave with them due to their low quality and lack of sense of mannerism.

Instead of merit, political allegiance is given importance in almost all recruitments in colleges and universities. Copying or Mass-copying by some students takes place in the examination halls. The higher educational institutions have become the centers of politics. They are fighting against each other in the campus; campaigning, canvassing, postering, shouting slogans, boycotting classes, gheraoing the Principals/Vice Chancellors – in a word polluting the campus of higher educational institutions.

The level of knowledge of some teachers in higher educational institutions is not up to the mark; even many teachers do not come to teach with preparation. Hence, they fail to attract the attention of the students in the class rooms with their way of teaching. Most of the college teachers are not doing research oriented works. The salary of college teachers is now good attractive. In spite of that a substantial number of teachers are now engaged in private tuition. Some of them are associated with some academic institutions from where they earn extra money.

Origin of Problems Globalization: The Mother of All Noxious Impacts

Though globalization has brought about economic growth and development, it has caused terrific and tremendous change in the life style of people living in Medium Developed countries like India. The wave of globalization touched, hit and hurt the Indian economy, education, industry, society and culture. Globalization has provided benefit only to a creamy layer of the society, while the greater chunk of unprivileged poor and backward people have been deprived of any such positive taste of globalization.

Joseph Stiglitz has said that international institutions like the World Bank and the IMF have made it harder for poorer nations to get richer. "He further realized that globalization without governance often leads to devastating results, especially on Less Developed Countries (LDCs)" [Kinsells, 2004: pp. 89-98]. Jean Baudrillard believes that "globalization hurts local cultures and is the cause of most terrorism" [Baudrillard, 2002: pp. 63-83].

Young students of schools, colleges and universities are using these gadgets randomly. It is easy to procure and maintain. With making communication system faster, cheaper and easier for business and academic activities, the mobile handsets, computers, internet, I-Pods have made a lot of young students addicted to these instruments. Most of the students are using these as sources of entertainment.

In India average frequency of social networking access using mobile internet is seven days a week. Facebook is the leading website accessed by 97 per cent of all social media users in India. Indians spend an average of approximately 30 minutes every day on social media. Of these numbers the maximum users are young men (84 per cent) and college students (82 per cent)" [Ghose, and Guha Thakurta, 2013: p.18]. "As a result of this phenomenon of over communication with people online and on networking sites, we are slowly drifting away from "real" interactions with people and becoming isolated within us and are perpetually living in a virtual world" [Tajprial and Kanwar, 2013: p. 39]. This aspect gives rise to voyeurism,

make us moody, and it promotes anonymity, albeit unintentionally. An American author Nicholas Carr, a naysayer, in his book, *The Shallows: What the Internet is Doing to Our Brains?* argues that, "...while Internet improves our cognitive ability to skim and scan, it diminishes our intellectual capacity to concentrate and contemplate" [Carr, 2013: p. 43]. Many parents and teachers believe that, "Just like television and video games, social media has only added to the pile of distractions that compete for learners' attention today" [Carr, 2013: p. 43]. It adds wrong influences, undesirable peer pressure, bullying and simple time wasting. "In fact, social media is fast emerging as a powerful and unparalleled tool to share information, shape opinions, connect people across domains and cultures, bring participation, and above all to communicate as never before" [Pitroda, 2013: p. 5]. Now far about 66 million Indians are on social media and this number is fast growing, with 150,000 new users joining social media platforms every month.

Globalization has opened the door of cross-cultural contacts. Globalization has expanded recreational opportunities by spreading pop culture, particularly via the Internet and satellite television. It is claimed that globalization was predominantly driven by the outward flow of culture and economic activity from the West and particularly the United States and is better understood as Americanization, or Westernization. Music and pop culture is western and it has recently created deplorable situation in academic sphere. Many school and college students complaint that, "Throughout the year there are different festivals and pujas (worships of Gods and Goddesses) in our locality. On those occasions mikes and DJ boxes are played in very high sound. So, on the puja-days I cannot read at home. Other than that, in the evening my mother, grandmother and aunts watch television serials. The sound of television also affects my studies and breaks my attention" [Mandal, 2014: p. 407]. This view is corroborated by a student of Class XII, Ghanshyam Ghoroi [Mandal, 2014: p. 418] and others including Sachinandan Sau, professor of Economics, Vidyasagar University [Mandal, 2014: p. 421]. These are all ill-effects of globalization.

Unethical Politics: It's Impact on Education in India

Political interference in the day to day administration is a common phenomenon in India. Political leaders poke their noses in academic administration, many of whom even without college degrees. Too much interference of the ruling political party leaders has led some office-bearers to leave their jobs. As Mr. S.S. Bairagya, the officiating registrar of the University of Gour Banga, resigned at the executive council meeting recently. Mr. Bairagya said, "With all the limitation in manpower and infrastructure we are doing our best to run the university but the political pressure becomes unbearable. I have urged the university council to relieve me from my dut" [The Statesman, 2012]. Earlier, the Vice-Chancellor Prof. Gopa Dutta of the same University had resigned. Now Mr. Bairagya has cited political pressure is too much. He has expressed "It has almost become unbearable to handle the pressure from political corners on every issue. In the name of student's agitation the political parties exert unnecessary pressure on academic issues. I don't have any vested interest. I agreed to handle additional charge of registrar at the request of the V.C."

A burning example of teacher abuse is worth mentioning here. On 24th April, 2012 Mrs. Debjani Dey, a teacher of Bhangar Mahavidyalay who had been allegedly hit by a mineral water bottle by former Trinamool Congress MLA and the chairman of the college (who never attended a college). Besides, the students' unions often stage demonstrations,

raise loud slogans, use mikes and loud speakers, and hold meetings in and around college and university campus and make the educational environment polluted.

Recently in many educational institutions including higher educational institutions, problems relating to election of students unions are in the news headlines. Beating teachers, obstructing students of opposition party to file nominations, fighting between/among parties; bloodshed and hospitalization are common happenings now-a-days in India.

Another incident of slapping by political leader to a working Head Master can be cited for example. On 17th December, 2011 relating to admission in class V, Tapan Dasgupta, TMC Councilor, slapped the Head Master of Jadavpur Vidyapith. Again on January 5, 2012 the Trinamool Congress supporters bet the Principal of Raigunj University College. Some teachers were wounded while trying to save the Principal. Then there was ransack in the office of the college. Further, on January 6 (2012) the students of Trinamool Chhatra Prishad locked from outside the teachers including the Principal in the Gangaram College and on 7th instant in Majdia College, the Principal was abused and manhandled by the students of Students Federation of India. Dr. Sarojendar Nath Roy, the principal, had to be hospitalized.

Besides, recruitment of teaching posts in College and Universities is influenced by political parties. Mr. Kapil Sibal, the former Union Human Resources Development Minister said that people with vested interest are filling up posts. Mr. Kapil Sibal, Union Minister for Human Resources Development, regretted the status of higher education in India.

Role of Civil Society, Media and Other Non-Government Organizations

"An integrated society relies on effective social institutions that enable people to act collectively, enhancing trust and solidarity between groups. These institutions include formal nongovernmental organizations, informal associations and cooperatives, as well as norms and rules of behavior. They influence individual human development outcomes, social cohesion and social stability" [HDR – 2013: p. 35]. In India civil society seems to be politically biased. Same can be said regarding the media, both electronic and print. But these institutions including Non Government Organizations can play a great role, if works unbiasedly, to cater public consciousness and reduce corruption at government as well as political level. The Teachers' Organizations are not impartial. Always the opposite party organizations oppose the move of the heads, while the pro-government try to impose. Their tussle causes the suffering of the students and vitiates the campus politics. The neutral Organizations only can check the students' movements and create a peaceful atmosphere in higher academic institutions.

Test of Hypothesis

Since the mid 1980s and especially from the beginning of the nineties of the previous century the term 'Globalization' has become a new buzzword and now it is dominating with its mighty powers the world economy as well education, society, and culture. Globalization refers to not only free movement of goods, services and money but also data, ideas, fashion, music and people across the world in a seamless and integrated manner. "The process of globalization not only includes opening up world trade, development of advanced means of communication, internationalization of financial markets, growing importance of MNC's, population migrations and more generally increased mobility of persons, goods, capital, data and ideas but also infections, diseases and pollution," is considered by Guy Brainband [<http://www.managementstudyguide.com/what-is-globalization.htm> retrieved 5.6.2013].

In simple terms it can be said that, "Globalization is the process of international integration arising from the interchange of world views, products, ideas, and other aspects of culture" [Martin and King (eds.), 1990: p. 8]. Sociologists Martin Albrow and Elizabeth King define the term globalization as "...all those process by which the peoples of the world are incorporated into a single world society." [Martin and King (eds.), 1990: p. 8]. In *The Consequences of Modernity*, Antony Giddens delineates that, "Globalization can thus be defined as the intensification of worldwide social relations which link distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many miles away and vice versa" [Giddens, 1991: p. 64]. Similarly, Swedish journalist Thomas Larson, in his book *The Race to the Top: The Real Story of Globalization*, highlights that globalization is "the process of world shrinkage, of distances getting shorter, things moving closer. It pertains to the increasing ease with which somebody on one side of the world can interact, to mutual benefit, with somebody on the other side of the world" [Larsson, 2001: p. 9].

Thus the opening up of world trade has increased the potential of job opportunities on the one hand, and on the other side, it has made millions of people jobless, mentally stressed and even bankrupt which has reflected in their behavior in social activities including office and family. Globalization has brought not only free goods, data, ideas; it has also brought infectious disease and pollution like HIV/AIDS. No doubt, social relations has improved, but the original family bondage has been turned upside down and students and people as a whole are being selfish, home-bound, arrogant, intolerant and addicted to internet, mobile phones and computers.

A class XII student Palash Satik said that, "Mobile phones also disturb my studies. When I read, often my friends call me over phone or send messages and tell me to go out and meet them in the club or in the field. If I do not go, they taunt me and do not help me by giving notes and suggestions of their teachers. Therefore, I compel to go and in this way I loss valuable time" [Mandal, 2014: p. 406].

This view has been corroborated by Tanmoy Bera, a student of Ghatal R.N. Tagore College. He held that, "Most of the young students are now using mobile phones. They engage in chatting, listening to music, and downloading music, pictures and adult stuff. When there are load-shedding or off-period in schools and colleges, or travel in buses, trains, buses, or trekkers, or take tea in canteens or even walk on the streets they use mobile phones. Listening to music for the college and university students have become a fashion. Not only that even the school boys and girls also are adopting the same methods. They mostly chat in mobiles or browse face book pages." If mobile phone and internet is the product of globalization, the first hypothesis that 'the more globalization the more crises in educational institutions, society, and culture in India' is proved to be truth.

Secondly, Pravas Kumar Roy, as Assistant Teacher of a Higher Secondary School feels that, "Political interference is one of the causes of present problems going on in college and universities. The leaders think that from colleges and universities they could build the base by recruiting young students who would hold their parties' flags in future" [Roy, 2014]. Another senior student Mohammad Sarif of Mandaria village Ghatal told that, "Presently the political dons are only enjoying supreme powers. It seems to me that they spread a kind of trap. It is easy to enter, but the doors of coming out are so narrow and short that rarely you can come out of this trap. Many students are falling in this trap in schools and colleges and making their lives sorrowful. Students go to colleges for earning degrees and scores good marks, but instead of that

many become politician and cannot pass in the examinations. After a few years most of them fall in great depression and frustration. Apart from that, many meritorious students cannot appear in the examinations during political strifes and chaos. The opponent political party leaders and cadres do not allow the students to join in classes. The narrow political leaders are spoiling the lives of many thousand students in our country and particularly in our state" [Mandal, 2014: p. 410]. Thus the second hypothesis 'where the political leaders and heads of education and social leaders are moral and spiritual, there the problem is lesser,' has also been proved to be valid.

Conclusions

Globalization has both positive and negative impact and the negative impact is much more and pervasive than the positive one. The world as a whole is in crisis now. And the challenges the government and society face are entirely new and unforeseen and odd too. Since the 1990s when globalization kicked into high gear, consumerism and global lifestyle have spread with easy availability of money and easy access to whatever goods and services one seeks. Too much competition and consumerism are the result of globalization. Policy makers and social scientists are grappling to provide concrete solution to tide over the existing challenges.

However, it is evident from the above discussions that the challenges posed by globalization could not be aptly and efficiently handled by some semi literate, unwise and morally corrupt political administrators. The strikes, corruption in recruitment, student agitations, ransacking of public properties and lack of discipline are seen only in those academic institutions which are managed and controlled by unethical and corrupt political leaders, and not in institutions controlled and managed by spiritual leaders-led institutions like the Ramkrishna Mission. Swami Vivekananda said, "What we want is this sraddha (respect or reverence). Unfortunately, it has nearly vanished from India, and this is why we are in our present state. What makes the difference between man and man is the difference in this sraddha and nothing else" [Vivekananda, 2013: p.60]. Further he said, "We want that education by which character is formed, strength of mind is increased, the intellect is expanded, and by which one can stand on one's own feet" [Vivekananda, 2013: p.61].

Now we are lacking in mutual respect. And it is the root of all evils. Besides, most of the educational institutions are controlled by non-academic persons, which further aggravate the academic environment. Therefore, to tackle the rising tensions in academic institutions only morally sound, spiritually upright, highly educated, honest and truly good people are necessary in academic management who can transform the negative impact of globalization with their sagacity and wisdom.

K. Мандал, Ph. D.

Державна школа Гаталу, Гатал, Індія

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ЗАГРОЗЛИВИЙ ВПЛИВ НА ІНДІЙСКУ СИСТЕМУ ОСВІТИ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Індійська освітня система, друга найбільша у світі, наразі знаходиться на перехресті. З періоду до-незалежності система зустрічалась з різними викликами, які мають місце й дотепер. Після шести десятиліть незалежності Індія все ще неспроможна звільнити свою освітню систему від звулючої політичної інтерференції. Хоча і є значний прогрес, дотепер залишається багато проблем на шляху універсалізації базової освіти. Вища освіта також під контролем політичного керівництва, багато представників якого не переступали порогу коледжу. Це негативно позначилося на якості освіти. Глобалізація дивно вплинула на студентство. Легкодоступні мобільні телефони, інтернет, комп'ютери та західна музика, мода тощо спричинили незмірювані втрати для мільйонів студентів. Масове копіювання в екзаменаційних аудиторіях, рухи у кампусах, обман та ігнорування вчителів, обмеження наставництва та віце-радіцтва до 50 годин, рукоприкладство щодо них у їхніх офісах та кампусах, грабування майна коледжів та університетів, розповсюдження та скандування слоганів у кампусах стало загальним феноменом. Повсякчасні перегляди відео кліпів та балаканина по телефонах стали модою. Паління, пияцтво та насолода життям у кампусах у інші способи стали трендом у багатьох індійських університетах. Дисципліна та взаємна повага вимиваються з кампусів. Це змушує дослідника з'ясувати природу та межі проблеми та виявити шляхи того, які зробити Індію однією з найбільш розвинутих країн у світі.

Дослідження є переважно історичним та частково емпіричним. Воно базується на вторинних джерелах даних, так само як і на первинних. З'ясується, що глобалізація та політична інтерференція, так само як і партійно-впливова студентська політика є ключовими причинами погіршення освітньої системи Індії. Але виклики, поставлені глобалізацією та вузькою політикою можуть бути чітко та ефективно подолані тільки високоморальними, одухотвореними, високоосвіченими, чесними та принциповими особами, відповідальними за академічне та політичне прийняття рішень.

Ключові слова: глобалізація, освіта, американізація, вестернізація, мода, університети.

References

- Jayantii, C., 2003, Role of Education and Social Change, Yojana, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, March, p. 15.
- Biswas, Anil Kumar, 2011, Universalization of Education, Kurukshetra, Ministry of Rural Development, New Delhi, May.
- Pramanik, B. K. and Singh, Madan Mohan, 2011, Sarva Shikshya Abhiyan and Inclusion Education, Kurukshetra, Ministry of Rural Development, New Delhi, p. 16.
- Tharoor, Tilottama, 2014, Macaulays' Vision in Present Context, The Telegraph, Calcutta, Monday, 22 September, p. 8.
- Ibid. p. 8.
- Agarwal, Pawan, 2009, Alighing Higher Education with the Labor Market, Yojana, published by Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, September, p.11.
- Ibid. p.13.
- Balakrishnan, Uday, 2009, in reviewing the book - Higher Education - Understanding the Issue, written by Pawan Agarwal in Yojana, published by Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, September, p.52.
- Pal, Yash, 2009, Management of Universities, Yojana, published by Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, September, p.10.
- The Telegraph, 2013, Calcutta, Monday, 18 February.
- Kinsells, N. Stephen, 2004, reviewed the book - Globalization and its Discontents in the Journal of Libertarian Studies, Ludwig on Mises Institute, Vol. 18, No. 1, pp. 89-98.
- Baudrillard, Jean, 2002, "The Violence of the Global", Power Inferno, Galilee, pp. 63-83.
- Ghose, Patrick S.L., Guha Thakurta, Paranjyoti, 2013, "Explosion in Digital Space: Opportunities and Challenges for India," Yojana, a Development Monthly, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May, p.18.
- Tajprial, Varinder and Kanwar, Priya, 2013, 'Social Media - A Double-edged Sword,' Yojana, a Development Monthly, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May, p. 39.
- Carr, Nicholas, was quoted by Atul Pant, 2013, in "Social Media in Education - Help or Hindrance?" Yojana, a Development Monthly, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May, p. 43.
- Ibid. p. 43.
- Pitroda, Sam, 2013, "Democratization of Information," Yojana, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May, p. 5.
- Mandal, Keshab Chandra, 2014, The Thoughts of an Unknown Indian, Scholars' Press, Germany, p. 407.
- Ibid. p. 418.
- Ibid. p. 421.
- The Statesman, 2014, Kolkata, Wednesday, 28 March. HDR - 2013, p. 35.
- <http://www.managementstudyguide.com/what-is-globalization.htm> retrieved 5.6.2013.
- Albrow, Martin and King, Elizabeth King (eds.), 1990, Globalization, Knowledge and Society, Sage. London, p. 8.
- Albrow, Martin and Elizabeth King (eds.), 1990, Globalization, Knowledge and Society, Sage. London, p. 8.
- Giddens, Anthony, 1991, The Consequences of Modernity, Cambridge, Polity Press, p. 64.
- Larsson, Thomas, 2001, The Race to the Top: The Real Story of Globalization, Cato Institute, Washington, D.C, p. 9.
- Mandal, Keshab Chandra, 2014, The Thoughts of an Unknown Indian, Scholars' Press, Germany, p. 406.
- Personal interview to Mr. Pravas Kumar Roy, an Asst. Teacher, Ghatal Y.S.S. Vidyapith (H.S.) on 24.9.2014.
- Manal, Keshab Chandral, 2014, The Thoughts of an Unknown Indian, Scholars' Press, Germany, p. 410.
- Vivekananda, Swami, 2013, Vivekananda: His Call to the Nation, Advaita Ashram, Kolkata, p.60.
- Ibid. p.61.

Надійшла до редколегії 26.03.15

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 316.2

В. Судаков, д-р соціол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**СУСПІЛЬСТВО БЕЗ ДОВІРИ: ІННОВАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ****Общество без доверия / Под ред. Е.Головахи, Н.Костенко, С.Макеева. – Киев, Институт социологии НАН Украины, 2014. - 338 с.**

На перший погляд, назва колективної монографії, підготовленої під редакцією провідних українських соціологів виглядає дещо парадоксально. Адже базові соціологічні уявлення про суспільство як певний тип організації колективного життя людей цілком закономірно обумовлюють потреби в розвитку фундаментальних та прикладних досліджень соціального явища довіри як основоположного чинника соціальної інтеграції та відтворення ціннісно-нормативних засад соціального порядку. Тому важливим принципом сучасної соціологічної теорії соціальної довіри є певна система аргументів щодо атрибутивного статусу довіри в організації взаємодій та комунікацій консенсусного, кооперативного, конкурентного та конфліктного характеру (див. праці П. Бурдьо, Ю. Габермаса, Е. Гіденса, Дж. Коулмена, Н. Лумана, Р. Патнема, Фр. Фукуями, П. Штомпки та ін.).

Слід зазначити, що таке поширене у наукових колах розуміння довгий час не сприяло формуванню та розвитку альтернативної стратегії наукового пошуку, яка націлена на ідентифікацію онтологічних суперечностей та аргументацію можливості вивчення довіри як конфліктогенного та деструктивного соціального явища. Таким чином, цілком правомірно виникає питання: чи можна розглядати довіру як причину виникнення гострих соціальних конфліктів, соціальної деградації та руйнації усталених соціальних взаємодій?

В рецензованій монографії робиться акцент на тому, що в будь-якому суспільстві низький рівень соціальної довіри "є чітким індикатором соціального неблагополуччя, передумовою виникнення конфліктів та криз". Водночас, і високий рівень соціальної довіри до соціальних інститутів, зокрема до інститутів влади, є також значущим деструктивним чинником. "Нерідко масова сліпа довіра до влади стає джерелом деградації та краху суспільства з наступним тривалим періодом його відродження з соціальних руїн. У цьому контексті рівень недовіри до неефективної влади в Україні можна розглядати певним чином як конструктивний елемент суспільного розвитку" (с. 8).

Зазначимо, що в монографії, на жаль, немає чіткої відповіді на певне коло теоретичних питань, пов'язаних з ідентифікацією загальних онтологічних характеристик недовіри як соціального явища. Неважко помітити, що у даній праці феномен соціальної недовіри розглядається в релятивній площині соціологічного аналізу – тобто сама соціальна недовіра аналізується як певний тимчасовий стан відтворення суперечливих за своїми наслідками соціальних інтеракцій. Саме тому вивчення соціальної недовіри аргументується у якості важливого об'єкта емпіричних соціологічних досліджень, націлених на з'ясування шляхів та технологічних способів посилення соціальної довіри в українському суспільстві як найважливішої умови здійснення ефективних реформаторських дій. "Чому проблема соціальної недовіри є актуальною в сучасних умовах розвитку українського суспільства? Головна причина полягає у тому, що соціальна

довіра є однією із визначальних передумов реформування політичної системи та економіки, без якої перспектива виходу країни з пострадянської кризи залишається доволі невизначеною. А необхідні реформи не можуть бути реалізовані в повному обсязі та загалом ефективно, якщо в суспільстві відсутня атмосфера довіри до змісту та спрямованості реформ та до самих реформаторів" (с. 9).

На наш погляд, наведена аргументація загалом обумовлює структурну композицію монографії, яка складається зі вступу, трьох розділів та висновків.

У розділі I "Соціологічна інтерпретація довіри" (с. 13-110) здійснено інноваційне за своїм змістом узагальнення соціологічних концептуалізацій довіри: 1) як соціального ресурсу (автори М. Паращевін, Н. Соболева, Т. Стеценко), 2) як чинника легітимації соціального порядку (В. Рєзнік), 3) як елемента системи економічних відносин (Р. Гоч). У даному розділі вченим вдалося розкрити суперечливий характер феномену довіри на основі критичного аналізу існуючих підходів, спрямованих на ідентифікацію функціональних та дисфункціональних рис довіри. Авторами справедливо звернута увага на важливість розуміння довіри як ресурсу соціального контролю, а також аргументована значущість вивчення онтологічної специфіки процесу соціальної інтеграції на основі недовіри. Така позиція авторів розділу, на наш погляд, є цілком конструктивною та заслуговує підтримки, оскільки вона спрямована на змістовну критику поширеного спрощеного погляду на недовіру "як на факт відсутності довіри" (с.40).

Другий розділ монографії "Соціальний капітал та політична довіра" (с.111-165) присвячений дослідженню ролі довіри в процесах соціальної та політичної трансформації сучасного українського суспільства. У даному розділі надані переконливі докази детермінуючого впливу соціальних чинників, які обумовлюють відтворення та розвиток процесів посилення та втрати довіри. Автори даного розділу (Н.Соболева та О.Вишняк) на основі даних емпіричних соціологічних досліджень знітовно охарактеризували тенденцію прогресуючої втрати довіри до соціальних інститутів українського суспільства. Наведена у даному розділі аргументація, як нам здається, значно розширює пізнавальні горизонти пошуку відповіді на важливе фундаментальне питання: який тип соціального порядку формується і реально існує в Україні в умовах, коли провідною смислопиттєвою орієнтацією 57% громадян у 2012 році було переконання що "саме безпечне – не довіряти нікому" (с. 121)?

У розділі 3 "Реформи в ситуації недовіри" (с. 169-318) здійснена систематизація результатів емпіричних соціологічних досліджень проведених Інститутом соціології НАН України за останні два десятиріччя. Основними тематичними напрямками такої систематизації стала проблематика: 1) відношення до влади (Л. Малиш); 2) масового ставлення до процесу запроваджених ре-

форм (О. Рєзнїк, Т. Любїва); 3) сприйняття та оцїнки громадянами реформацїйних ініціатив (Н.Костенко, О. Максименко). Вочевидь слїд погодитися з висновками вчених, що загальна ситуацїя масової недовїри до запроваджених в Українї реформ обумовлена складними обставинами орієнтованості переважної бїльшості громадян на "їнформацїйний шум" як головне джерело знань про реформи; неповного знання стосовно сутностї модернїзацїйних ініціатив та механїзмів їх впровадження; вимушеного прийняття людьми нововведень якї приймалися владою буз їх участї (с. 314-316).

Особливої уваги заслуговує написана Н.Костенко та С.Макеєвим закључна частина колективної монографїї, яка присвячена осмисленню пїзнавальних перспектив наукової розробки соціологїї недовїри як нової спеціалїзованої соціологїчної теорїї та нового тематичного напрямку розвитку соціологїчної науки (с.319-337). Концептуальною основою такої теорїї, на думку вчених, може бути пїдтверджена емпіричними дослідженнями світоглядна позицїя, згїдно якої "сучасне (модерне) суспїльство нїяким чином не виключає того, що домінуючим у ньому настроєм є фіксована опитуваннями громадської думки недовїра, як це констатується і для України"(с.322). Саме тому, на думку вчених, важливо дослідити процес трансформацїї заснованих на імперативї довїри формальних та неформальних норм, а, звїдси, і пояснити "яким чином заповнююча соціуми недовїра

буде впливати на ресурсно усталенї екзїстенціали людського існування, зокрема такі, як віра або надїя"(с.335).

Позитивно оцїнюючи зміст колективної монографїї, важливо пїдкреслити що реалїзована в трьох роздїлах працї дослідницька стратегїя є конструктивною та цїлком продуктивною в аспекті розвитку сучасної теоретичної та прикладної соціологїї. Текст монографїї виразно демонструє їнновацїйний характер запропонованої пїзнавальної стратегїї, яка загалом спрямована на ще і на те, щоб привернути увагу бїльш широкого кола вчених до дослідження проблеми недовїри. Саме тому, як нам здається, автори не намагаються нав'язати читачу власних визначень понять "довїра" та "недовїра", вдало розкриваючи дискусїйні аспекти концептуальних тлумачень змісту даних понять.

Як наукова праця монографїя мїстить певні дискусїйні положення, якї потребують додаткової конкретизацїї. А це як раз і є стимулом для розвитку подальших соціологїчних досліджень проблеми соціальної недовїри. Матерїал монографїї може бути використаним у якості важливого їнформацїйного джерела, необхідного для дисертацїйних досліджень та для розробки нових соціологїчних спецкурсів. На жаль, монографїя, викидана невеликим накладом (300 примірників). Проте є надїя, що дана книга, незважаючи на певні труднощї її придбання, сприятиме розвитку їнтелектуальної культури соціологів.

Надїйшла до редколегїї 12.10.15

V. Sudakov, Dr.Sc., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**SOCIETY WITHOUT TRUST: INNOVATION STRATEGY OF SCIENTIFIC STUDY
OF COMPLEX SOCIOLOGICAL PROBLEM**

A society without trust / Ed. E.Golovahi, N.Kostenko, S.Makeeva. - Kiev, the Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2014. - 338 p. [in Russian]

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

В цій рубриці представлені інформаційні повідомлення про наукові та освітні події (конференції, семінари, круглі столи, публікації, тощо), листи до редакції, науково-публіцистичні нариси та інші авторські матеріали, які можуть не відповідати вимогам до соціологічних фахових публікацій і не рецензуються редакційною колегією, але можуть бути цікавими для аудиторії журналу, зокрема за межами спільноти професійних соціологів та соціальних дослідників. Думка викладена в матеріалах цієї рубрики може не співпадати з думкою редакційної колегії. Автори матеріалів несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів і дотримання етичних вимог відповідно до політики журналу.

УДК 316.2

II КОНГРЕС СОЦІОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ ЗВІТ ПРО РОБОТУ СЕКЦІЇ 1. "СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЯ У ПОШУКАХ АДЕКВАТНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ТЕОРІЇ"

II Конгрес Соціологічної асоціації України "Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи" проходив 17–19 жовтня 2013 р.

Керівник секції: Яковенко Юрій Іванович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Модератори: Судаков Володимир Іванович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Култаєва Марія Дмитрівна – доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Секретар: Яцура Катерина Геннадіївна – аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ю. Яковенко, д-р соціол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

До секції було подано 25 заявок щодо виступів, зроблено 10, а також ще один виступ був зроблений поза програмою професором Подшивалкіною В.І., оскільки він стосувався профілю секції.

Виходячи з теми II конгресу САУ "Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи", на секції обговорено питання, пов'язані з аналізом соціальної детермінації кризи в сучасній соціології, що, за думкою учасників дискусії, проявляється в тенденціях щодо змін в методологічному забезпеченні соціологічних досліджень на емпіричному та теоретичному рівнях. Спираючись на класичні уявлення про розвиток "за спіраллю", спостерігаємо повернення позитивістської редукції соціологічної теорії до емпірії, а методології – до методів і процедур, що знаходить своє оформлення у відповідному переході від наукової класики до різних форм некласики.

Глобалізоване суспільство схарактеризовано сучасними соціологами як кризове, бо для нього характерні перманентні процеси руйнування жорстких соціальних структур, не здатних повертатися в стан стабільності і рівноваги. Тому вкрай актуальним для соціології стає пошук теоретичних підходів, здатних адекватно описувати і пояснювати нову соціальну реальність, бо спираються вони на логічно виділені несуперечливі методологічні принципи. Розгляд кризових соціальних станів у класичної та сучасної соціології найбільш яскраво виразився в декількох теоретичних концепціях, серед яких не можна забувати теорію соціальної аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), теорію соціокультурної динаміки (П. Сорокін), критичну теорію Франкфуртської школи, "концепцію культурної травми" (П. Штомпка), "концепцію суспільства ризику" (У. Бек), "концепцію текучої сучасності" (З. Бауман) та інші. У пострадянській соціології поняття "кризи" застосовують як теоретичне тло чи контекст, в якому розглядаються всі соціальні процеси і явища. Закономірним результатом у даному випадку

стала тенденція прагнути сформуванню загальної соціологічної теорії кризи, або соціології кризи. Як окремі приклади можна навести спробу створення "кризового суспільствознавства" (С. Кара-Мурза), окреслення контурів концепції "негативної ідентичності" (Л. Гудков), розробку понятійного апарату соціології соціальної нестабільності та соціального хаосу (Л. Бляхер та ін.). Серед недавніх праць українських соціологів, присвячених безпосередньо осмисленню суспільної кризи, слід відзначити колективну монографію "Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів". Тим не менш, незважаючи на зростаючий інтерес до кризового суспільства, формування загальної теорії кризи на підставі уявлень постнекласичної соціології, зокрема екзистенціальної, не завершено.

У перебігу дискусії на секції лунали міркування, що в спробі пояснення зазначеного загострювали перебіг дебатов. Зокрема, була згадана характеристика, дана В.І. Леніним сто років тому: "домарксовська соціологія та історіографія в кращому випадку давали накопичення сирих фактів, уривками набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу". Перекинувши цю оцінку на сучасну вітчизняну соціологію, була висловлена думка, що на актори її полі так і не змогла зробити наступного кроку – перейти саме до системного опису сучасного суспільства. Цікавою ознакою сьогодення є те, що раніше відсутність загальної соціологічної теорії самими соціологами сприймалося як недолік, як завдання, що вимагає свого рішення, то зараз ряд авторів вже говорить про це з гордістю як про подолання утопічної, на їхню думку, ідеї зведення в'ого нескінченного різноманіття проявів соціальної реальності до однієї моделі, а еталоном для них в ролі загальної теорії є вікіпедія. Іншій групі дослідників зазначене надає підстави вважати, що соціологія так і не доросла до свого власного імені, яке обіцяло розкриття логосу суспільства, та сумніватися в науковому статусі своєї нібито науки.

Вказане вище надало підстави очікувати, що багато претензій до соціології та до твердження про її глибоку кризу відпали б самі собою, якби сучасники відмовилися від невідомої для неї самоназви "соціологія", вибравши більш адекватне ім'я, що відбиває те, чим вона насправді і є – набором значною мірою не спряжених між собою способів дослідження соціальної реальності. Від цього виграло б і суспільство. Крах надій на швидке перетворення України (і не тільки її) в розвинену країну європейського рівня багато в чому змовлений саме відсутність системної теорії суспільства як теоретичної основи для вироблення стратегії такого розвитку і як базового компоненту суспільної свідомості.

Запит на таку теорію має різко загостритися у найближчі роки в міру загострення світової економічної кризи, що, на думку відомих економістів, призведе до радикальної трансформації моделі світового розвитку, краху багатьох ілюзій, що сприймаються нині як непогрішні постулати. У їхньому числі й ідеологічний міф про те, що західна модель ринкової економіки та ліберальної демократії – це світле майбутнє всього людства, до якого з часом прийдуть всі, "якщо будуть вести себе правильно". На жаль, забезпечити європейський рівень розвитку і добробуту всьому людству в рамках ліберальної моделі неможливо. Цей шанс є лише в окремих країнах, де, крім усього іншого, розуміють логіку суспільного розвитку, що дає їм можливість не тільки краще пристосовуватися до жорсткої реальності, але і цілеспрямовано творити її, як це часом вдається США.

З огляду на те, що методологія є системою логічно обґрунтованих принципів наукового дослідження, що пов'язують теорію з практикою (як системою дій, спрямованих на задоволення життєвих потреб індивідів і груп, де визначальними є класово зумовлені запити), а емпірію з теорією, то подібна редукція є способом приховування тієї соціально визначеної мети, заради якої проводять дослідження. Саме тому виникає ефект, що слід назвати ефектом відсутності методології.

Для вітчизняної соціологічної спільноти, незважаючи на те, що значна кількість соціологів майже без вагань сприйняла ліберальну ідеологію як вказівку до дії, виключна орієнтація, зокрема, на емпірію як головну вимогу ринку потребувала значних інтелектуальних зусиль. Тому не дивно, що полегшення цього процесу відбувається через перманентну реорганізацію соціологічної спільноти (особливо в РФ) і відпрацювання дискурсивних практик з приводу методологічного забезпечення соціологічного дослідження заради розвитку соціологічного мислення та знання.

Відсутність, як відомо, тим самим виступає логічною альтернативою *присутності* й повноправним об'єктом соціологічного аналізу. У нашому випадку виглядає відсутньою в сучасній соціології методологічна рефлексія на відміну від методичної, яка не забезпечує глибокого проникнення в сутність предмету соціологічного пізнання та його епістемологічних засад. Говорячи про людську діяльність, неможливо не вказати на постулат щодо обов'язково присутню в ній соціальну орієнтацію, без чого неможливе тривале існування соціальних систем. Наукова діяльність – різновид соціальної діяльності, тому й наука завжди соціально-орієнтована. У випадку сучасного суспільства це класово орієнтована наука. Її функція – розрізнення образів класів як засіб підвищення міри ефективності провладних дій. Тут як і в природничій науці є два рівні досліджень: фундаментальний та прикладний.

У фундаментальній та прикладній соціології різні методи і предмет дослідження, різні підходи і кут зору на соціальну дійсність. У кожній з них свої критерії яко-

сті результату, свої прийоми і методи, своє розуміння функцій вченого і навіть свої міфологеми та ідеологеми. Іншими словами, своя субкультура.

Ситуація в суспільствознавстві багато в чому схожа з природознавством, але вимога практичної значущості результатів фундаментальних пошуків свою реалізацію набуває не стільки за показниками економічної ефективності, скільки політичної доцільності. Прикладів тому у світі безліч. Достатньо пригадати результати останнього перепису населення України, що так і не були повністю офіційно оприлюднені. Досвід різних країн, що переживали в певній мірі деградацію через втрату продуктивних сил і культурних цінностей, показав, що це не сприяло широкому розвитку фундаментальної науки, а наслідком ставало те, що на руїнах соціально орієнтованого укладу суспільного життя на його поверхню повертаються спрощені або профанні утворення, наприклад, у сфері економіки це дрібнотоварне (малий бізнес), а то й натуральне господарство як форми прихованої експлуатації та уникнення податків великими фірмами методом дроблення, в науці нові емпіричні процедури, тобто методика замість методології (прихована форма стратифікації класово орієнтованої методології). У свою чергу, це веде до часткової люмпенізації зайнятого населення. У такій обстановці бюджетні ресурси йдуть на зміцнення владних структур, а фундаментальна наука потрібна тільки в інтересах посилення держави як суб'єкта управління. Наука, мистецтво, церква тощо обслуговують саме такі запити під впливом політичного режиму, схильного до деспотії. Тому запит на методологічну рефлексію в соціально-культурному її розумінні, тобто як забезпечення розвитку класичної науки, що є засобом реального соціального розвитку, який завжди відбувається у напрямку поступового зняття класових відмінностей, нині може відбуватися тільки в порядку особистої ініціативи і у першу чергу представників академічної соціології (зовсім не обов'язково тієї, що здійснюється в стінах установ Академії наук, а тієї, що орієнтована на принцип академізму. Суперечність між цими типами академізму теж є ознакою кризи).

Нинішня криза і НАНУ, і РАН могла б сприяти розвитку такої ініціативи, результатом якої було б позбавлення соціології від теоретичних симулякрів, що заповнили її і є результатом активного наступу так званих прагматиків – цих ударників капіталістичної праці в науці. Прагматика в тому й полягає, що нині "кожен сам собі методолог" (Р. Міллс). Проте, дійсно наукова методологія, що може сприяти поверненню до класичних наукових стандартів, може розроблятися лише з орієнтацією на ефект відсутності. За великим рахунком, відсутність методології – це теж методологія як маніпулятивна технологія замовчування суб'єкта соціального замовлення на подібні наукові дослідження! Не секрет, що не мала частка, зокрема, американських класиків обслуговувала потреби окремих приватних власників або їхніх кланів (вивчайте біографії!). Їхня орієнтація на емпіризм – це редукція соціально значимого до приватно значимого (в логіці – загального до особливого, а то й часткового). Емпіризм в соціології – це надання методикам значення методології, перетворення процедур у світоглядні принципи. Наука без методології – це наука особливого роду, а тому, якщо розглядати методологію цього роду, то треба виявляти її так би мовити принципи, логіку та способи замовчання реальних соціальних проблем тощо. Наприклад, замовчують, що в США та в країнах-партнерах теоретичними розробками, спрямованими на управління соціальними процесами, займаються в структурах спецслужб (для учасників Конгресу прізвище Е. Сноудена є актуальним і вельми промовистим).

Надійшла до редколегії 28.12.14

УДК 316.2

VIII МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ СТУДЕНТІВ ТА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ "СОЦІОЛОГІЯ ТА СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ"

В. Шелухін, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

Упродовж двох днів насиченої роботи 12-13 листопада 2015 р. організованих Радою молодих вчених факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка спільно з Науково-дослідним сектором факультету, відбувався обмін думками та результатами досліджень у межах низки публічних заходів та двох секцій, які об'єднали понад три десятки студентів та молодих дослідників з України, Польщі, Марокко, Нігерії. Були заслухані доповіді молодих вчених із провідних центрів соціологічної освіти України (факультетів та кафедр соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету імені Василя Каразіна, Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного університету "Києво-Могилянська академія", Національного технічного університету України "Київського політехнічного інституту", Інституту соціології НАН України; молодих вчених із Києва, Львова, Харкова, Одеси, а також Вінниці, Мелітополя, Запоріжжя). Загалом доповідачі та доповідачки представляли 14 ВНЗ та науково-дослідних структур чотирьох країн двох континентів.

За традицією, започаткованою Радою молодих вчених факультету минулого року, конференцію "Соціологія та сучасні соціальні трансформації" відкриває публічна лекція авторитетного науковця. Цьогоріч, 12 листопада в актовій залі Інституту післядипломної освіти Київського університету, заходи відкривала лекція "Залежність від шляху" та посткомуністичні трансформації в Україні" - одного з найбільш впливових публічних інтелектуалів сучасної України, журналіста, політичного оглядача та соціального науковця Микола Рябчука.

М.Рябчук зупинився на поясненні посткомуністичних трансформацій в українському суспільстві в контексті історичного досвіду Східної Європи, послуговуючись концепцією "залежності від шляху" ("path dependency"), що пояснює формування обмеженого "коридору можливостей" для соціальних змін, інституційним спадком попередніх історичних періодів.

Спираючись на дослідження Роберта Патнема та Кітти Дардена, М.Рябчук наголосував, що пробуксовування реформ в Україні обумовлене "декоративним" характером владних інститутів, більшість із яких лишилася в спадок від радянської доби. Тоді єдиним реальним владним інститутом була партія ("КПРС"), а решта – представницькі органи влади та органи місцевого самоврядування, виконували суто декоративну роль. Зі зникненням КПРС із політичної системи, зник єдиний центр прийняття рішень і лишилися інститути без управлінських, а лише з викановськими традиціями. Це обумовило хронічні конфлікти за перерозподіл владних повноважень між різними гілками влади, а також центральною й регіональною владами, що сколихують Україну вже майже чверть століття.

Тим не менше, на переконання лектора, події Євромайдану засвідчили потенціал громадянських мереж до генерування соціального капіталу, який, в рамках вказаної концепції, є запорукою не лише політичної стабільності, але й чинником консолідації демократичного правління.

Після лекції відбулося жваве обговорення висловлених тверджень. Зокрема, диспутанти торкнулися критики обраної концепції, вказуючи, що дослідження на перетині соціології та історії, що з'явилися в останні роки, емпірично доводять, що великі обсяги соціального капіталу, котрі утворюються за рахунок громадянської мобілізації, далеко не завжди працюють на демократію та плюралізм. Лектор погодився, що змістовне наповнення інституційних практик залежить від культурного, ціннісного контексту соціальних процесів, а саме по собі зростання обсягів соціального капіталу не призводить "автоматично" до консолідованої демократії. Тому, на думку М.Рябчука, не демократія сама по собі, але її ліберальна версія, яка здатна виступити альтернативою авторитарним режимам, що прикриваються народною підтримкою ("канібальська демократія"). Важливою є не лише принцип влади більшості, але й повага до базових, невід'ємних прав людини, що є основою ліберального світогляду.

Того ж дня, відбувся круглий стіл "Соціальні зміни та освіта: стихійні виклики та реформістська політика", спікерами якого, були авторитетні українські соціологи, фахівці університету, декан факультету соціології Андрій Горбачик, віце-президент Соціологічної асоціації України Ольга Куценко та дослідниця в галузі соціології освіти, завідувач кафедри галузевої соціології Валентина Чепак, а також – голова Ради молодих вчених факультету соціології Володимир Шелухін, перший заступник Міністра освіти і науки України Інна Совсун. Ректора Київського університету на заході представляв перший проректор Олег Закусило.

Обговорення відбувалося навколо низки питань: науково-експертного супроводу реформ в освітній сфері, ідеології реформ, доступу до освіти та соціального контрасту: від радянських до пострадянських реалій, апорії якості/ доступності вищої освіти, бюрократичний спротив реформам, можливість консенсусу щодо "європейських стандартів" у вищій освіті.

Андрій Горбачик презентував результати університетського соціального дослідження UNIDOS, наголосивши, що в рамках локальної діяльності, фахівці факультету апробували інструментарій, який може бути корисний для загальнонаціонального моніторингу освітніх процесів в Україні.

Інна Совсун погодилася з необхідністю наукового забезпечення реформ, підкресливши брак даних, які необхідні міністерству для стратегічного планування. Серед практичних кроків у сфері реформування, вона окреслила 1) необхідність розробки та апробації чітких критеріїв якості освіти для ВНЗ, 2) відхід від моделі "гроші ходять за дитиною", коли урядове фінансування залежить від кількісних показників зарахування, яка призводить до гонитви університетів за кількістю студентів і натомість перехід до фінансування залежного не від кількісних показників, а від конструктивної вибіркості, яку здійснює університет щодо вступників, що передбачатиме скорочення урядового фінансування для університетів, які здійснюють загальне зарахування. Наголосивши, що в умовах плінної ринкової економіки, на відміну від командно-планової, інституційно неможливо обрахувати потребу у фахівцях, а тому мо-

дель державного замовлення, якою вона лишилися у спадок від радянської доби, більше не релевантна. "Модель державного замовлення віджила себе", – підкреслила Інна Совсун. Водночас, пані Інна наголосила, що це не слід тлумачити буквально, як заклик до скорочення державних видатків на освіту. Навпаки, позиція міністерства цього не допустити, але при збереженні наявного фінансування, зі стратегічною потребою його збільшення на майбутнє, принципово змінити механізми перерозподілу коштів серед ВНЗ.

Володимир Шелухін наголосив на іншій стороні проблеми, а саме відсутності суб'єктності самої освітянської спільноти, нерідко, неспроможності формувати свою думку автономно. Пані Інна додала, що в першу чергу це стосується викладачів, позаяк голос адміністрації та студентів у питаннях реформування вищої освіти доволі виразний, а ось викладацький склад українських університетів, здебільшого мовчазний і справді позбавлений суб'єктності, що не дає можливість заручитися достатньою громадською підтримкою для впровадження реформ.

Закривала перший день конференції презентація 2-3 випуску 2015 р. часопису молодих соціологів "СВОЄ" "Говори, або смерть!". Саме так висловився італійський соціолог, релігієзнавець і філософ Роберто Каталано в інтерв'ю для чергового номеру журналу, обмірковуючи граничну потребу діалогу за умов сучасних глобальних викликів і соціальних змін. Захід відбувся за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні.

Редактори та автори випуску Анастасія Фітісова, Артемій Дейнека, Михайло Слуквін, Олена Дядікова, Роман Кириченко поділилися з гостями обставинами виникнення випуску "Соціологія, як вона є, та як її немає", що певним чином, є спробою слідувати висловленій Р. Каталано екзистенційній настанові: говорити про виклики й кризи, як самої дисципліни, так і суспільства, зануреного в суперечності й конфлікти. Ілюзії академічної докси й навчання, дисциплінарна криза соціології, естетичний горизонт наукового пізнання та поетика соціологічного текстотворення, нові напрямки досліджень (соціологія науки та технологій), теорія як прагматичний ресурс уяви, апорії секуляризації та постсекуляризму – таке тематичне різноманіття текстів, що зібрані під однією обкладинкою, як від молодих дослідників, так і класиків, кшталту Пітера Берґера чи Івана Селені.

Відеозаписи з усіх ключових подій конференції доступні для публічного огляду Лекція Миколи Рябчука ""Залежність від шляху" та посткомуністичні трансформації в Україні" 12 листопада 2015 р. на ютуб-каналі факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка/ <https://www.youtube.com/watch?v=jB13iCjDX7E>. Також відеозапис круглого столу "Соціальні зміни та освіта: стихійні виклики та реформістська політика" <https://www.youtube.com/watch?v=CDFU4Z7kMPk>. Презентація "Говори, або смерть!" нового випуску часопису "СВОЄ" <https://www.youtube.com/watch?v=Ej5i0NuFHNM>.

Надійшла до редколегії 30.11.15

Фото Артемій Дейнека

Соціологія та сучасні соціальні трансформації
(М. Рябчук, А. Горбачик, О. Куценко, В. Шелухін)

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ, РЕЦЕНЗЕНТІВ І ЧИТАЧІВ

Редколегія журналу запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів та студентів і приймає до розгляду наукові матеріали, що відповідають тематичній спрямованості видання.

"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія" є рецензованим науковим періодичним виданням, в якому публікуються результати оригінальних досліджень соціологів з різних країн в усіх сферах соціологічного знання: теорії та історії соціології, методології і методів, дослідження соціальної структури, соціальних груп, відносин і інститутів, різноманітних суспільних явищ, спеціальні та галузеві соціології. Тематика журналу охоплює сучасні соціальні процеси і актуальні проблеми регіону Центральної, Східної Європи і країн Євразії, але не обмежується ними.

Журнал також публікує фахові рецензії новітніх соціологічних видань, які вийшли в світі, передусім, в Україні і країнах регіону: книжок, дисертацій, монографій, підручників тощо.

Статті і рецензії приймаються до розгляду українською, російською або англійською мовою, відбираються міжнародною редакційною колегією журналу і публікуються мовою оригіналу. Статті додатково оцінюються шляхом зовнішнього анонімного рецензування.

Вимоги до статей, які подаються для опублікування в журналі:

1. Статті повинні відповідати міжнародним фаховим стандартам соціологічних досліджень, в тому числі існуючим вимогам до фахових публікацій в Україні (http://vak.org.ua/docs//prof_journals/requirements.pdf). В статті має бути чітко визначені проблема і мета дослідження, а також оригінальний і значущий внесок автора в розв'язання наукової проблеми. Редакція звертає увагу авторів на обов'язковість співвіднесення їхнього оригінального дослідження з наявним в світовій соціології корпусом знання щодо відповідної наукової проблеми і визначення місця зробленого внеску в дисциплінарному контексті.

2. Автори статей несуть повну відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, результатів аналізу і обґрунтованість зроблених висновків, а також повну відповідальність за порушення авторських прав і одержання дозволів для використання зовнішніх матеріалів, що захищені авторським правом. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема, Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

3. Статті обсягом 2000–4000 знаків (3000–6000 слів включно з назвою статті; 0,5–1 авторських аркушів) надсилаються електронною поштою на адресу редакції journal_soc_knu@ukr.net на одній із мов видання (електронний документ у форматі WinWord (*.doc) шрифт Arial, розмір 9; інтервал між рядками – одинарний, перед і після назви статті та кожного її розділу має бути пропуск в один рядок, відступ першого рядка кожного абзацу має дорівнювати 0,5 см)

4. Матеріали статті подавати в такій послідовності:

- індекс УДК (Arial, розмір 8, Bold)
- перший ініціал, прізвище, учений ступінь (якщо він є) посада кожного співавтора (українською та англійською мовами, Arial, розмір 8, напівжирний, між ініціалом і прізвищем ставити нерозривний інтервал; ця вимога поширюється й на прізвища, що наводяться в основному тексті статті)

- назва статті (Arial Black, розмір 10, звичайний)
- анотація і ключові слова (українською, російською та англійською мовами) із викладом теоретичних і методологічних засад дослідження та основних висновків (обсяг – 0,7 – 1 стандартної машинописної сторінки, або 1200–1800 знаків, Arial, розмір 8, напівжирний курсив)

- основний повний текст статті (з таблицями та рисунками за наявності, шрифт Arial, розмір 9);

- список літератури (Arial, розмір 7, звичайний);

- дата направлення до редколегії, (Arial, розмір 7, напівжирний, розрядка 1 пт, вирівняти по правому краю).

Автори з інших країн, що подають статтю англійською мовою, додають анотацію і ключові слова лише англійською мовою. Автори з інших країн, що подають статтю російською мовою, додають анотацію і ключові слова лише англійською і російською мовами.

5. До статті додаються відомості про авторів:

Прізвище, ім'я, по батькові (прізвище та ім'я, в тому числі латинським шрифтом), контактний телефон і електронну адресу автора, місце роботи (з повною адресою), посада, науковий ступінь, вчене звання. Якщо авторів декілька, потрібно стисло зазначити внесок кожного автора.

6. Примітки подаються в кінці тексту із послідовною нумерацією (арабськими цифрами). Після приміток (за наявності) декларуються подяки авторів, вказуються джерела фінансування дослідження та інституціональна підтримка, можливий конфлікт інтересів. Редакційна колегія очікує, що всі особи або організації, які сприяли проведенню дослідження або підготовці статті, але не включені до числа авторів, зазначаються в секції "декларації".

7. Посилання на джерела слід наводити в тексті у форматі "перший автор, рік" або "перший автор, рік: номер (тому), сторінки" за стандартом SAGE Harvard reference style але у квадратних дужках. *Наприклад:* [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Бібліографічні відомості необхідно подавати наприкінці статті (після приміток і декларацій) у вигляді списку літератури за абеткою (спочатку джерела, що надруковані кирилицею, а потім – латиницею). (Приклади оформлення бібліографічного опису в списку джерел наведено в Бюлетені Вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13.) Для джерел, що надруковані кирилицею і є перекладом з мов із латинською абеткою, обов'язково зазначається (у квадратних дужках після наведених бібліографічних відомостей) оригінальний правопис прізвища автора та назви джерела латинським шрифтом. Для інших джерел, що надруковані кирилицею, повинна додаватися їхня латинська транслітерація за стандартами ALA-LC – Американської бібліотечної асоціації - Бібліотеки конгресу (<http://www.loc.gov/catdir/cpsr/roman.html>). Транслітерація прізвища автора та назви наводиться у квадратних дужках після оригінальних бібліографічних відомостей кожного джерела.

8. Якщо стаття містить ілюстративний матеріал (таблиці, графіки, діаграми, рисунки тощо), кожний такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки й діаграми, – у форматах Excel, рисунки – у форматах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).

9. Автори не мають права передавати до інших видань матеріали, що були прийняті до розгляду редакцією журналу, до оголошення його результатів або у разі прийняття рішення про публікацію статті.

10. Статті висловлюють лише погляди авторів, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії журналу.

11. Статті, які не відповідають вказаним вимогам, до друку не приймаються. Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування. Експертиза редакційної колегії не оприлюднюється і не підлягає оскарженню. Неопубліковані статті, а також будь-які надіслані матеріали авторів не повертаються.

12. Надання матеріалів редакції журналу передбачає згоду авторів з цими вимогами, а також їхню згоду на публікацію матеріалів в друкованому вигляді в журналі й в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Для подальшої інформації редакційна колегія рекомендує авторам ознайомитися із попередніми числами журналу на сайті: <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/visnik-kiyvskogo-nacionalnogo-universitetu-imeni-tarasa-shevchenka-sociologiya>

Кінцеві терміни подачі для чергового числа журналу – 1 квітня та 1 жовтня.

Статті та супровідні документи надсилати на електронну адресу редакції журналу: journal_soc_knu@ukr.net

Примітки:

1. Відповідальність за порушення авторських прав і недотримання діючих стандартів несуть автори статті.

2. Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори й рецензенти.

INFORMATION FOR POTENTIAL AUTHORS, REVIEWERS AND READERS

"Bulletin of National Taras Shevchenko University of Kyiv: Sociology" is a peer-reviewed scientific periodical journal that publishes results of original research submitted by sociologists from different countries in all areas of sociology: social theory, history of sociology, methodology and methods, studies of social structure, social relations, institutions and current social phenomena, special sociological theories and branches of sociology. The scope of the journal embraces but is not limited to contemporary social processes and topical problems of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia. The journal also publishes professional reviews of recent and significant sociological titles that are issued especially in Ukraine and the region: books, dissertations, monographs, textbooks etc. The journal is soliciting original research articles and reviews on relevant topics in Ukrainian, Russian or English. Submitted articles and reviews are selected by international Editorial Board and published in the original language of submission. In addition research articles are evaluated by anonymous expert reviewers assigned by the editors.

Requirements for submission to the journal:

1. Manuscripts of articles must meet the international professional standards of sociological research including existing guidelines for scientific publications in Ukraine (See: http://vak.org.ua/docs/prof_journals/requirements.pdf). Author(s) should clearly formulate problem and the ultimate goal of research and define author's original and relevant contribution into solution of the problem in current sociological discourse. Editorial Board warns authors that they are obliged to relate their original research to the up-to-date sociological knowledge on the problem and place their contribution within existing international sociological scholarship.

2. Authors are fully responsible for accuracy of the facts and data presented in the article, credibility of analysis and validity of the research findings. The author(s) are required to obtain permission to publish any copyright materials that are used in the article. Submitting an article to the journal the author(s) hereby confirm that during research and preparing materials for publication they adhered to professional ethic requirements including ISA (International Sociological Association) Code of Ethics (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm) and that materials they submitted were original had not been published. Responsibility for copyright infringement and failure to comply with existing professional standards are the authors own.

3. The length of articles should be between 2000–4000 characters (3000 – 6000 words). The articles (in Ukrainian, Russian or English) and supporting documents should be sent via e-mail only to the address: journal_soc_knu@ukr.net (document format in WinWord (*.doc), single spaced, Arial 9 font size without positioning and hyphenations, with the exception of character fonts in formulas).

4. The article should be supplemented with:

- UDC (Universal Decimal Classification) code before the title (Arial, 8 font size, Bold)
- Name, title and position of each author (Arial, 8 font size, semiBold)
- Article title (Arial Black, 10 font size)
- Abstract with the key words (in Ukrainian, Russian and English) that outlines the theoretical and methodological bases of research and main findings (length 0.7-1 standard typewritten pages, or 1200-1800 characters. (Arial, 8 font size, semiBold. italics)
- Main body of the article (including tables and graphs, Arial 9 font size)
- References (Arial, 7 font size)

Date of submission (Arial, 7 font size semiBold)

Authors from other countries than Ukraine, who submit an article in English, can provide abstract and the key words in English only. Authors from other countries, who submit an article in Russian, should provide abstract and the key words in English and Russian.

5. The article should be supplemented with information about the author(s):

Last name, first name (Cyrillic names besides original have to be transliterated into Roman alphabet), phone number and E-mail of the author(s), information about institutional affiliation (with full address), position, short description of work responsibilities, level of education, academic degree. In case of multiple authorship, the contribution of each author should be specified.

6. Author(s) may use endnotes (not footnotes) that should be consecutively numbered through the text with Arabic numerals that correspond to a list of notes at the end of the main text. After the notes author(s) may declare acknowledgments including funding acknowledgements, institutional support and conflict of interests (if applicable). Editorial Board expects that people or organizations that assisted in any way in research or in preparing the article but not included into the list of the authors would be mentioned in this section.

7. References to the sources should be presented in the text in compliance with SAGE Harvard reference style as in-text citations in a format "first author last name, year" or "first author last name, year: (volume) page number(s)" but enclosed within square brackets (not parentheses) E.g.: [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Bibliographic information must be provided at the end of the article in the form of a bibliography in alphabetical order (first sources come in Cyrillic, then – in Roman). (Examples of presentation of bibliography are given in Бюлетені Вищої атестаційної комісії України. – 2008. – № 3. – С. 9–13).

Sources in Cyrillic that are translations from languages with Roman alphabet must be supplemented with original spelling of author's name and the title in Roman alphabet (presented within square brackets after initial bibliographic description). Other sources in Cyrillic must be transliterated according to ALA-LC (American Library Association - Library of Congress) standards for Romanization (<http://www.loc.gov/catdir/cpsd/roman.html>). Transliteration of author's name and the title should follow within square brackets after original bibliographic description.

8. If an article contains illustrations (tables, graphs, diagrams, pictures etc.), each such material must be submitted with the corresponding legends in electronic form: tables, charts and graphs - in Excel, images - in CorelDraw or Adobe Illustrator (imported images in Word are not suitable for further processing).

9. If an article submitted to the journal was accepted for consideration, the author(s) are not permitted to seek for other submissions for publication elsewhere until decision of the editors is announced or when the article is accepted for publication.

10. Articles express the views of their author(s), which may not necessarily reflect the views of the Editorial Board.

11. Articles that do not meet these requirements may not be accepted for publication. Editors are granted the right to edit or shorten the article. Editorial evaluation is not public and may not be discussed. Rejected articles as well as other submitted materials are not returned to the author(s).

12. Submitting an article and other materials to the journal the author(s) hereby give their consent to these requirements as well as their lawful consent to the publication of the article in print in the journal and in the electronic format by publishers, with whom Editorial Board shall make appropriate arrangements.

Additional information can be found at journal's web site: <http://www.soc.univ.kiev.ua/en/bulletin-kyiv-national-taras-shevchenko-u...>

Deadlines for submissions for forthcoming issues of the journal – the 1st of April and the 1st of October. Please send articles and supporting documents to: journal_soc_knu@ukr.net

Notes:

1. Full responsibility for copyright infringement and non-compliance with existing standards lies with authors of the articles.
2. Responsibility for the accuracy of the facts mentioned in the article, data, validity of the findings and overall scientific level of the article lies with authors and the article reviewers.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІОЛОГІЯ

Випуск 1(6)

Статті подано в авторській редакції

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84¹⁸. Ум. друк. арк. 8,6. Наклад 300. Зам. № 215-7566.
Вид. № С1*. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 19.03.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02